कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह
दाखल क्र M 1377 विषय अद्वैत वेदान्त
नाव. ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान (मराठी) संस्कृत
लेखक/लिपिकार श्री. ह्र. ह्र. धर्माधिकारी आनंद
पृष्ठ 163 काळ इ.स. 1968 पूर्ण/अपूर्ण

॥ श्री ॥

ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान

सविवरण व त्याच्या व्याख्याना सह

यांच्यातील

अव्यवहित विषय वेदान्तविचार विषयक

विस्तृत द्वितीय वर्णक
व तृतीय वर्णक भाग १

(प्रेसकॉपी)

भाग ५

M1377
11/12/07

॥ श्रीः ॥

ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान
सविवरण व त्याच्या व्याख्यानासह
यांच्यातील
अव्यवहित विषय वेदान्त विचार विषयक
विस्तृत द्वितीय वर्णक

व

ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान
सविवरण व त्याच्या व्याख्यानासह
यांच्यातील
या वेदान्तमीमांसा शास्त्राच्या अधिकार्यादि
साधक अर्थादि पदार्थ विचाररूपी
तृतीय वर्णक

॥ अथ अव्यवहितविषयवेदान्तविचारविषयक विस्तृत-द्वितीय वर्णक ॥

॥ व्याख्यान ॥

४२।१ पण 'अथातो धर्मजिज्ञासा' [जै. सू. १।१।१] अशीं पूर्वतंत्रांत ~~धर्म~~ ब्रह्म जिज्ञासा सिद्ध आहे.

॥ विवरण ॥

११०।१ पूर्ववर्णकांत विचाराच्या विधीचा फलानुबंध व अव्यवहितविषय ब्रह्माचा अनुबंध सांगितला. आतां अव्यवहित वेदान्तविचार स्वरूपी विषयानुबंध दुसरीकडून अप्राप्त अनुष्ठानाय शास्त्रविधिकरितां प्रथम पूर्वपक्षाकडून आक्षेपाला अवतीर्ण करितात — 'पण अथातो धर्म ?' ~~इत्या~~

॥ विस्तृतव्याख्यान ॥

३७३।१ 'पण विचारविधीला अपेक्षित अधिकारी विषय व फलानुबंध यांत विषय व फल यांचें प्रतिपादन केलें; अर्थात् अधिकारी ही सिद्ध आहे. म्हणून 'पण अथातो धर्मजिज्ञासा अशीं पूर्वतंत्रांत' इत्यादिकाचा काय उपयोग? ~~[illegible]~~ विचाररूपी विषयाला शास्त्रविधि याकरितां दुसऱ्या वर्णकाचा आरंभ आहे? अशी ही शंका घेतां येणार नाहीं. कारण त्याला असंदिग्धत्वानें अप्रतिपाद्यत्व आहे. गतार्थत्व अगतार्थत्वानें संदेह असतांही या विचाराचा प्राथम्य कां असूं नये? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात: 'पूर्ववर्णकांत' विधीशीं जो अनुबंधाला प्राप्त होतो तो अनुबंध, फलरूप जो अनुबंध तो फलानुबंध. 'फलानुबंध २ (= संबंधाला) 'अव्यवहितविषय' - विचारविधिकाच्यापासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानाचा वेदान्त ~~[illegible]~~ साक्षात् विषय असून परंपरेनें ब्रह्मालाही आहे. असा येथें विग्रह जाणावा. अनर्थनिवृत्ति व आनंदप्राप्ति फलाला इष्टत्व असल्यामुळें व ब्रह्माला अज्ञातत्व असल्यामुळें (~~[illegible]~~ वेदान्तांच्या) त्यांच्या विचाराला प्राथम्य आहे; ~~[illegible]~~ विचाराला प्राचीन तंत्रन्यायानें सिद्धार्थत्व असल्यामुळें त्याला पुनः कर्तव्यता नाहीं. कारण अनन्यसाधारणाला विषयत्व असतें अशी आशंका असतां विचारानिरासाकरितां या वर्णकाची प्रवृत्ति आहे असें त्यानें पौर्वापर्य सूचक आहे. असा अर्थ. या वर्णकांत विचारशास्त्र विषय आहे. तें आरंभ करावें किंवा करूं नये? अशा गतार्थ अगतार्थत्वानें संदेह असतां पूर्वपक्ष सांगतात: 'प्रथमं पूर्व-

॥ व्याख्यान ॥

कारण सकळ वेदार्थ विचाराचा तेथें उदय झालेला आहे; व ब्रह्मज्ञानालाही चोदना-

॥ विवरण ॥

वेदान्तांना अर्थनिर्णयाकरितां अपेक्षित न्यायकलाप 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यादि सूत्रांनीं सूत्रित आहे असा अर्थ. पण विधिवाक्यार्थनिर्णयांतच प्रवृत्त आहे? अशी आशंका घेतली असतां सांगतो- 'कारण सकळ' कारण विद्या कार्य मात्र परत्व आहे. असा अर्थ. पण वेदान्ततात्पर्यावरून ब्रह्मज्ञान हें कार्य नव्हे, व केवळ असलेल्या वाच्याचें प्रमेय नसतें? त्यावर सांगतो- 'ब्रह्मज्ञानालाही'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

वादी: 'पण धर्मजिज्ञासा' येथें ब्रह्मजिज्ञासा सिद्ध आहे हें कसें? कारण त्यांना वैय्याधिकरण्य आहे. धर्मात्र कृतक तर ब्रह्म मात्र ~~[illegible]~~ अनित्य असेल जाणविण्याकरितां समर्थ झालें नाहीं? अशी आशंका असतां सांगतो- 'वेदान्तांना अर्थनिर्णयाकरितां' अथवा ब्रह्मप्रतिपादक वाक्यांचें उदाहरण घेऊन पूर्वतंत्रांत विचार केला नसल्यामुळें त्याला गतार्थत्व कसें? अशी आशंका असतां वाक्यांचे उदाहरण नसलें तरी त्यांना प्रतिपादक न्यायसंदर्भ तेथें सिद्ध आहे असें सांगतो- 'वेदान्तांना अर्थनिर्णयाकरितां' पूर्वोत्तर मीमांसेंत विषयभेदासारखी शंका घेतात- 'पण विधिवाक्यार्थ' पूर्वोत्तर कांडांतील भिन्न प्रमेयांनीं त्यांच्यातील न्यायही भिन्न आहे असा अर्थ. पण पूर्वतंत्रांत धर्माचा विचार केला असून ब्रह्माचा विचार केला नसल्यामुळें तेथें सकळ वेदार्थांचें निरूपण कसें? अशी आशंका असतां सांगतो- 'कारण विद्या' लोकांत सर्व पदांचें कार्यपरत्वें संगतिग्रहण असल्यामुळें कार्यच वेदार्थ आहे. व त्याचें तर तेथें निरूपण असल्यामुळें मग काय अवशिष्ट आहे कीं ज्याच्याकरितां पुनः आरंभ केला जावा? असा अर्थ. सकळ वेदाला कार्यपरत्व सांगितलें त्यावर आक्षेप घेतात- 'पण वेदान्ततात्पर्यावरून' "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादिकांत ज्ञानविधि उपलब्ध होतो. व तदपेक्षित अर्थप्रतिपादक इतर वाक्यें आहेत. तेव्हां वेदान्तांना (~~[illegible]~~) अकार्यनिष्ठत्व कसें? अशा आशंकेनें (~~उपासनेला~~) सांगतो- 'त्यावर सांगतो' पण विधिपरत्व समान असलें तरी विधींना भिन्नत्व असल्यामुळें त्यांच्या अर्थांच्या निरूपणाकरितां पृथगारंभ आहे? अशी (सिध्दा

६२४

॥ ०व्याख्यान ॥

७२।३ लक्षणत्वाने धर्म ~~(विकरण)~~ रूपत्व आहे. म्हणून अभ्याधिक शंकेचा अभाव असल्यामुळे पुढे

विवरण ~~[illegible]~~

११०।८ पण क्रियाविधिकलाप येथें निरूपित आहे. ज्ञानविधीचें निरूपण करण्याकरितां हें शास्त्र आरंभिलें जातें याकरितां असें सांगतो – 'म्हणून ... ब्रह्मजिज्ञासा सिद्धच आहे'. ११०।९ कारण विधीला अपेक्षितरूप असा उत्पत्ति, विनियोग, प्रयोग अधिकारांना क्रियाविधिसंप्रतिपत्ति (=ज्ञान) विधीत असल्याने निरूपितत्व आहे. असा अर्थ. ११०।१० पण जसें प्रथमाध्या-

६२४।६२४

॥ विवरणव्याख्यान ॥

एकदेशी शंका घेतात – 'पण क्रियाविधिकलाप'. विधिभेद असतांही न्यायसामान्यामुळें पुनः आरंभाची अपेक्षा नाहीं असें सांगतो – 'त्यावर नाहीं असें सांगतो'. न्यायसामान्य दाखवितो – 'कारण विधीला'. याचा हा अर्थ – कार्यस्वरूपमात्रबोधक विधि उत्पत्ति विधि. जसें "आग्नेयोऽष्टकपालः" इत्यादि. ३८४।१८ अंगसंबंधबोधक विधि विनियोगविधि. जसें "प्रयाजादिकांनीं उपकार करून" इत्यादि. सांगकर्माचा अनुष्ठापक विधि प्रयोगविधि. जसें "प्रयाजादिकांनीं उपकार करून दर्शपूर्णमासांनीं यजन करावें" इत्यादि. कामना जीवनादि निमित्तवाला कर्मांत ऐश्वर्य प्रतिपादक विधि अधिकार-विधि. जसें 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि. ३८४।२५ पण वेदान्तांना विधिपरत्व असलें तरी दुसऱ्या शंकेच्या निरासाकरितां पुनः आरंभ आहे असें (सिद्धान्त्येकदेशी) शंका घेतात – 'पण जसें प्रथमाध्यायांत'. ३८५।१ लोकांत वाक्याला प्रमाणान्तरानें दृष्टार्थबोधित्व नियत आहे. म्हणून वेदालाही तथात्व आहे. कारण "अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः" [जै॰सू॰ १।२।४।७०] असा न्याय आहे. परंतु (वेदांत) तें संभवत नाहीं. कारण धर्मांत प्रमाणान्तराची अनुपपत्ति आहे. इत्यादि न्यायावरून वेदाला अप्रामाण्य आहे? असें पूर्वपक्षानें शंका करून सिद्धान्त केला आहे. पुरुषवाक्यांचा तर असा स्वभाव आहे कीं – प्रमाणान्तरानें सिद्ध बोधितत्व असणें. परंतु वेदाला पुरुषबुद्धिरचितत्व नसल्यामुळें कर्तव्य निरूपण करितां येत नसल्यामुळें अनपेक्षता आहे. तसेंच त्याच्या अर्थाचा बाध उपलब्ध होत नसल्यामुळें स्पष्टार्थ अविसंवादित्व आहे. संवादकाभावामुळें अननुवादित्व आहे. अशा न्यायावरून त्याला प्रमाणत्व आहे. असें त्याला प्रथमपादांत प्रामाण्य सांगितलें. पुनः अर्थवादादिकांना धर्मासंबंधी अबोधकतेनें अप्रामाण्याची शंका असतां विधीला अपेक्षित अशा प्राशस्त्यरूप अपूर्वोपकारी प्रत्ययाला विध्यर्थाच्या परिच्छित्तीत (=अपेक्षारूपी मर्यादेत) जननानें अर्थवादाला व अर्थस्मारकतेनें मंत्रांना

॥ विवरण ॥

श्रौत वेदाचें प्रामाण्य निरूपित आहे. दुसऱ्यांत कर्मोत्पत्तिविधिभेद, तिसऱ्यांत विहितांचा अंगांगीभाव;

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अपूर्वप्रकारी [illegible] विधेयार्थे [illegible] ज्ञानानें प्रामाण्य (द्वितीयपादांत) सांगितलें. तसें स्मृतींचेंही प्रामाण्य तिसऱ्या पादांत, नामधेयाचें चवथ्या पादांत सांगितलें. अशारितीनें विधि, अर्थवाद, मंत्र, नामधेय, स्मृत्यात्मक वेदाचें प्रामाण्य प्रथमाध्यायांत सांगितलें. असा भाव. वेदापासून श्रेयःसाधनादिकांचें अवबोध भावनादिकांच्या बोधामुळे प्रवृत्त्यादिकांची सिद्धि होते म्हणून दुसरें काय अवशिष्ट आहे? अशा आशंकेच्या निरासानें विध्यंशभेदाचें निरूपण करण्याकरितां द्वितीयाध्यायाची प्रवृत्ति आहे. असा आशय मनें सांगतात- 'दुसऱ्यांत'. कर्मविषयक उत्पत्तिविधींचा भेद असा विग्रह. तेथें तेथें उपक्रम्यमान कर्म एक आहे किंवा नाना? अशी जिज्ञासा असतां जेथें शब्दान्तर, अभ्यास, संख्या, गुण, प्रक्रिया, नामधेय यांतील अन्यतम भेदक प्रमाण उपलब्ध होतें तेथें भेद असतो. अन्यथा नसतो. असें निर्णीत आहे. कारण अन्यथा अनुष्ठानविशेषाचा असंभव आहे. असा अर्थ. विनियोगविधीच्या शेषशेषिसंबंधबोधनलक्षण विनियुक्ति व्यापाराच्या निरूपणाकरितां तृतीयाध्यायाचा आरंभ आहे. परंतु तें अनुपपन्न आहे? कारण काय उपकारित्वामुळे अन्यशेषत्व आहे? किंवा तें परे? दुसऱ्या पक्षीं आधानादिकांनाही शेषत्व येईल. पहिला पक्षही नाहीं. कारण त्याच्या स्वरूप व प्रमाणाचें निरूपण करितां येत नाहीं. पुनः काय परार्थत्व शेषत्व होय? किंवा अन्योद्देशानें क्रियमाणत्व? पहिल्या पक्षीं उपकारकत्वच शेषत्व होतें. दुसऱ्या पक्षीं उद्देश्याला सिद्धत्व आहे? किंवा प्रयोजनाला? पहिल्या पक्षीं स्वर्गादिकाला सिद्धत्व असल्यामुळे तेथें वर्तमान प्रोक्षणादिकालाही त्यानें अंगत्व येईल. दुसऱ्या पक्षीं स्वर्गोद्देशानें प्रवृत्त यागादिकालाही तत्त्व (=प्रयोजनाच्या उद्देशानें क्रियमाणत्व) असल्यामुळे त्यानें उपकारकत्वच येईल. श्रुतिवर शेषशेषीभावास प्रमाण नाहीं. कारण 'सक्तून् जुहोति' इत्यादिकांत व्यभिचार होतो. त्यामुळें श्रुतिमूलक लिङ्गादिकही प्रमाणाभावग्रस्त होतात. अनंगत्व असतां अननुष्ठेयत्वही येत नाहीं कारण आधानादिकांप्रमाणें त्याची उपपत्ति होते? अशी आशंका असतां तिच्या निरासानें विध्यंशभेदाच्या निरूपणाकरितां तृतीयाध्यायाचा आरंभ आहे असें सांगतात- 'तिसऱ्यांत विहितांचा'. त्याच्या स्वरूपाचें निरूपण करितां येत नाहीं असें ही नाहीं कारण सम्यक् इच्छित प्रवृत्तिविषयत्वाधीन प्रवृत्तिविषयत्व

॥ विवरण ॥

चतुर्थांत क्रतुपुरुषार्थ प्रयुक्त अनुष्ठेय परिमाण, पंचमांत अनुष्ठानक्रम, षष्ठांत विधीला अपेक्षित

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शेषत्व आहे. त्याविषयीं प्रमाणाचा अभाव होत नाही. कारण श्रुत्यादिकांनाच प्रमाणत्व आहे. अन्यथाचरितार्थ विधीपासून सामान्य संबंध सिद्धि नसतां तर श्रुत्यादिक विशेष सिद्धींत समर्थ नाहींत. त्यामुळें 'सक्तून् जुहोति' इत्यादि वाक्यांत होमाच्या असमीहित सक्तुगत अतिशयाच्या अवबोधित्वाच्या अनुपपत्तीनें त्यांनीं निरपेक्ष श्रुत्यादिकांना तेथें प्रमाणता नाही. ~~[illegible]~~ यागाचें अंग असा अर्थ प्रयुक्त आधानादिकांना तर उपकारकत्व आहे. पण तरतथात्व नाही. कारण दुसऱ्या प्रयोजकाचें निरूपण करितां येत नाहीं. म्हणून शेष: वाक्यानुत्पादनाकरिता. तृतीयलक्षणाचा २ ध्यायाचा आरंभ उचित आहे असा अर्थ. । उक्त न्यायानें इतिकर्तव्यता विशिष्ट कर्मस्वरूप कळलें असतां कामनावानाची किंवा जीवनादि निमित्तवानाची प्रवृत्ति सिद्ध होते असल्यामुळें ~~असल्यामुळें~~ प्रयोगविधीच्या निरूपणाशी काय उपयोग? सांग प्रधानाचें यौगपद्यानें अनुष्ठान सिद्धि तर प्रयोगविधीचें फल आहे. परंतु तें संभवत नाही. कारण प्रयोगविधीला अभिमत फलवाक्यांत अंगाचें अश्रवण आहे. म्हणून चतुर्थाचा आरंभ करूं नये? अशी आशंका असतां चतुर्थाचा आरंभ करावा असें सांगतात– 'चतुर्थांत' – क्रतुशब्दानें विधीला लक्षीत करून त्याच्या प्रयुक्ततेनें अनुष्ठेयाचें व (पुरुषार्थ=) फलप्रयुक्ततेनें अनुष्ठेयाचें परिमाण चिंतित आहे. असा अक्षरार्थ. प्रवर्तकान्तराचें निरूपण करितां येत नसल्यामुळें विधीला प्रवर्तक म्हटलें पाहिजे व सांग प्रधानाचें यौगपद्यानें अनुष्ठान दुसरी कडून संभवत नसल्यामुळें ते प्रयोगविधीच्या आधीन आहे. फलवाक्यांत अंगांचें अश्रवण होत नाही. कारण सांग प्रधानाशी एकवाक्यतेला प्राप्त झालेल्या महावाक्याला प्रयोगविधित्व प्राप्त आहे— असा. । अक्रियाकारकत्वानें क्रमाला अविधेयत्व असल्यामुळें अविहिताला तर अनंगतेनें प्रयोगविधीचें विधेयत्व संभवत नाही. एका कर्त्याला युगपत् अनेकांच्या अनुपपत्तीनें प्रयोगवचनाला क्रमविधायकत्व आहे असेंही नाही. कारण नियत क्रमानें अनुष्ठानाची उपपत्ति होत असल्यामुळें नियतक्रमाची असिद्धि आहे. म्हणून तद्विषयक पंचमाचा आरंभ करूं नये अशी आशंका असतां त्याच्या निरूपणाकरितां याचा आरंभ आहे असें सांगतात 'पंचमांत'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अनुष्ठानक्रम: नियत क्रमानें आस्थान (=ठिकाण) नसतां या कार्य या क्रमानें हें अनुष्ठेय आहे! किंवा अन्यक्रमानें अशा चिंतेने प्रयोगांत विक्षेपाची आपत्ति असतां अविशिष्ट सांग प्रधानांच्या यौगपद्यानें अनुष्ठानाच्या अनुपपत्तीनें नियतक्रम आश्रयणीय आहे. तेथें क्रमाला अक्रियाकारकत्व असतांही श्रुति अर्थ पाठ स्थान ~~प्रवृत्ति~~ मुख्य प्रवृत्ति लक्षण प्रमाणांच्या सद्भावानें, प्रयोगविधीनें स्वांगतेने त्याला (=क्रमाला) अपेक्षित केले जातें. म्हणून क्रमनिरूपण उचित आहे असा अर्थ. ॥ ('यजेत' येथील आख्यातानें सांगितलेल्या) भावनेला भाव्याची साकांक्षा असतां एकपदोपात्त यागादि भाव्यत्वानें संबंधाला प्राप्त होतो. भिन्नपदानें ग्रहण केलेले स्वर्गादि नव्हे. स्वर्गपदालाही सुखसाधनद्रव्यवाचित्व आहे; 'मूर्तं अन्यार्थं पदं ग्रियते' अशा न्यायावरूनही स्वर्गादिकांनी यागादिकांची भावना करावी असा वाक्यार्थ कळतो. त्या आकांक्षेची अनुपपत्ति नाही. कारण साधनालाही काम्यत्व असतें. म्हणून कर्माला अफलत्व असल्यामुळे त्याचें भोक्तृत्वलक्षण कर्मस्वामित्व अधिकाराचा असंभव असल्यामुळे त्याच्या उपपादनाकरिता ह्या (=सहाव्या) लक्षणाचा आरंभ करूं नये? अशा शंकेच्या निरासानें अधिकाराच्या उपपादनाकरिता सहाव्याचा आरंभ करावा असें सांगतात-

'षष्ठांत विधीला अपेक्षित अधिकाराचा निर्णय'. कर्माला फलराहित्य असतां बोधादिक प्रमाण प्रवर्तकत्वानें प्रामाण्य नाहणार नाही. ३८८।१ क्रियात्मकत्वामुळे यागादिकाला स्वतः फलत्व नाही. 'यजेत' येथील प्रत्ययाला केवळ आख्यातरूपत्वच नाही परंतु लिङ् प्रत्ययानें विधिरूपत्वही आहे. त्यांत तो आख्यातत्वाकारानें भावनेला सांगतो विधित्वाकारानें पुरुषाला प्रवृत्त करितो. (=पुरुषाला) पुरुषही स्वाभिमत फळावाचून प्रवृत्त होत नाही. म्हणून त्याला अपेक्षित स्वर्गच भाव्यतेनें बोधग्रहण करितो. स्वर्गशब्दही उत्कृष्ट सुखांत रूढ आहे. द्रव्यांत लाक्षणिक आहे. म्हणून सुखाचें भाव्यत्व विधिश्रुतीनें सिद्ध आहे. यागाचें भाव्यत्व तर एकपदानें प्रतीयमानही प्रत्ययानें कळत नाही. परंतु प्रकृतीनें कळतो. तसें असतां स्वर्गाचें भाव्यत्व भावनेला स्वीकार्य आहे. कारण तें एकार्थ विधिरूप प्रत्ययानें कळतें. कामियोगामुळेही स्वर्गाला भाव्यत्व आहे) म्हणून ३८८।२ श्रेयः साधनांनी युक्त भावनेला प्रत्ययार्थत्व असल्यामुळे एकप्रत्ययानें ग्रहण केलेल्या स्वर्गाला फलत्व आहे. म्हणून त्याचें भोक्तृत्वलक्षण

॥ टिप्पणी ॥

'यजेत' - [illegible]

॥ विवरण ॥

अधिकाराचा निर्णय, अशारीतीने पूर्वपक्षकाने प्रकृतिविषयीचा अपेक्षित विचार केला आहे. समग्र अंगा-

११०।१४ ११०।१५

नी संयुक्त विधि प्रकृति असून विकलांग संयुक्त विकृति म्हटल्या जातात. तेथें सप्तमांत प्रकृतींत उपदिष्ट अं-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अधिकारनिरूपण उचित आहे असा अर्थ. पूर्वोत्तर पक्षांत हेतुहेतुमद्भाव लक्षण संगतीचे कथन करण्याकरिता पू-
र्वपक्षार्थाला संकलित करितात - "अशारीतीने". प्रकृति व विकृतीचे स्वरूप सांगतात - "समग्र अंगांनी". दर्श-

३०८।८

पूर्णमास सोमयागादि प्रकृति असून "सौर्यं चरुं निर्वपेत्" इत्यादि विकृति होते. । अतिदेशाचे निरूपण
करण्याकरिता जरी अध्यायान्तराचा आरंभ कर्तव्य आहे तरी तो उपपन्न होत नाही कारण सर्वत्र उपदेशानेच सर्व धर्म प्राप्त
होतात. ते असे - करणभूत धात्वर्थाला अंगांची अपेक्षा असल्यामुळे त्यांच्या उद्देशाने धर्मांचे विधान केले जाते.
यजादि श्रुतिसामर्थ्यावरून नहीं प्रतिपन्न सर्व धात्वर्थांना प्रकरणादिद्वारे विशेषित करणे शक्य असल्यामुळे
उद्देश्यत्व आहे. ग्रहालाही उद्देश्यत्वाने एकत्वाने अविवक्षित आहे. म्हणून यागादिमात्र उद्देश्याने विधीयमान ध-
र्मांना विकृतींतही उपदेशानेच प्राप्तत्व असल्यामुळे त्यांच्या प्रतिपादनाला वैयर्थ्य आहे अशा शंकेच्या निरासाने विधि-

३८८।१६

भेदाच्या उपपादनाच्या इच्छेने सप्तमाचा आरंभ केला पाहिजे असे सांगतात - "तेथें सप्तमांत". भावनेच्या प्राधान्यामुळे
तिच्या आकांक्षेने अंगांचा संबंध सांगितला पाहिजे. तेथेंही त्यांच्या साक्षात् अन्वयाची अनुपपत्ति असल्यामुळे भा-
गाहून करणसंबंध प्राप्त होतो. सकल भावना संबंधित्वाने तर अंगांची अधिगति नाही. कारण भावनेचे विधेयत्व आहे.
धर्मविधींतही विधेयत्वामुळे प्रकरणादिकांनी विशेषणाची उपपत्ति होत असल्यामुळे प्रतिप्रकरणांत धर्मांचे व्यवस्थितत्व आहे.
तेथें तर सौर्यादि कर्मे आविहित इतिकर्तव्यता असेच लक्षित होतात. इतिकर्तव्यता अनुगृहीत अशा करणांनाच उपकार-
कत्व दिसत असल्यामुळे येथेंही त्यांची अपेक्षा असतां प्रयाजादि वैदिक पदार्थ वर्गाने दर्शपूर्णमासादिकांच्या उपकारकत्वाने
सामर्थ्य कल्पित असल्यामुळे त्यांच्या उपकारकत्वाची कल्पना केली जाते असे अतिदेशाचे सिद्ध होते असा अर्थ ।

विशेषातिदेशाला निरूपण करण्याकरिता लक्षणान्तर (= अध्यायान्तर) प्रवृत्त होते. परंतु ते युक्त नाही कारण विकृतीतील

॥ विवरण ॥

गांच्या विकृतीत अतिदेश निर्णीत आहे. अष्टमांत तर "आग्नेयोऽष्टाकपालः" इत्यादि प्रकृतींत उपदिष्ट अंगांच्या "सौर्यं चरुं निर्वपेत्" इत्यादि विकृतींस द्रव्य देवतादि सामान्य द्वाराने विशेषातिदेश निरूपिला आहे. नवमांत तर प्रकृतीत उपदिष्ट व विकृतींत अतिदिष्ट अशा मंत्रसाम व संस्कार कर्मांच्या प्रकृति विकृतीतील द्रव्य देवतांच्या

॥ विवरण व्याख्यान ॥

भावनेच्या विधीतील आकांक्षेने अतिदेश प्राप्तिसमयीं विशेषाकरितां हेतु दिसत नाही. कारण ज्या प्राकृत कर्मांना सकळ विधींनीच अतिदेशाचीच उपपत्ति होते. पण करण विधीतील आकांक्षेला उपकाराकरितां अपेक्षित करिते. प्रकृतीत ही सकळ विधीतील करणांना उपकारकत्वाने कल्पितत्व नसल्यामुळे विशेषातिदेश आहे असें असल्यास तथापि नियामकाचा अभाव असल्यामुळे ज्या कोणत्याही अतिदेश होईल अशी आशंका असतां तिच्या निराकरणाने विशेषातिदेशाचें येथें निरूपण केले आहे, असें सांगतात- 'अष्टमांत तर'. सर्वांच्या इतिकर्तव्यतेच्या उपकारकत्वांत तर प्रमाण नाही. विधीतील त्याची विशेषकल्पकत्वाच्या अभावही नाही. कारण याला प्रकृतीतील कल्पित उपकारकत्व आहे. म्हणून सादृश्यामुळे ~~ही~~ कल्पना संभवते. कसें तर अग्नि यागांची प्रवृत्ति एकदेवतात्वाने, ऐन्द्राग्नांची द्विदैवतत्वाने, अग्नीषोमीय दैक्ष्य पशूची पशुबंधांतरांत प्रकृति द्रव्यसादृश्याने, एकादशिनी सवनीयाची सुत्याकालत्व सामान्यामुळे असा अर्थ. । प्रकृतींत करणावच्छिन्न तर भावना प्रतीत होते. अंगभूत दर्शपूर्णमासांच्या स्वरूपाच्या आकांक्षेने ही इतिकर्तव्यतेच्या अन्वय होतो व असें असतां "अग्नये जुष्टं निर्वपामि" इत्यादि मंत्रांना व अवघातादि संस्कारांना साधनांश प्रयुक्तत्व असतांही आग्नेयादि स्वरूप साध्यांश प्रयुक्तत्वाने उपपत्ति असल्यामुळे व यागांस तर साधनांत नीवार सूर्यादिकांत अप्राप्ति असल्यामुळे ऊहाच्या अयोगामुळे त्याच्या अनुमादनाकरितां नवम लक्षणाच्या आरंभ करणे नये अशा शंकेच्या निरासाने विधिव्यापार भेदाच्या निरूपणाकरितां त्याचा आरंभ करावा असें सांगतात- 'नवमांत तर'. भावनेच्या अंशत्रय माध्यमिककरितां करणाच्या व इतिकर्तव्यतेच्या आकांक्षेमुळे करणाच्या व इतिकर्तव्यतेच्या भावनेशीं अन्वय मानाहून यागाच्या अनुग्राह्य अनुग्राहकत्वाच्या आधव सिद्ध्यर्थ त्याकरितां करता असल्यामुळे व फलाचाही अपूर्व द्वारा भाव्यत्वाने अपूर्वाचें साक्षात् भाव्यत्व फक्त असल्यामुळें करणाच्या इतिकर्त-

॥ विवरण ॥

भेद असतां प्रकृतिगत द्रव्यादि शब्दांचा त्याग करून विकृतिगत द्रव्यादि शब्दांचा अध्याहार लक्षण ऊह दाखविला आहे जसा 'अग्नये जुष्टं' या मंत्राला विकृतींत 'सूर्याय जुष्टम्' अशा पदाचा प्रक्षेप आहे. दशमांतंतर प्रकृतींत सावकाश अशा विकृतींत अतिदिष्ट अंगांच्या विकृतीतील विशेष अंगाच्या उपदेशाने बाध दर्शविला आहे. जसे प्रकृतीपासून विकृ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यांतील अन्वय अपूर्वसाधन प्रयुक्त असून स्वरूप प्रयुक्त नाही असें प्रतीत होत असल्यामुळे संस्कारांना व मंत्रांना अपूर्वसाधनांश प्रयुक्तत्व आहे. म्हणून, व नीवार सूर्यादिकांतही अपूर्व साध्यत्व समान असल्यामुळे अतिदेशाने प्राप्त ~~म्हणून~~ मुळें अनूदित व्रात्यांना त्यांच्यावर उपकार करण्याच्या अशक्तीमुळे ऊह स्वेच्छुत्पादन उचित आहे असा अर्थ. अग्नि सूर्य रूपाने देवताभेद असतां अतिदेशाने प्राप्त "अग्नये जुष्टं निर्वपामि" या मंत्राच्या प्रसरणाची विकृतींत अनुपपत्ति असतां अग्निपद परित्यागाने सूर्यपद प्रक्षेप असा मंत्र ऊह. "गिरा गिरा च दक्षसे" येथील गिरापद परित्यागाने इरापद प्रक्षेप, असा सामाचा ऊह, द्रव्यान्तर संबंधी अवघातादिकांचा द्रव्यान्तराशी संबंध असा संस्काराचा ऊह येथे दर्शविला आहे. । विकृतींत लुप्तकार्य अशा प्रकृतीतील अंगांचे अननुष्ठेयत्व उपपादन करण्याकरिता दशमाचा आरंभ केला जातो. परंतु हे संभवत नाही कारण विकृतीतील अवघात इतिकर्तव्यतेची अपेक्षा करिते. तेथें तिचे ~~म~~ अवघात असतां अतिदेशाने प्राप्त अशा तिचा आश्रय केला पाहिजे. तिचे कार्य तुषविमोकादिकांचे नंतर असंभव असल्यामुळे, तिचा (अवघाताचा) ~~त्याचा~~ येथे बाध होतो? असेही म्हणतां येणार नाही कारण प्रकृतीत उपकार कल्पनेच्या पश्चात् ज्ञानोत्तरकालीनत्व असल्यामुळे. विकृतींतही प्रथम पदार्थांची प्राप्ति होत असल्यामुळे तेथें दृष्ट अतिशयाच्या असंभव असतां "कृष्णलान् धृते श्रपयति" इत्यादिकांत जशी कृष्णलादिकांत अदृष्टाची कल्पना केली जाते त्याप्रमाणे येथेही? असें प्राप्त झाले असतां त्याच्या निरासाने प्रयोगविधीच्या व्यापाराने निरूपण करण्याकरितां लक्षणान्तराचा आरंभ करतात.

असें सांगतात - "दशमान्तर"? करणाच्या वरील उपकाराची आकांक्षा करणाऱ्या ~~श~~ विज्ञातकरण विशेष अशा विकृतीतील भावनेने प्रकृतीतील भावाचा उपकार आक्षिप्त केला जातो. त्या उपकारार्थी पदार्थ तंत्रत्व असल्यामुळे त्यांचा (~~प्रधानांच्या~~ (भावांचा) (~~[illegible]~~) आश्रय

॥ विवरण ॥

तीनं अग्नि देशाने प्राप्त बर्हींच्या "शरमयं बर्हिः" अशा विकृतीतील विशेषोपदेशाने बाध होतो. एकादशांत तर अनेक शेषी विधीने प्रयुक्त शेषाच्या एकदां अनुष्ठानापासून सर्व शेषींना उपकार साम्य असें तंत्र नामक सांगितले आहे. जसें "आग्नेयोऽष्टाकपालः" "उपांशुयाजमन्तरा यजति" "अग्नीषोमीयमेकादशकपालम्" अशा पौर्णमास कर्मत्रयाने प्रयुक्त प्रयाजादिकांच्या एकदां अनुष्ठानानेच त्या शेषित्रयावर उपकार होतो- असे.

विवरणव्याख्यान

आहे. तेथें तर प्रकरणाचा लोप असतां त्यांतही लोप होतो. तसेंच अवघातकार्य तुषविमोकादिकांचा कृष्णलादिकांत असंभव असल्यामुळे नकुशादिकार्य अशा वेदीतील आस्तरणादिकांची प्रत्यक्षउपदिष्ट शरमयादिकांनी सिद्धि होत असल्यामुळे त्यांच्या अनवस्तरणामुळे बाधाचें निरूपण उचित आहे म्हणून ~~त्याचे~~ ते तंत्र निरूपण करण्यास योग्य आहे. कारण त्याचा असंभव आहे. असा अर्थ । दर्शपूर्णमास व ज्योतिष्टोमादिकांत तर अंगांच्या तंत्राचें एकत्व अनुपलब्ध आहे. ते प्रयोगाच्या ऐक्याच्या अभावाच्या निबंधनाने आहे? असेंही नाही. कारण आग्नेयादिकांतही प्रयोगैक्याचा असंभव असल्यामुळे तंत्राची अनुपपत्ति आहे. त्यांच्यात एकफल साधनत्वाने प्रयोगैक्य आहे? असेंहि नाहि कारण त्यांच्या उत्पत्ति वाक्यांत त्यांना अन्योन्य निरपेक्षत्वाने फलकरणत्व आहे. अशा रितीने (तंत्राच्या करिता) अनारंभाची शंका असतां तिच्या निरसनाने प्रयोगविधीच्या व्यापारभेदद्वारविषयाश्रितां आरंभ आहे. असे सांगतात- "एकादशांत तर." जरी उत्पत्तिवाक्यांत प्रत्येकाला फलसाधनता दाखविली आहे तथापि फलविशेषाच्या आकांक्षेला परिपूरक फलवाक्यांत त्यांना एकसाध्याचें साधनत्व तृतीयाश्रुतीने कळते. म्हणून एक फलसाधनतेने एकप्रयोगाच्या अंगतेने अंगतंत्राची उपपत्ति होत असल्यामुळे त्याचें (तंत्राचे) प्रतिपादन उचित आहे असा अर्थ ।

पशुतंत्रमध्येंपतित पुरोडाशाख्य कर्माला पशुविधिमध्ये उद्देशाने अनुष्ठित अंगजनित उपकार ग्राहित्व नाही. कारण अनुद्दिश्यमान पुरोडाशादिकांत उपकारित्वाविषयी प्रमाणाचा अभाव आहे. त्यामुळे प्रसंगाची अनुपपत्ति आहे म्हणून त्याच्या प्रतिपादनाकरिता लक्षणान्तराचा आरंभ करू नये? अशा शंकेच्या निरासाने विधीच्या व्यापार भेदाच्या

॥ विवरण ॥

इत्यत्रोत्तर एकोदेशीनें प्रयुक्त शेषानुष्ठानाच्या अप्रयोजक सामर्थ्ययुक्त दुसऱ्या शेषीतही उपकार प्रसंगनात्मक स्वरूपाचा आहे; जसें पशुविधि प्रयुक्त अंगांच्या पुरोडाशांतही उपकार आहे. अशा रीतीनें प्रत्यक्ष अ-
१११।४ (= जाणणाऱ्याचे)
ध्यायांत शंका निराकरणानें जसा विध्यंश भेद निरूपित आहे तसा - प्रतिपत्तव्य ब्रह्म प्रत्यक्षादिकांच्या योगानें असिद्ध असल्यामुळें प्रतिपत्ति विधीच्या अप्रयोगाची आशंका असतां तिच्या निराकरणाकरितां या शास्त्राचा आरंभ
१११।६
कसा जुळतो? त्यावर सांगतो - '**अबाधकें शब्द त्यांचा अभाव असल्यामुळें**'. यूप आहवनीयादिकांप्रमाणें ब्रह्माची

॥ विवरणव्याख्यान ॥

निरूपणाकरितां द्वादशाध्यायाचा आरंभ आहे असें सांगतात - 'इत्यत्रोत्तर'. प्रधानोद्देशानें अंगांचें विधान असतांही सामर्थ्य वर्तल्यामुळें ना-अन्यत्र उपकारकत्व आहे; जसें जामाताकरितां स्थापित दीपाला अन्योपकारकत्व आहे. म्हणून हें प्रासंगिक उपकार आहे. शास्त्रप्रमाणकत्व असल्यामुळें त्याच्या प्रतिपादनाकरितां लक्षणान्तर उचित आहे असा अर्थ. अप्रयोजक असून जो सामर्थ्यानें युक्त तो अप्रयोजकसामर्थ्ययुक्त. "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" हा पशुविधि आहे. त्यानें प्रयुक्त जो प्रयाजादि अंगें त्यांनी केलेला तर उपकार पशुपुरोडाशाच्या एक भागांतही समान आहे. असा अर्थ. दृष्टान्ताचा उपसंहार करितात -
३८१।२८
'अशा रीतीनें' सांगितलेल्या विषयावरून दार्ष्टान्तिकाचा सांगतात - 'तसा प्रतिपत्तव्य'. वेदान्तविचार स्वतः असल्यामुळें वेदान्तापासून हें (~~[illegible]~~) ब्रह्माची सिद्धि होत नाही असें जाणावें. प्रतिपत्तव्य ब्रह्माच्या अभावामुळें प्रतिपत्ति विधीच्या असंभवाबद्दल (पूर्व) सांगितलें असल्यामुळें अबाधक शंकेचा अभाव कसा? त्यावर सांगतो - 'यूप आहवनीयादिकांप्रमाणें'. याचा हा अर्थ - 'यूपं तक्षति', 'यूपमष्टाश्रीकरोति' "खादिरो यूपो भवति" इत्यादि वाक्यांच्या पर्यालोचनानें तक्षणादि संस्कार विशेषविशिष्ट दारुविशेष यूप अलौकिक ही विधिपर वाक्यावरून निश्चित होतो. किंवा असा अलौकिक ही आहवनीय 'अग्नीनादधीत' इत्यादि वाक्यावरून संस्कृत अग्नि निश्चित केला जातो. किंवा स्वर्गकाम पदार्थ सह इत्यादि प्रमाणत्वामुळें अलौकिक ही अपूर्व कळतें. तसें विधिपर ही सत्यादि वाक्यापासून अलौकिक ही ब्रह्माची सिद्धि होते. - असा. पण इतर ही प्रत्यक्षादिकांच्या विरोधामुळें अन्यपर वेद त्याचा साधनाकरितां समर्थ नाही तरी अशी आशंका

॥ ०व्याख्यान ॥
४२।३

ब्रह्मजिज्ञासाही सिद्धच आहे. येथे कोणी अभ्यधिक आशंकेचा संभव दाखविणारे ब्रह्मजिज्ञासेला पृथक् आरंभ करितात. कोणती ही येथे अभ्यधिक आशंका? — "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" [जै. सू. १।१।२] असे बोलणाऱ्या जैमिनींनीं विधीचे प्रामाण्य दाखविले आहे. येथे (वेदान्तांत) कांहीं वाक्यांत विधीचे श्रवण होत नाहीं. जसें "सदेव—

॥ विवरण ॥

६३२।६३३

सिद्धि होते- किंवा असिद्धि असतां आरोपित रूपानेही उपासनेसाठी सिद्धि होते असा अर्थ. येथें पूर्ववादी सिद्धान्त्येकदेशीयांना दूषित करण्याकरिता वेदान्तांचे विधिनिष्ठत्व अंगीकार करून जी अभ्यधिक आशंका तिच्या निराकरणाकरितांच त्यांच्या आरंभप्रकाराला दाखविले- 'येथें कोणी'. पण क्वचितच विधीचे श्रवण असले तरी विधीने आकांक्षित अनुबंध समर्पणाने व्यवहित हो वेदान्तवाक्यजात त्याच्याशी एकवाक्यतेने संबंधाला प्राप्त होते.

(विवरणव्याख्यान)

६३३।६३३

असतां सांगतो- 'किंवा असिद्धि असतां'. 'वाचं धेनुमुपासीत' इत्यादिकाप्रमाणे आरोपित ब्रह्माची उपासना संभवत असल्यामुळे अभ्यधिक शंका नाही असा अर्थ. आरंभाचे समर्थन काय पूर्वपक्षीचे आहे किंवा सिद्धान्तीचे? पहिला पक्ष बरोबर नाही कारण ते अनारंभवादी आहे. दुसरा पक्ष ही नाही कारण विधीच्या अंगीकाराने आरंभाचे समर्थन आहे. व सिद्धान्तींनीं तर त्याचा अंगीकार केला नाही? अशी आशंका असतां सांगतात- 'येथें पूर्ववादी'. येथें = अनारंभाची शंका असता. सिद्धान्त्येकदेशीयांना दूषित करण्याकरिता पूर्वपक्षी त्यांच्या आरंभप्रकाराला दाखवितो. असा संबंध. सिद्धान्तींना अभिमत आरंभप्रकाराहून वैलक्षण्य दाखविण्याकरिता 'वेदान्तांचे' विधिनिष्ठत्वाला अंगीकार करून जो हा आरंभप्रकार त्याला दाखविले. असा संबंध. विधिविचारापूर्वी सिद्ध झाला असल्यामुळे पुनः आरंभ करणे व्यर्थ आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'कोणी अभ्यधिक आशंका'. विधिरहितही 'सोऽन्वेष्टव्यः' इत्यादि वाक्यांना ज्याप्रमाणे विधीला अपेक्षिताच्या प्रतिपादकत्वाने प्रामाण्य आहे. तसें सत्यादिवाक्यांनाही आहे? अशी शंका घेतो- 'पण क्वचितच'. 'क्वचितच' = 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि वाक्यांत असा अर्थ. 'अनुबंध समर्पणाने' = विधीला अपेक्षित विषयाच्या समर्पणाने असा अर्थ. अपेक्षिताला पूर्ण करितात—

॥ व्याख्यान ॥

सोम्येदमग्र आसीत्" [छां० ६।२।१] इत्यादिकांत. जेथेंही विधीचें श्रवण होतें जसें "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः" [बृ० २।४।५] "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" "तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" [छां० ८।१।१] इत्यादिकांत. तेथें जरी 'कृत्य' प्रत्यय अवि-

॥ विवरण ॥

सर्वत्र विधिश्रवणानें काय उपयोगी असतो अशी आशंका (वेदान्त्येकदेशी) सांगतात-'जेथेंही'. तेथेंही विधीची अनुपपत्ति आहे असा भाव. पण भाव व कर्मांत विहित हे 'कृत्य' प्रत्ययांचें 'कृत्याश्च' [पा० सू० ३।३।१७१] या सूत्रानें विधींत स्मरण असल्यामुळें 'तव्य' प्रत्ययानें ज्ञानाचें विधान केलें जातें? त्यावर सांगतात- 'तेथें जरी कृत्य प्रत्यय अविशेषानें --- विधान करण्यास समर्थ होत नाहीं' तरी येथें बाधक संभवत नाहीं असा अर्थ. 'पण 'गतव्यम्' अशा गमनाच्या अभिधानाप्रमाणें ज्ञानाचें हें विधान होईल? खरें भावविषयांत 'तव्य' प्रत्यय

॥ विषयव्याख्यान ॥

'तेथेंही'. "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः" [पा० सू० ३।४।७०] या सूत्रानें भाव व कर्मांत 'तव्य' प्रत्ययाचें विधान असल्यामुळें त्याला विधेयत्व नाहीं असा अर्थ. पण 'तव्य' प्रत्ययाला आचार्यादिकांच्या अभिधायित्वाप्रमाणें विधीचें अभिधायित्वही युक्त आहे अशी शंका घेतात-'पण (आप)'. काय कृत्यप्रत्ययाचा भाव व कर्म अर्थ आहे किंवा तेंच? असा विकल्प करून पहिल्याचा अंगीकार करितात- 'भाव व कर्मांत'. दुसऱ्याचा निरास करितात. 'कृत्याश्च'. 'तव्य' प्रत्ययाचें लोकांत विधान अविशेष असलें तरी येथें विध्यर्थ संभवत नाहीं अशा आशयानें सांगतात- 'त्यावर सांगतात'. 'तरीही' येथील अपेक्षिताला पूर्ण करितात- 'तरी येथें'. 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः' याला कर्मप्रधानत्व असल्यामुळें विधिप्रधानत्व नाहीं असा अर्थ. कर्मविषयत्व असतांही विध्यर्थत्व दृष्ट आहे? अशी शंका घेतात- 'पण 'गंतव्यम्''. गमनाच्या विधानसत्त्वाचा अंगीकार करितात- 'खरें प्रमाणें येथें विधिपरत्व नाहीं असें सांगतात- 'भावविषयांत' 'तव्यम्' येथें तव्य प्रत्ययावरून क्रियेचा साध्यत्व प्रतीत होत असल्यामुळें कर्मपरत्व नाहीं, याहून तर कर्मपरत्व असल्यामुळें विधिपरत्व नाहीं असा अर्थ. पण सर्व प्रत्य

॥ व्याख्यान ॥

शेषाने विधीस स्मरत असेल तरी जो भावाभिधायी 'तव्य' प्रत्यय आहे तो क्रियाप्रधान-त्यामुळे क्रियेंत पुरुषाचा नियोग जित करण्याकरितां समर्थ होतो. जेथें पुनः कर्मप्रधानत्वानें बोलला जातो, तेथें द्रव्यांत गुणभूत क्रियेला कार्यान्तर संबंधित्वानें विधान करण्यास

॥ विवरण ॥

असतां विधान युक्त होईल असें सांगतात- 'जो भावाभिधायी तव्य प्रत्यय'. 'भाव = याने धात्वर्थ मात्राला सांगितले जाते. त्याच्या (क्रियेच्या) प्राधान्यामुळे स्वतंत्र फलाकरितां विधान करण्यास समर्थ होतो असा अर्थ. पण कर्माला सांगणाऱ्या 'तव्य' प्रत्ययावरून नाही "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" असा धात्वर्थ (=क्रिया) विषयक सिद्ध होतो? त्यावर सांगतात- 'जेथें पुनः', तेथें हीं काय स्वतंत्र फलाकरिता कर्माचें (=क्रियेचें) विधान होते? किंवा कर्मकारकातील फलाकरिता? स्वतंत्र फलाकरितां तर नव्हे असें सांगतात- 'तेथें द्रव्यांत'. आता जर कर्मकारक समवायी फलाकरिता विधि आहे? तर त्यावर सांगतात —

॥ विवरणव्याख्यान ॥

येथे भावत्व ज्याचे अधिकरण आहे अशा वस्तूचे अभिधायित्व असल्यामुळे 'भावाभिधायी' या विशेषणाला वैयर्थ्य आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'भाव याने'. 'धात्वर्थमात्राला = क्रियामात्राला असा अर्थ. ~~पण~~ फलाच्या अशा व असतां क्रियेंत पुरुषाच्या नियोगाची अनुपपत्ति असल्यामुळे व फलपरत्व असतां 'क्रियाप्रधानत्वामुळे' हें अनुपपन्न आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'त्याच्या प्राधान्यामुळे'. 'त्याच्या = धात्वर्थमात्राच्या.' 'प्राधान्यामुळे' याचे स्पष्टीकरण करितात- 'स्वतंत्र फलाकरिता'. कर्मकारकाशी युक्त नसलेल्या अदृष्ट फला करितां असा अर्थ. त्याविषयी हेतूला सांगतात- 'त्याच्या प्राधान्यामुळे'. कर्मपरत्वाचाही विधिपरत्व इष्ट आहे? अशी शंका घेतो- 'पण कर्माला'. पण 'कार्यान्तर संबंधित्वानें विधान करण्यास समर्थ होत नाही' असें सांगितलें तें इष्ट आहे? अशी आशंका असतां विकल्पाच्या उत्तराने त्याचा निरास करितात- 'तेथें ही काय?' दुसऱ्या (अन्य) पक्षाचें उत्थापन करितो- 'आता जर' निरास करितात- 'त्यावर'

॥ व्याख्यान ॥

४२।११

समर्थ होत नाही. कृत्यपरत्व असतांही त्याच्या अनुत्पाद्यत्वामुळे अविकार्यत्वामुळे, अनाप्यत्वामुळे व असंस्कार्यत्वामुळे समर्थ होत नाही. संस्कृतांच्या कार्यान्तरांत उपयोग

त. दी.
या ३८३।२२ विवरण ॥

‘कृत्यपरत्व असतांही’ ~~[illegible]~~ याचा अर्थ – ‘कृत्य’ (= तव्य) प्रत्ययाला कर्मकारकगत अतिशय फल- करिता क्रियाविधिपरत्वाचा अंगीकार असतां आत्म्यांत उत्पत्त्यादि अन्यतम कर्मफळ सांगितले पाहिजे. तें तर संभवत नाही. आत्म्याची तर उत्पत्ति नाही कारण त्याला अनादित्व आहे. त्याला विकाराचाही संभव ~~ही~~ नाही कारण नित्यत्व आहे. त्याची प्राप्तीही नाही कारण सर्वगतत्वानें त्याला नित्याप्तत्व आहे. संस्कार्यत्वही नाही कारण संस्कार दोन प्रकारचा आहे. गुणाधान लक्षण व मलापकर्ष लक्षण. पहिला संभवत नाही कारण त्याला निर्गुणत्व आहे. पण आत्म्यांत विहित क्रिया सामर्थ्याने करून अज्ञान अधर्मादि मलांचा अपकर्ष करणे १११।२३ संस्कार होईल ही त्याचा नाही असें सांगतात – ‘संस्कृतांच्या’. तेथें (पूर्वतंत्रांत) १११।२४ “सक्तून् जुहोति” असें क्रतुप्रकरणांत श्रवण असल्यामुळे क्रत्वंगता सक्तुहोमाला कळते. त्यांत अंगें दोन प्रकारचीं आहेत. अर्थकर्मे व संस्कार

॥ विवरण व्याख्यान ॥

ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. ३८४।३

‘सांगतात’ निरासाचें स्पष्टीकरण करितात – ‘कृत्यप्रत्ययाचा’. संस्काराच्या दुसऱ्या पक्षाला उत्थापन करितो – ‘पण आत्म्यांत’. विनियुक्त विनियोगानें संस्कार दिसत असल्यामुळे व आत्म्याला उभय पक्षाचा अभाव असल्यामुळे संस्कार्यत्व नाही असें सांगतात – ‘त्याचा नाही’. ३८४।६ सक्तुन्यायानें ~~[illegible]~~ आत्म्याचा प्राधान्य भंगानें उपास्तीचें प्राधान्य ग्रहण केलें जातें असें व्याख्यानांत सांगितलें तेथें हा सक्तुन्याय कोणता? अशी ~~शं~~का असतां सांगतो – ‘तेथें सक्तवं तथैव पूर्वतंत्रांत ~~[illegible]~~ – ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ अंग अंगि जी असतात आणि ‘सक्तून् जुहोति’ येथें गुणप्रधानभावांत ~~वै~~ वैपरीत्य कसें? अशी ~~अशी~~ आशंका असतां वैपरीत्याला दाखविण्याकरितां अंगांचे द्वैविध्य सांगतो – ‘त्यांत अंगें’. ‘त्यांत’ = ‘अंगांगीत’ ~~अर्थ~~ अर्थकर्मे कोणती? व इतर कर्मे कोणती? अशी विवक्षा असतां सांगतो —

॥ विवरण ॥

कर्म॰ क्रतूवर उपकार करणाऱ्या (कारकां) चा आश्रय न करितां स्वातंत्र्याने विहित प्रयाजादिक अर्थकर्म॰ व व्रीह्यादि कारकांना गुणभूत तीं संस्कारकर्मं॰ त्यांत सक्तुहोमाला अर्थकर्मता नाही कारण त्याला सक्तु द्रव्याचे प्रोक्षणादिकाप्रमाणे गुणभूतत्व आहे. संस्कारकर्मं ही दोन प्रकारची आहेत: पहिला नियुक्ताचा संस्कार. जसे "व्रीहिभिर्यजेत" अशा विधिने युक्त व्रीहींना उद्देशून प्रोक्षणादि संस्कार. दुसरा विनियोक्ष्यमाण संस्कार "जसा आहवनीये जुहोति" अशा विनियोक्ष्यमाण (आहवनीया) चा आधानाने संस्कार. कारण संस्कृताचा विनियोग आहे असा अर्थ. त्यांत होमाने भस्मीकृत सक्तूंच्या दोन्ही प्रकारांनें क्रतूंत विनियोगाचा अभाव असल्यामुळे व वैयर्थ्याचाही अयोग असल्यामुळे संस्कारकर्मत्वाचा त्याग करून व 'सक्तून्' असे

॥ विवरणव्याख्यान ।

'क्रतूवर' 'आश्रय न करिता' व 'स्वातंत्र्यानें' यांचा व्याख्यान व्याख्येय सुगम आहे असे जाणावे. अनुयाजादि 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे. अशा रीतीनें अंग द्विविधाला दाखवून त्याच्या (=सक्तुहोमाच्या) अर्थकर्मतेचा निरास करितो- 'त्यांत सक्तुहोमाला'. 'त्यांत' = अर्थकर्म व संस्कारकर्मामध्ये असा अर्थ. 'व्रीहीन्प्रोक्षति' (व्रीहींना प्रोक्षण करितो) "पत्न्यवेक्षितम्" (पत्नीने अवेक्षित) येथें प्रोक्षण अवेक्षणादिकाप्रत जसें व्रीहीं~~[illegible]~~ इत्यादिकांना प्राधान्य आहे तसे 'सक्तून् जुहोति' येथे द्वितीया श्रुतीने सक्तूंना प्राधान्य आहे. व होमाला गौणत्व लक्षित होते म्हणून अर्थकर्मत्व नाही असा अर्थ. मग संस्कारकर्मत्व कां असणार नाही? अशी आशंका असतां त्याचा असंभव दाखविण्याकरितां ~~त्याच्या~~ द्वैविध्य सांगतो- 'संस्कारकर्मे ही' विनियुक्त विनियोक्ष्यमाण संस्काररूपाने त्यांना द्वैविध्य आहे असा अर्थ. विनियोक्ष्यमाण संस्कार असे लक्ष्य असतां (येथें) अग्निसमाला विनियोक्ष्यमाणत्व असल्यामुळे संस्काराच्या वैयर्थ्याचा ~~[illegible]~~ आयोग म्हणून सांगतो- 'कारण संस्कृताचा'. असे असल्यामुळे काय? त्यावर सांगतो- 'त्यांत होमानें'. मग विनियोग नसो? अशी आशंका असतां सांगतो- 'वैयर्थ्याचाही'. स्वतंत्र फलसाधनत्वाचे अश्रवण असल्यामुळे, दर्शपूर्णमास प्रकरणांत पठित आहे म्हणून फलकल्पनेची अनुपपत्ति असल्यामुळे, व अध्ययनविधीने ग्रहण केले आहे म्हणून आनर्थक्याचा असंभव अ-

॥ व्याख्यान ॥

नसल्यामुळेही त्याला असंस्कार्यत्व आहे. म्हणून "आत्मानमुपासीत" [बृ.१।४।१५]
४२।१३
असे आत्म्याचा इष्टितमत्व संभवत नाही. आतां जर सक्तुन्यायाने विपरीत गुणप्रधान
भाव कल्पिला जाईल तर तेथेंही जाणलें जात नाही कीं तें उपासन काय आहे? व आत्मा

॥ विवरण ॥

प्राधान्य हें सोडून 'सक्तुभिः' अशा गुणभावाने कर्मांचें (=क्रियेचें) प्राधान्य ग्रहण करून जशी त्यांना अर्थकर्मता निरूपित आहे. तसें 'आत्मानम्' असे साध्यतेचें प्राधान्य सोडून "आत्मना उपासीत" अशा गुणत्व ग्रहणानें स्वतंत्रफलाकरिता प्राधान्यानें उपासनेचें विधान असो? अशी शंका घेतात 'आतां जर' तेथें जसें-होमाचा प्राधान्य असलेल्या धातूचा सकर्मकत्व असल्यामुळे सक्तूंना कर्मकारकतेनें भस्म केले जातात. तसे ज्ञानाचाही सकर्मकत्व असल्यामुळे अर्थात: कर्माभाव असतां विधान नाही. असा परिहार करीतात – 'तरतेथेंही' शब्दावरून सक्तूंच्या प्राधान्याचा भंग असला तरी अर्थावरून कर्मत्वाप्रमाणे उपास्तीचें ही आत्मा कर्म आहे किंवा नाही? दुसरा पक्षच बरोबर नाही कारण ज्ञानाचा दुसरा पर्याय उपास्तीला सकर्मकत्व असल्यामुळे कर्माभाव असतां विधी अनुपपत्ति येते. तसें आत्म्याला त्याप्रकारानें उपासन सिद्ध करणेंही अनुपपन्न आहे असा अर्थ. शब्दावरून करणत्व असले तरी अर्थावरून आत्म्याचा कर्मत्व आहे? अशी शंका घेतो —

विवरणव्याख्यान

म्हणूनच येथें श्रुतीचा भंग होतो असा अर्थ. 'कर्मांचें' = क्रियेचें असा अर्थ. दार्ष्टान्तिकाला सांगतात – 'तसें आत्मानम्'. 'साध्यतेनें' = उपास्तीपासून उत्पन्न झालेल्या अतिशयाच्या विशेषतेनें. 'स्वतंत्रफलाकरिता' = मुक्तिफलाकरिता असा अर्थ. पण उपासनशब्दाचा अर्थ प्रसिद्ध असल्यामुळे व आत्म्याचा कर्तृत्व प्रसिद्ध असल्यामुळे 'तरतेथेंही' या प्रश्नाची अनुपपत्ति आहे. अशी आशंका असतां सांगतात – 'तेथें जसें' वाक्याला सोडून अन्वयाला सांगतात – 'शब्दावरून सक्तूंच्या' 'करणकर्म' याच्या पूर्वीपर्यंत. पहिल्या करणाने उत्थापन करितो – 'शब्दावरून करणत्व' पुढील ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. पण आत्म्याला विषयत्व असतां 'आत्मा-

॥ व्याख्यान ॥

४ २।१५

करून ते कसें केलें जाते? पण मग असें कळतें की ज्ञान उपासन असून आत्माच विषयभावाने त्याचा संपादन करितो? असें आहे तर तेंच ज्ञानाने आत्मा प्राप्त केला जातो असें प्राप्त झालें. तें तर कृतकरण अनर्थक आहे; कारण आत्माला नित्यप्राप्तत्व आहे.

॥ विवरण ॥

'पण मग असें' ज्ञा धातूला सकर्मकत्व असल्यामुळे व ("आत्मानमुपासीतेत्यादि) उपास्तीलाहि त्याचा दुसरा पर्याय असल्यामुळे तिला सकर्मकत्व आहे. अथ अनुसंधानात्मक ज्ञान असें म्हटलें. पण आत्म्याला कर्मत्व असतां 'आत्मना' अशी तृतीया कशी? त्यावर सांगतो 'आत्माच' पण मग कर्मकारकत्व असतां आत्म्यांत कांही अतिशय सांगितला पाहिजे? त्याचा अभाव असल्यामुळे निष्कर्मक ज्ञानाचें विधान करणें शक्य नाही. असें सांगतात- 'असें आहे तर' पण ज्ञानानें

२१२।१८

प्राप्ति आत्म्यांत विधेय क्रियाफळ आहे? त्यावर नाही असें सांगतात- 'तें तर'. नित्यचैतन्यात्म प्रतीतीवरून प्राप्तत्व

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्राप्त केला जातो' असें कसें म्हटलें? कारण विषयत्व असतां प्राप्तीच्या नियमाचा असंभव आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'पण मग कसें?' ज्याच्याकडून ज्याला अतिशय उत्पन्न केला जातो तो त्याचा विषय असतो. असा नियम असल्यामुळे आत्म्याला ही विषयत्व असतां त्याला क्रियाजनित अतिशयशालित्व म्हटलें पाहिजे. तेथें उत्पत्ति विकृति व संस्कृतीचा नित्य, असंस्कारी, व निर्गुण आत्म्यांत असंभव असल्यामुळे त्याची प्राप्ति सांगितली पाहिजे. ती तर संभावित केली जात नाही. कारण भेदाचा अभाव आहे. दुसरे तर दुसऱ्याकडून प्राप्त केलें जातें म्हणून निष्कर्मक बोधाचा असंभव असल्यामुळे त्याच्या विधीची अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. पण आत्म्याला स्वरूपाने प्राप्तत्व असतांही अवभास्यत्व (भासविला जाणें) या विशिष्ट आकाराने प्राप्तीचा संभव आहे? अशी शंका घेतो- 'पण ज्ञेयत्वानें?' आत्म्याचा स्वप्रकाशत्वानें अन्याधीनत्वसिद्ध असल्यामुळे तेथें प्रकाशसंबंधाचा क्रियाफलत्व नाही असें सांगतात- 'त्यावर नाही' पण अवभास्यत्व विशिष्ट प्रकाराने साध्य नाही शंका असतां 'नित्य अवभास्यत्वामुळे' असें म्हणावयास

३८।५।३

पाहिजे होतें, 'कारण आत्म्याला नित्य प्राप्तत्व आहे' असें कां म्हटलें? त्यावर सांगतात- 'नित्यचैतन्यत्वानें' नित्यचैतन्यानें

॥ व्याख्यान ॥

७२१९

संस्कार्यत्व असतां तर उपयोगाच्या अभाव सांगितला. म्हणून विधीचा अभाव असल्यामुळे अविवक्षितार्थच शब्द आहेत – मग. म्हणून धर्मजिज्ञासेनंतर स्नान करावें असें प्राप्त होत असतां 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' असें हें आरंभलें जातें. अनंतर ब्रह्म जाणण्याची इच्छा करावी स्नान करूं नये असा अभिप्राय. कारण नियोगांत मान्य कु- मानि घ्याचीहि 'कृत्य' प्रत्ययावरून नियोज्यत्व निराकरण करणें शक्य नाहीं. 'कट तुम्हाकडून कर्तव्य आहे, ग्राम तुझ्याकडून गंतव्य आहे' याप्रमाणें. जे म्हटलें कीं- कृत्य परत्व असतां प्रयोजनाच्या अभावामुळे नियोगाचा आनर्थक्य आहे. तें असत्य आहे. कारण अविद्येचा उच्छेद उपलब्ध होतो व अविद्या संसाराचा हेतुभूत आहे.

॥ विवरण ॥

असल्यामुळे त्याचा शब्द क्रमता नाहीं असा अर्थ. 'संस्कार्यत्व असतां' येथून 'असा अभिप्राय' येथपर्यंत ग्रंथ
३८५६
स्पष्टार्थ आहे. 'द्रष्टव्यः' येथील 'तव्य' प्रत्ययाचा कर्मपरत्व असल्यामुळे नियोगाची प्रतीति नाहीं असें जें म्हटलें त्यावर सांगतात- 'कारण नियोगांत' 'कट तुझ्याकडून कर्तव्य आहे' इत्यादिकांत उत्पत्त्यादि फल संभवत असल्यामुळे, नियोगाचा संभव असला तरी येथें त्याचा असंभव आहे, कारण नियोगाचा अभाव आहे' असें जें ('द्रव्य परत्व असतांही त्याच्या अनुत्पाद्यत्वामुळे येथें) म्हटलें त्याचा अनुवाद करितात- 'जें म्हटलें कीं' मलनिवृत्तिरूप संस्कार संभवत असल्यामुळे हेतु असिद्ध आहे असें सांगतात- 'तें असत आहे' अविद्या अधर्मादि निवृत्ति संस्कार आहे. संस्कृताच्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

निःसंबंधत्व असल्यामुळे त्याला क्रियाची न प्रकाशन नाहीं असा अर्थ. 'द्रष्टव्यः' येथून 'तें असत आहे' येथपर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. 'हेतु' = प्रयोजनाच्या अभाव. संस्कृताच्या अन्यथा नियोगाचा अभाव असल्यामुळे संस्कार फळ नाहीं असें सांगितलें त्याचें निराकरण करण्याकरितां लौकिक संस्कारांहून वैलक्षण्य सांगतात- 'अविद्या अधर्मादि' असा, त्यामुळे कार्य त्याचा सांगतात- 'संस्कृताच्या

॥ व्याख्यान ॥

४।२।२४

दुसरे पुनः असा आरंभ करितात — परिनिष्पन्न (=सिद्ध) वस्तूंत प्रतिपत्ती (ज्ञान) त्या हेतुतेने संभावित सामर्थ्य ही प्रत्यक्षादि प्रमाणान्तराच्या त्यांत असंभव असल्या- ४।३।२ मुळे वेदाच्या पुनः कार्यविषयतेने सुतरां असंभव आहे. असे मानणाऱ्यांची संकर्ष (= देवता) कांड पर्यंत वेदार्थ विचाराचे अवसान आहे. अशी बुद्धि होईल तिच्या निरासाकरिता २७०।२७ पुनः ब्रह्मज्ञानाची प्रतिज्ञा केली आहे. येथेंही सर्वत्र आत्मज्ञान विधानांत कार्यनिष्ठता समान-

॥ विवरण ॥

तर अन्य विनियोगाची आकांक्षा नाही. कारण त्याचा स्वयं पुरुषार्थत्व आहे. व अपुरुषार्थ संस्काराकार्य नियोगाची अपेक्षा असते. म्हणून त्याच्याकरिता आरंभ केला जातो. असे प्रयगारंभवाद्याचे मत आहे. ३

२१२।१९ त. दी. ३८६।४

"दुसरे पुनः असा आरंभ करितात" इत्यादिकाचा हा अर्थ — प्रतिपत्तिविधीचा अपेक्षित हे चतुर्विध न्याय प्रथमतंत्रांत निरूपित आहे." तेथें (=तसे असतां) त्याचा विषय अशा ब्रह्माच्या निरूपणाकरितां हे शास्त्र आरंभ करण्यास योग्य आहे. परंतु ते तर संभवत नाही. कारण ब्रह्मांस प्रमाणाचा अभाव आहे — असा. ब्रह्मांत वेद प्रमाण होत नाही कारण त्याला कार्यपरत्व आहे असें सांगितले. त्यांत कार्यपरत्वाचा अंगीकार करितात — "येथें ही" कर्मकांड प्रमाणे असाही" शब्दाचा अर्थ. २७०।२७ "आत्मज्ञानविधानांत" — आत्मप्रतिपादक सत्यादि वाक्यांत. असा अर्थ. "समान" कर्मकांडाच्या समान असा अर्थ

॥ विवरणव्याख्यान ॥

तर" सुखप्राप्ति व दुःखनिवृत्तींत अन्यतमाचा पुरुषार्थत्व आहे. प्रोक्षणादिकापासून उत्पन्न होणाऱ्या संस्काराला तसा आत्यन्तिक नसल्यामुळे नियोगांत अनुप्रवेशित्व युक्त आहे. येथें तर तसें नाही असा अर्थ.

३८६।१६

"दुसरे पुनः असा आरंभ करितात" येथें ब्रह्मांत प्रमाणाचा अभाव असल्यामुळे ब्रह्ममीमांसेचा आरंभ करू नये. अशा अन्याधिक्य आशंकेच्या निरासाकरिता पुनः आरंभ आहे असें सांगितले. ते संभवत नाही. कारण (प्रतिपत्ती) विधीच्या निरूपणाला असंभव आहे. अशी आशंका असता आशय सांगतात. "दुसरे पुनः" "चतुर्विध न्याय" — उत्पत्ति, विनियोग, प्रयोग, २७०।२७

॥ व्याख्यान ॥

४३१३

वर्णन करितात: तत्वावबोधही अधिकाऱ्याच्या नियोग विषयतेने कळत असल्यामुळे कार्य आहे. (~~तरी त्याच्यापासून ब्रह्मही कळेल~~) म्हणून त्याच्या (ब्रह्माच्या) विचाराकरितां शास्त्र आरंभ करण्यास योग्य आहे.

॥ विवरण ॥

पण मग ब्रह्मांत ~~त्याला~~ अप्रामाण्य आहे? त्यावर सांगतात- 'तत्वावबोधही' निर्विषय ज्ञानविधीच्या अनुपपत्तीनें वेदान्तांचे ब्रह्मांत अवान्तर तात्पर्य आहे असा अभिसंधि. त्याविषयीं हेतु सांगतात- 'अधिकाऱ्याच्या नियोग विषयतेने:'- याचा हा अर्थ — ज्ञानाचा फळाशी संबंध कळतो व त्या फळकाम्याकडून ते अनुष्ठेय असतं व नियोगावरुन त्याचे अनुष्ठान होते. अशा रीतीने फळकाम्याच्या नियोगविषयतेनें ते कळत असल्यामुळे ते कार्य आहे- असा भाव.

× (तदीत्याद्यपासून? — कार्यमात्रपर वेद नाही कारण प्रतिपत्ति (उपासन) (ज्ञान) विधिपर वेदान्तांनी ब्रह्म कळते असा निर्णय करिताहां आरंभ आहे असा अभिप्राय. पहिल्या मतांतर विधीचा अभाव करून अभ्याधिक आशंकेचे निराकरण करून प्रतिपत्ति (उपासन) (ज्ञान) विधीचे समर्थन करण्याकरिता आरंभ आहे.)

॥ विवरणव्याख्यान ॥

व अधिकार असा वेदान्तांना विधिपरत्व असतांही विषयतेने ब्रह्मांत निरूपण संभवते असा 'ब्रह्मांत वेद प्रमाण नाही' येथून 'अवान्तर तात्पर्य आहे' येथपर्यंतच्या ग्रंथाचा भाव. 'त्याविषयीं' = कार्य निष्फळ विषयीं. हा अधिकाऱ्याचा नियोग कोणता? व तत्वज्ञानाला त्याचे विषयत्व कसें? अशी आशंका असतां सांगतात - 'ज्ञानाचा?' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिकांनी ज्ञानाचे शोकाने हल्ला दिल्याने साध्यसाधनता कळते. निरधिकार ज्ञानानंतर निवृत्ति (सिद्धि) द्वारा कृतिसाध्यत्व नाही- म्हणून अधिकाऱ्यावाचून शोक निवृत्ति संभवत नाही ज्ञान उत्पन्न होणे शक्य नाही. म्हणून फळकामी अधिकारी सिद्ध होतो. ~~व [illegible]~~ 'द्रष्टव्य:' येथील प्रकृतीनें ग्रहण केलेलें ज्ञान त्याच्या (अनियोगाच्या) विषयत्वाने संबंधाला प्राप्त होते. नियोगाला हे साक्षात् कृतिव्याप्यत्व संभवत असल्यामुळे ~~शास्त्राला~~ कार्यत्व आहे. असा अर्थ. सांगितलेल्या अर्थाची व्याख्यानांत अरुढता सांगतात - 'फळकाम्याच्या'

॥ व्याख्यान ॥

(पूर्ववादी-) यावरसांगतो- तें आरंभ करण्यास योग्य नाही कारण त्याला गतार्थत्व (= ~~[illegible]~~ (विचारितार्थत्व)) आहे. कसें? जो पहिला आरंभप्रकार- कर्माला सांगणाऱ्याही कृत्य प्रत्ययानें नियोग मान्य आहे असा- तो स्वतःच पुढें त्याचे (अर्थात) विधायकत्व दर्शविले असल्यामुळे व 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यादिकांचे विधायकत्व ~~आम्नाय~~ (वेदांत) प्रसिद्ध असल्यामुळे

॥ विवरण ॥

'यावरसांगतो' इत्यादिकानें पूर्ववादी आरंभ द्वयाचें निराकरण करितो- जरलोकांत कर्मविधायी कृत्य प्रत्यय नियोगाला जाणवीत नाही? अशी आशंका असेल तर तसें नाही असें सांगतो 'सा स्वतःच' जरवेदांती तर त्यावर सांगतो- 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' म्हणून पूर्वतंत्रांतील प्रथम सूत्रानें अध्ययन विधीला अंगीकार करणाऱ्यांना हा-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'यावरसांगतो' असा उपक्रम असल्यामुळे उत्तर ग्रंथ सिद्धान्तमतासारखें भासतो परंतु तें उपपन्न होत नाही कारण प्रत्यंचाचें समर्थन केलेंले आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'यावरसांगतो इत्यादिकानें' कारण लोकांत कर्मविधायी कृत्य प्रत्ययावरून नियोगाची अप्रतिपत्ति आहे? किंवा वेदांत? असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करितो- 'जरलोकांत' कारण 'कर तुझ्याकडून कर्तव्य आहे' इत्यादिकांत नियोगाची प्रतिपत्ति होते असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करून निरास करितो- 'जरवेदांत' या शंकेच्या निराकरणासाठीच सांगतो- 'म्हणून (पूर्वतंत्रांतील)' अध्ययनविधीच्या विधायकत्वाची प्रसिद्धि म्हणून शंका नाही? अर्थ. 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' येथे कर्मकारकात्वे वैफल्य असल्यामुळे सक्तुन्यायानें स्वाध्यायानें अध्ययन करावे असें अध्ययनाचें प्राधान्य आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'प्रथम (सूत्रानें)' 'स्वाध्यायाला (= स्वशाखीय वेदाला) अध्ययन क्रियेनें संस्कार्यत्व असल्यामुळे संस्कृत स्वाध्यायापासून उत्पन्न अर्थज्ञानाला फल आहे. म्हणून कर्मकारकाचा प्राधान्य असतांही जसें विधिपरत्व आहे. तसें 'द्रष्टव्यः' येथेही विधिपरत्वाचा संभव असल्यामुळे अधिक आशंका नाही. असा अर्थ. तसेंच संपूर्ण अध्ययनानंतर वेदार्थाच्या विचाराचें त्याकर्तव्यतेला सूचित करणारें जै-

॥ व्याख्यान ॥

येथें किंचित् आशंकेला कारण नाहीं. पण चतुर्विधही क्रियाफलाच्या आत्म्यांत असंभव सांगितला? जर असें आहे तर स्फुरण्याचें होईल? तेंहि नाहीं कारण आत्मविषयक ज्ञाना

॥ विवरण ॥

विचारगतार्थच आहे. असा अर्थ. 'पण चतुर्विध' इत्यादिकाचा अर्थ पूर्वी सांगितलाच आहे. (स्फुरण्यानें) आत्म्याला करणत्व असतांही त्याला कर्मकारकत्व असल्यामुळें स्वतः अपरोक्षतेनें नित्यसिद्धच. विधेय क्रियाजन्य प्रतिभासाचा अयोग असल्यामुळें अकर्मकत्व आहे. म्हणून निष्कर्मक ज्ञानाचें विधान शक्य नाहीं असें सांगितलें असें सांगतात - 'तेंही नाहीं'. स्वरूपज्ञानही आत्म्याच्या व्यवहाराला हेतु असल्यामुळें 'आत्मविषयक ज्ञानाला' येथें ज्ञानविषयत्व आत्म्याला सांगितलें. आत्म्यांत चतुर्विधफलाचा अभाव असल्यामुळें अकर्मत्व

॥ विवरणव्याख्यान ॥

भिन्न ज्ञानकांड्याच्याही विचाराची प्रतिज्ञा केली ते झालें. कारण विचाराचा प्रयोजक उभयत्र समान आहे. अशा आशयानें सांगतो 'प्रथमसूत्रानें' आत्म्यांत क्रियेपासून उत्पन्न झालेल्या अतिशयाचें निरूपण केलें तरी भेद नसल्यामुळें त्याला कर्मकारकत्व नाहीं. त्यामुळें (अशी शंका संभवत असल्यामुळें) अन्याधिक आशंकेचा अभाव कसा? अशी आशंका असतां कर्मकारकत्वाच्या असंभव असतांही आत्म्याला करणत्वाची कल्पना असल्यामुळें अधिक शंकेचें अवतरण नाहीं असें अनारंभवाद्यानें सांगितलें असतां 'तेंहि नाहीं' येथें कर्मकारकत्वाच्या निरासकेला तो उद्देश आहे. कारण आत्म्याला करणत्व मानलें आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'आत्म्याला करणत्व' 'ज्ञा' धातूला सकर्मकत्व असल्यामुळें शब्दतः करणत्व असलें तरी अर्थावरून आत्म्याला कर्मकारकत्व मानलें पाहिजे. परंतु तें उपपन्न होत नाहीं कारण आत्म्याला स्फुरणरूपत्व असल्यामुळें ज्ञानक्रियेपासून उत्पन्न होणाऱ्या स्फुरणातिशयित्वाचा अयोग असल्यामुळें ज्ञानविधि नाहीं अशी अधिक आशंका युक्त आहे असा अर्थ. 'मी' असें आत्मज्ञान सिद्ध असल्यामुळें तेथें विधि व्यर्थ आहे व त्यामुळें 'भगवान् ध्यात्वा' या ग्रंथाला अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां सांगतो - 'आत्म्यांत चतुर्विधफलाचा'

॥ व्याख्यान ॥

ते नित्यसिद्ध आहे असें सांगितले. मग सिद्धत्वाचाच पुनः अभ्यास (नियम) विधिनिमित्तक उपासनारूप अभ्युदय फलाकरिता ('हिरण्यं धार्यम्' (या विधीनें) हिरण्य धारणाप्रमाणे होईल.

॥ विवरण ॥

असेल तरी कर्तृसमवायी मोक्षफलाकरिता त्याच भासविणाऱ्या ज्ञानाच्या संतानाचा नियमविधि होईल. जसें- 'हिरण्य धारण करावें' असा पक्षानें प्राप्ताच्या नियमविधि अभ्युदय फलाकरितां आहे. त्याप्रमाणे असें सांगतात 'मग सिद्धात्याच'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'हिरण्य धारण करावें'— 'तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं धार्यम्' (=म्हणून सुस्वर्ण असें हिरण्य धारण करावें) येथें काय हिरण्य धारणाचें विधान क्रतूच्या अंगतेनें केलें जातें? किंवा जें हिरण्य आहे तें धार्य आहे असा हिरण्याचा धारणाचा संस्कार आहे? किंवा पुरुषार्थाकरितां हिरण्य धारणाचा विधि आहे? तेथें अंत्य पक्ष संभवत नाही. कारण फलाचें श्रवण नाही. त्यामुळें त्याला क्रतूच्या अंगतेनें धारणविधिपरत्व किंवा संस्कारविधिपरत्व आहे. असें (पूर्वपक्षानें) प्राप्त झालें असतां समाधान केलें जातें (पू.मी. ३।४।१२) तेथें त्याला संस्कारविधिपरत्व नाही कारण (संस्कृताच्या क्रतूंत उपयोग नसल्यामुळें) क्रतूच्या अंगतेनें हिरण्याची प्रतिपत्ति नाही. हिरण्यपद प्रकरणावरून तर क्रत्वंगता प्रतीति नाही. कारण लोकांतही हिरण्याचा सद्भाव आहे. श्रुत्य प्रत्यय बळावरूनही हिरण्याची संस्कार्यता नाही. कारण संस्काराला स्वरूपानें फलत्वाचा अभाव आहे. क्रतूच्या मनुप्रवेशा-वांचून फलवत्व नाही. कारण त्याविषयीं प्रमाणाचा अभाव आहे. क्रतूच्या अंगतेनेंही हिरण्यधारण~~ाला (विधानाला)~~ विधीला फलवत्व नाही कारण कोणत्या क्रतूला आरंभ न करितां त्याचें विधान आहे. तसें असतां पुरुषार्थाकरितां हा विधि आहे असें शेष राहतें. फलाचें अश्रवणही नाही. कारण 'दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यः' (=याचा शत्रु दुर्वर्ण होतो) इत्यादि अर्थवाद बळावरून शत्रूची दुर्वर्णता व आत्म्याची शोभनता फळ आहे. म्हणून याला पुरुषार्थत्व आहे. त्याप्रमाणें आत्मज्ञानाच्या अभ्यासाचेंही मोक्षाकरिता 'द्रष्टव्यः' इत्यादिकांनी विधान आहे, असा अर्थ. (विकल्पानें) अभ्यास सिद्ध असतांही हिरण्यधारणाप्रमाणें विधेयत्व युक्त होतें. त्यामुळें 'पण विधानापासूनही' इत्यादि अनुपपन्न आहे? अशी आशंका असतां.

॥ व्याख्यान ॥

पण मग विधाना पासूनही आत्मविषयक ज्ञानसंतान कर्तव्य नाही कारण तो तर आत्म्यांत नित्य जागृतत्वा सिद्ध आहे. असें आहे तर अर्थाच्या (=देहयात्रेच्या) अविरुद्धकाळांत (परिसंख्याविधीने) अनात्म्यांच्या चिंतांचे समाधान होईल.

॥ विवरण ॥

चत्य' पण अवस्थात्रयांतही ज्ञानसंतानाच्या अविच्छेदामुळे नियमविधि नाही असें सांगतात- 'पण मग विधानापासूनही' आत्म्यांत नित्य जागृत पुरुषाच्या ज्ञानसंतान नित्यसिद्ध आहे असा संबंध. 'आत्म्यांत' हे विषयीसप्तमी आहे. मग अनात्म्याच्या प्रतिभासाच्या निवृत्ति करिता परिसंख्याविधि अदृष्टार्थ होईल असें सांगतो- 'असें आहे तर' व्यवहाराच्या अंगाच्या अकृत्याचा निरास करितो- 'अर्थाच्या अविरुद्धकाळांत' = देहयात्रानिर्वाहक समयाहून अतिरिक्त समयीं असा अर्थ. म्हणून गतार्थत्वामुळे अभ्यासाधिक्य आशंका नाही असा भाव. ज्ञानाचे विधान

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सांगतात- 'पण अवस्थात्रयांतही'. सुषुप्तीतही अविद्योपहित चैतन्याचा प्रतिभास होत असल्यामुळे 'अवस्थात्रयांतही' असें म्हटले. ज्ञान साधनांची पक्षाने प्राप्ती असता इतरांची निवृत्ति ज्याचे फळ आहे अशा नियमाचा आश्रय केला जातो. येथें तर पक्षाने प्राप्ति नाही. कारण आत्मज्ञान सदा सिद्ध आहे असा अर्थ. ज्ञानविधीच्या असंभवाचा आक्षेप असतां आत्मातत्त्वचिंतनाच्या समाधानाचे अभिधान आक्षेपाच्या अननुरूप आहे, अशी आशंका असता दुसऱ्या पक्षाच्या प्रदर्शनाच्यामुळे विरोध नाही असें सांगतात- 'मग अनात्म्याच्या' 'परिसंख्याविधि' = उभयत्र प्राप्ति असता इतराच्या निवृत्तीचा बोधक असा अर्थ. 'अदृष्टार्थ', अपूर्वविधि ज्ञापक परिसंख्या असल्यामुळे असा अर्थ. अधिक आशंकेच्या निरासाचा उपक्रम करून विधीचे समर्थन केले. तेथें काय हेतु? अशी आशंका असतां सांगतो- 'म्हणून गतार्थत्वामुळे' शंकाबाधांचे निराकरण प्रस्तुत असल्यामुळे येथे अविद्येच्या उच्छेदाचा उपन्यास केला नसल्यामुळे त्याचे निराकरण अनुपपन्न आहे, अशी आशंका असतां त्यांचे पूर्वपक्षाप्रमाणे (एकदेशीयांचे) सिद्धान्तही असमंजस आहे असें सांगतो- 'ज्ञानाचे इत्य-
-दि

॥ व्याख्यान ॥

जो पुनः आत्मज्ञानापासुन अविद्येचा उच्छेद व उच्छेदापासून संसारनिवृत्ति फळ होते अशा उपन्यास केला तो असत् आहे. कारण 'मी' असें आत्म्याला नित्यच सर्वलोक जाणतो व संसारनिवृत्त नसतो. पण अहंप्रत्ययनिश्चयापासून अन्यच आत्मरूप निराकुल भोक्तृभो-

॥ विवरण ॥

असतांही प्रयोजनाच्या अभावामुळे शास्त्रारंभ नाही. असें सांगतो - 'जो पुनः' येथें काय लौकिक आत्मज्ञानापासून अविद्येची निवृत्ति होते किंवा अलौकिक आत्मज्ञानापासून? पहिला पक्ष नाही कारण तसे उपलब्ध होत नाही असें सांगतो - 'कारण मी असें' अन्यथा निवृत्तींत स्वतः अनुत्तर लौकिक आत्मज्ञान संतान निरोधाभावामुळे निष्फल करत नाही अनर्थाला निवृत्त करीत नाही. असा अर्थ. पण अविद्यादि दोषनिवृत्ति ज्याचे फळ आहे अशा अलौकिक आत्मज्ञानाची विधि आहे! अशी शंका घेतात - 'पण अहंप्रत्यय' नाही अत्यंत असिद्धाला उद्देशून करून विधान अनुपपन्न आहे

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कर्मप्रधान अशा कृत्यप्रत्ययावरून ही नियोगाचा प्रत्यय होतो अशा एकदेशीयाने सांगितलें त्याचा अंगीकार करीत- 'ज्ञानाचे विधान' त्यांच्या सिद्धान्ताचा विकल्पपूर्वक निरास करीतो - 'तेथें काय?' आत्मज्ञानाचे विधान असतां लौकिकाल ज्ञानाला स्वरूपानें अनिवर्तकत्व असतांही विधीयमान आकाराला निवर्तकत्व आहे या शंकेचा निरास करीतो - 'अन्यथा निवृत्तींत' विधीयमानाला संसारविषयत्व अविशिष्ट आहे. म्हणून निवर्तकत्व नाही कारण विकल्पांना निवर्त्य निवर्तकत्व दिसतो असा अर्थ. निर्विशेष आत्मज्ञानाचे विधान केलें जातें असें 'पण अहंप्रत्ययनिश्चयाहून' येथें सांगितलें तें असंभवनीय आहे कारण आत्म्यांत संसाराचा अभाव आहे. व अनात्म्यांत तो जडत्वामुळे त्याचा असंभव असल्यामुळे निर्विशेष आत्मज्ञानाला संसारनिवृत्ति फलत्व नाही! अशी आशंका असतां वस्तुतः आत्म्यांत दोषाचा असंभव असतांही कल्पित दोषाच्या नाशाकरितां विधि अर्थवान आहे असें सांगतात - 'पण अविद्यादि' असिद्धांत विधि संपन्न नाही असें 'सें अयुक्त आहे' येथें सांगितलें ते कसा मुळे? अशी अपेक्षा असतां सांगतो - 'नाहि अत्यंत'

॥ व्याख्यान ॥

तव्य भोगगन्धि असे ज्ञेयत्वाने आत्मज्ञान विधीनें जाणविलें जातें ? तें असत आहे. कारण विधि सामान्यतः सिद्ध क्रियास्वरूपाच्या विशेषासिद्धी करितां समर्थ होतो. अत्यंत असिद्धाच्या सद्भावाकरितां नव्हे. तें जरी ज्ञान नामक लोकांत सिद्ध असलें तथापि निष्प्रपंचात्मविषयक असिद्ध असलेलें आकाशाला मुष्टिहननाप्रमाणें विधान करण्यास-

॥ विवरण ॥

११३।१९
असें सांगतो- 'तें असत् आहे' जसें सामान्य प्रसिद्ध यागाच्या उद्देशानें पूर्वी अनुभूत यागव्यक्तिसदृश बुद्धिस्थ व्यक्ति कर्तव्यतेचें विधान केलें जातें. त्याप्रमाणें अलौकिक आत्मज्ञान सामान्यतः प्रसिद्ध उद्देश्य नाहीं कीं ज्यानें पूर्वानुभूत ज्ञानव्यक्तीच्या सदृश दुसऱ्या व्यक्तीला बुद्धींत आकलन करून तें कर्तव्यतेचें विधेय होईल असा अर्थ. ११३।२० पण (आत्म) ज्ञान सामान्याला लोकांत सिद्धत्व असल्यामुळें त्याच्या उद्देशानें विधान असतां त्याच्या व्यक्तित्वानें अलौकिक आत्मज्ञान कर्तव्यतेनें प्रतीत होईल ? यावर नाहीं असें सांगतो - 'तें जरी' तशा प्रकारचें (अलौकिक) आत्मज्ञान ज्ञानसामान्यव्यक्तित्वानें अप्रसिद्ध असल्यामुळें तशा प्रकारचें ज्ञान कर्तव्यतेनें बुद्धींत आरोपित करणें शक्य नाहीं असा अर्थ. आतां तशा प्रकारचें आत्मज्ञान सिद्ध असल्यास काय तें /स्वात्म्यानें ? किंवा दुसऱ्यांना सिद्ध आहे ?

॥ विशेषव्याख्यान ॥

कारण (त्याच्या) ज्ञानाला उद्देश्यत्व असंभव आहे असा अर्थ. तें कशामुळें ? त्यावर सांगतो- 'जसें सामान्य' आत्मज्ञानादिकांचें सामान्य प्रसिद्ध आहे ? अशी शंका घेतात - 'पण (आत्म) ज्ञानसामान्याला'. मग अलौकिक आत्मज्ञानांत कर्तव्यता कशी सिद्ध होईल ? त्यावर सांगतात- 'त्याच्या व्यक्तित्वानें' (अलौकिक आत्मज्ञानांत) येथें सामान्य प्रसिद्ध नाहीं असें सांगतो- 'तसें नाहीं'- 'तें जरी' लौकिक आत्मज्ञान सिद्ध असल्यामुळें तेथें सामान्यसिद्धीचा अभाव कसा ? अशा दुसऱ्या शंकेला, त्याला सिद्धत्व आहे किंवा असिद्धत्व आहे ? असा विकल्प करून ([illegible]) दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात- 'तशा प्रकारचें आत्मज्ञान' (तशा प्रकारचें = अलौकिक) पहिल्या पक्षाचें उत्थापन करितात- 'आतां तशा प्रकारचें' विकल्प मुळांत नसल्यामुळें असें नाहीं असें सांगतो- 'काय तें स्वात्म्यांत'

२८
६७८

॥ व्याख्यान ॥

शक्य नाही. आतां तशा प्रकारचे आत्मज्ञान सिद्ध असल्यास विधीने काय उपयोग?

आतां जेही दुसरें मत – प्रत्यक्षादिकांना ब्रह्म अगोचर असल्यामुळे व शास्त्रा-
लाही कार्यपरत्व असल्यामुळे संकर्ष (देवताकांड) पर्यंतच विचारांत (पूर्वपक्षाने) वे-
दार्थाची परिसमाप्ति झाली असतां (उत्तरपक्षाने) वेदान्तांतही कार्यनिष्ठता समान
आहे. ~~(त्यापैकी त्यापासून [illegible] कथा)~~ ब्रह्म तत्त्व वगैरे ही कार्ये आहे कारण (तरी त्यांच्यापासून स्वरूपदर्शक हे.)
तो अधिकाऱ्याच्या नियोगविषयतेने करतो. म्हणून त्याच्या विचाराकरितां शास्त्रा-
चा आरंभ आहे. – असेंच. + तरी उक्त न्यायाने ब्रह्मज्ञानाला सिद्धत्व असतां किंवा असि- ४४/१
द्धत्व असतांही कार्यत्वाच्या असंभवाने निराकुल आहे. पण (आमचे) दुसरें मत अ-
~~से आहे कीं~~ -

॥ विवरण ॥

मुरूपान्तरांत असेल तर अन्य अधिकाऱ्याला त्याच्या अप्रतिपत्तीमुळे तशा प्रकारें त्यत्त्वांतरकर्तव्यतेने त्याच्या
बुद्धींत आरोपित करणें शक्य नाही. आतां स्वात्म्यांत असेल तर त्याबद्दल सांगतात – विधीने काय उपयोग?

'आतां जेही दुसरें मत' इत्यादिचा अर्थ पूर्वी आला आहे. 'त्याच्या विचाराकरितां' = ब्रह्माच्या विधि
विचाराकरितां शास्त्रारंभ आहे. असा अर्थ. तीच प्रतिपत्ति वादी स्वपक्षाचें उपपादन करितो. 'पण आमचें दु-'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

~~भवना~~ प्रकृत असल्यामुळे 'त्याच्या विचाराकरितां' येथें 'त्याच्या' शब्दाने ब्रह्माचें ग्रहण होईल?
त्याकरितां सांगतात – 'त्याच्या विचाराकरितां'. कार्यशेषत्वाने वेदान्तांचें ब्रह्मांत प्रामाण्य आहे असें 'पण दुसरें मत'
येथें सांगितलें ते अयुक्त आहे कारण पुनरुक्ति येते. अशी आशंका असतां त्याच्या निरसनार्थ असल्यामुळे असें नाही
असें सांगतात – 'तीच प्रतिपत्ति विधि-वादी' 'तीच' = दुसऱ्याचा असंभव असल्यामुळे असा अर्थ. 'परंतु तद्विषयक'
येथें कार्य व ब्रह्मांत प्रामाण्य सांगितलें तें अयुक्त आहे कारण दोन्ही विषयीं प्रामाण्य कल्पकाचा अभाव आहे. अशी

॥ व्याख्यान ॥

से आहे की— खरें कार्यविषयक वेद आहे. परंतु तद्विषयकच नाही तर कार्यविषयक असतां जो जो अर्थ कळतो तो तो वेदार्थ आहे जसें रूप असतां नेत्राची प्रवृत्ति होते परंतु रूपमात्र नेत्राचा विषय नसतो. परंतु ते असतां द्रव्यही असतो. त्याप्रमाणे येथेही. वस्तुतत्त्वही विषय आहे. कसा? तें सांगतात— 'इदं सर्वं यदयमात्मा' [बृ. २।४।६]

॥ विवरण ॥

सरे मत? खरें तथापि कार्यपर ही वेदवाक्य वस्तुसिद्ध कळत असल्यामुळे प्रतिपत्तिविशिष्ट युक्त आहे असें सांगतात— 'परंतु तद्विषयकच नाही'. पण अर्थान्तरपर शब्दापासून अर्थान्तराची प्रतिपत्ति होते हे विरुद्ध आहे. त्यावर सांगतात— 'तर कार्यविषयक'. विधिप्रमाणावरून विधिसंसृष्ट तेने अन्यही तदपेक्षित पदार्थ प्रतीत होतात असा अर्थ. जसें— रूपविषयक नेत्राचा रूपसंसर्गि सर्व विषय असतो. असा दृष्टान्त सांगतात— 'जसें रूप असतां'. पण 'द्रष्टव्यः' इत्यादिकांनी अपरोक्षज्ञान विधेय नाही. कारण सुखसंवेदनत्वाने स्वर्गादिकाप्रमाणे पुरुषार्थाला अविधेयत्व आहे. शाब्दज्ञानही विधेय नाही कारण तेथें विधीचें श्रवण नाही? अशी शंका घेतो— 'कसा?'. शाब्दज्ञानांत विधान आहे असें सांगतात— 'तें सांगतो'.

~~असें सांगतात— 'तें सांगतो'~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥
(स्पष्टता)

आशंका असतां सांगतात— 'खरें तथापि'. निर्विषय प्रतिपत्ति (ज्ञान) विधीचा असंभव असल्यामुळे वस्तूंतही प्रामाण्य आहे असा अर्थ. वाक्यभेदाचा प्रसंग येत असल्यामुळे दोन्हींत ही तात्पर्याची कल्पना नाही अशी शंका घेतो— 'पण अर्थान्तर?' वाक्यभेदप्रसंगाचा निरास करितात— 'विधिप्रमाणावरून'. स्वतंत्र अर्थाच्या प्रतिपत्तीचा अंगीकार असल्यामुळे वाक्यभेद नाही असा अर्थ. जसें 'रूप असतां' येथे नेत्र रूपाला विषय करीत द्रव्यालाही विषय करितो असें सांगितल्याने घटव्यापि गगनालाही तो जाणतो असें प्रतिपादन होईल. त्याचें निराकरण करितात— 'जसें रूपविषयक' 'कसा?' शब्दाने सूचित अनुपपत्तीचा दाखवितो— 'पण द्रष्टव्य?' तोनात्या विधीच्या असंभवाचा आश्रय असता सर्वाला आत्मत्व सांगितले जातें तें प्रस्तुताच्या अनुसारी आहे.

अशी आशंका [illegible] विधान [illegible]

व्याख्यान

४४।८

असा. येथें तर सर्वात्मरूपता आत्म्याला उपदेशिली जात नाही. जर सर्वरूपता आत्म्याला उपदेशिली जाईल तर सर्वाला अनात्मत्व असल्यामुळें तद्रूपत्व असतां बोद्धृत्वहानि होऊन शास्त्राचें बाधकत्व निर्दोष होईल. म्हणून सर्वाला आत्मस्वभावतेचें विधान केलें जातें. कारण अनात्मस्वभावाच्या विलयानें वस्तूची अवगति इष्ट आहे. पण येथें

।। विवरण ।।

६८८ ११४।११

पण हें वाक्य आत्म्याला अनात्मरूपतेच्या विधानपर आहे. म्हणून अपुरुषार्थत्वामुळें विधेय नाही? यावर नाही असें सांगतात – 'येथें तर सर्वात्मरूपता'. कारण प्रतिपन्न अनात्म्याच्या उद्देशानें करून अप्रतिपन्न आत्मरूपाचें विधान केलें आहे असा अर्थ. याविषयीं दुसरें दूषण सांगतात – 'जर सर्वरूपता'. मग कशाचें विधान केलें जातें? त्यावर सांगतात – 'म्हणून सर्वाला'. "नेति नेति" इत्यादि वाक्यांच्या पर्यालोचनेनेंही अनात्म्याच्या उपमर्दानें आत्माच विधेय आहे असें सांगतात – 'कारण अनात्मस्वभावाच्या विलयानें'. पण आत्म्याचें अद्वितीयत्व प्रतिपादनपर हें वाक्य आहे तेथें ज्ञानांत किंवा वस्तूंत विधि फलत नाहीं असें सांगतो – 'पण येथें विधीचें' मग पूजा–

।। विवरणव्याख्यान ।।

६८९

किंवा अनात्म्याला आत्मरूपत्वाचें? पहिला पक्ष युक्त होत नाही असें सांगतो – 'पण हें वाक्य'. विरोधामुळें दुसरा पक्षही नाही असा अर्थ. पहिला पक्ष अनंगीकारामुळें निरस्त आहे असें सांगतात – 'यावर नाही'. उपदेशाच्या अभावाविषयीं हेतु सांगतात 'कारण प्रतिपन्न'. ३९।१३ विरोधामुळें अनात्म्याला आत्मतेचेंही विधान नाहीं अशा आशयानें शंका घेतो – 'मग कशाचें'. आरोपितरूपाच्या परिहाराकरितां त्याला आत्मत्व प्रतिपादन केलें जातें असें सांगतात – 'त्यावर सांगतात'. हें उत्प्रेक्षा (= कल्पना) मात्र होत नाहीं. कारण तसें इष्ट आहे असें दाखविण्याकरितां म्हणजे त्याचें स्पष्टीकरण करितात – 'नेति नेति इत्यादि'. "इदं सर्वम्" येथें विधीचें अश्रवण असतांही पूर्वोत्तर वाक्यांत विधीच्या अश्रवणाच्या शंकेचा निरास करितो – 'पण आत्म्याचें अद्वितीयत्व'. अश्रुतही विधीच्या कल्पनेविषयीं दृष्टान्त सांगतात – 'मग पूजा'. प्रकृतीनें पिष्टरूप

॥ व्याख्यान ॥

विधीचे श्रवण नाही? असें आहे तर विधीची कल्पना करावी. कार्यविषयी प्रतीत असतां विधि कल्पिल्या जातो? किंवा अप्रतीत असता? जर प्रतीत असता कल्पिल्या जातो तर कल्पने

॥ विवरण ॥

प्रोषिष्ठभाग:" इत्यादिकाप्रमाणे विधीची कल्पना करावी असे सांगतात– 'असें आहे तर' 'कार्यविषयी प्रतीत असतां' इत्यादिकांचा हा अर्थ– कांहीवरी न कळेके अनुष्ठानयोग्य कर्म शब्दसामर्थ्यावरुन कळले असतां व त्याची अन्यथा उपपत्ति होत नसल्याने विधायक पदार्थ कर्तव्यरूप नियमाहि कळला असतां मागाहून विधि विधायक पद कल्पिलें जाते? किंवा अशा प्रकारचा अर्थ कळला नसतांना व अननुष्ठेय वस्तुमात्र कळले असतां विधिपद कल्पिले जाते?

॥ विवरणव्याख्यान ॥

भाग ज्याचा आहे तो प्रोषिष्ठ भाग. अशा समासाच्या सामर्थ्यावरुन द्रव्य व देवतेचा संबंध प्रतीत होतो. त्यावरुन अपूर्वत्व असल्यामुळे पुषाच्या उद्देशाने पिष्ट द्रव्याचा त्याग करावा. असे विधिपद जसें कल्पिले जाते. तसें येथे ही असा अर्थ. पण विधिपदाच्या कल्पनेच्या पूर्वी विधायकाच्या ज्ञापकाचा अभाव असल्यामुळे 'कार्यविषयी प्रतीत असतां' इत्यादि विकल्प अनुपपन्न आहे? तसें विधायकाच्या प्रतिपत्तीशिवाय असतां विधीची कल्पना व्यर्थ आहे? ~~त्यावर सांगतो~~ अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो– 'कार्यविषयी' 'पाक करितो' इत्यादिकांत क्रिया कळत असतांही विधिपदाची कल्पना नाही? त्यावर सांगतो– 'कार्यमयी' नियोगाला विधित्व असल्यामुळे व्याख्यानांत त्याला विषयीभाव कसें म्हटले? त्यावर सांगतो– 'विधायक पदार्थ' विधिशब्दाच्या अर्थपरत्वाच्या निरास करितो– 'विधिविधायक' कल्पकाचा अभाव असतां कल्पनेची आपत्ति नाही? अशा शंकेचा निरास करितो 'अननुष्ठेय' (~~ज्याविषयी अनुष्ठान करता नाही असा~~) वस्तुमात्र. 'इदं सर्वं' इत्यादि वाक्यापासून प्रतीयमान पदार्थसंसर्गाची क्रियेवाचून अनुपपत्ति असल्यामुळे तो तर प्रतीत होते. व तो नियोगाला आक्षेपित करिते त्यामुळे त्याच्या व्यवहाराकरिता विधिपदाची कल्पना केली जाते. किंवा पदार्थसंसर्गाभावाचा नसल्याने कल्पक वे आहे. असा विकल्पाचा अर्थ. अधिष्ठानाचे ज्ञान ज्याच्यावाचून सिद्ध होत नाही अशा अभा-

॥ व्याख्यान ॥

(अ) वैयर्थ्य आहे. कारण अर्थप्रतीतिकरितां शब्द शोधला जातो. तेव्हां अर्थ प्रतीत असतां शब्दाची कल्पना करण्यापासून कायकेंव (असत) होईल? आतां विध्यर्थ अप्रतीत असतांच विधीचा कल्पित करून ध्या त्यापासून अर्थ प्रतिपत्तव्य आहे तर अपूर्व प्रमाण कोणतें—

॥ विवरण ॥

प्रतीत असतांही तर काय प्रमितिकरितां? किंवा अनुवादाकरितां पद कल्पिले जाते? अनुवादाने तर प्रयोजन नाहीं. प्रमितिकरितां असेल तर त्यावर सांगतो— 'जर प्रतीत असतां' ~~प्रतिपादकतेने~~ विध्यादि पदकल्पनेचा वैयर्थ्य आहे. असा अर्थ. अननुष्ठेय वस्तूची प्रतिपत्ति असतां विधिकल्पनेच्या हेतूच्या अभाव असल्यामुळे तेथें पदार्थ करून अनुष्ठेयाची प्रतिपत्ति नाहीं असें सांगतो— 'आतां विध्यर्थ अप्रतीत असतांच?' कारण अर्थवाद संसर्गातही कल्पना प्रसंग येईल असा भाव. पण मग विकल्प इष्टपणांचा सर्वत्र समानत्व असल्यामुळे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

वाक्य जसें रजत नाहीं असें हें वचन अनुवादक आहे तसा अनुवादाकरितां विधिपदाची कल्पना आहे? असें अभिसंधान करून सांगतो— 'किंवा अनुवादाकरितां' 'अनुवादाने तर—' दुसऱ्या रीतीने सिद्ध होत नाहीं अशा प्रयोजनावांचून अनुवादकल्पना अयुक्त आहे असा अर्थ. निर्विकल्पक ज्ञानानें वस्तु दृष्ट असतांही जशी सविकल्पक ज्ञानाची (वस्तुज्ञान न असंभावनादि निवारण) अपेक्षा असते. त्याप्रमाणें येथें हो? अशी आशंका असल्यास 'सांगतो?' 'प्रतिपादकतेने' तेथें प्रमेयभेद कारणामुळें दुसऱ्या ज्ञानाची प्रार्थना आहे. त्याप्रमाणें येथें प्रमेयभेद नाहीं म्हणून विधिपदाची कल्पना व्यर्थ आहे असा अर्थ. 'तर अपूर्व प्रमाण कोणतें आहे?' येथें प्रमाण कोणत्याला अपूर्वत्व मानितात ते कसें? अशी जिज्ञासा असतां सांगतो— 'अननुष्ठेय वस्तूची' पदार्थसंसर्गात विधि पदकल्पकत्व असल्यामुळे तेथें हेतूच्या अभाव असिद्ध आहे? अशी आशंका असतां सांगतो 'कारण अर्थवाद' 'भीषयोन्' इत्यादि व्याख्यानरूप उपलब्ध झालेल्या पदार्थसंसर्गांतही विधिपदाच्या कल्पनेचा प्रसंग होईल असा अर्थ. 'पूपाप्रेषिताः' ये अं हीं विध्यर्थ उठला असतां न कळला नसतां विधिपदकल्पनेची अनुपपत्ति समान आहे? अशी शंका घेतात— 'पण मग विकल्प'

॥ व्याख्यान ॥

शल्य आहे; पण "तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागो ऽदन्तको हि" इत्यादि अश्रूयमाणविधीत- हा विधि कल्पित आहे? खरं आहे तेथें पूषाच्या पिष्ट द्रव्यसंबंध सामर्थ्यानें सांगितला (विधि कल्पनेला) युक्त आहे. तो प्रमाणाभावामुळे पूर्वी सिद्ध नाही, सांप्रतही नाही, कोणत्याकारणामुळे पुढेंही होणार नाही. तसेंच त्याची कोणत्या विधिपदाशीं एकवाक्यताही नाहीं कीं ज्यानें वपोत्खननादिकाप्रमाणें कोणत्याही रीतीनें याला (विधि) आकलन कल्पित करितां येईल. म्हणून

॥ विवरण ॥

कोणताही विधि कल्पना करितां येणार नाही असें मानणारे शंका घेतात - "पण तस्मात्पूषा" तेथें द्रव्यदेवतासंबंध कालत्रयीन कळलेला वचना ज्याच्यावाचून सिद्ध होत नाही अशा यागाला जाणवितो. व याग ही ज्याच्यावाचून सिद्ध होत नाही अशा नियोगाला जाणवितो. असा श्रुतसामर्थ्यावरून विधि कळतो. तेथें व्यवहारमार्गाकरिता पूषाच्या उद्देशानें पिष्ट द्रव्याचा त्याग करणें आहे. असा उपसंहार केल्या जातो. तसा येथें श्रुतसामर्थ्यावरून विध्यर्थ कळत नाही असें सांगतो - 'खरं आहे तेथें'? पण "प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्" इत्यादिकांत जसा विधिकल्पनेवाचून अर्थवत्त्व आहे. तसें येथें हो आहे? अशी आशंका असतां सांगतो 'तसेंच त्याची' पण येथेंही श्रुत आल्या-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पूर्वोक्त शंकेचा परिहार केला नसल्यामुळे 'खरं आहे' इत्यादि ग्रंथाची अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो - 'तेथें द्रव्य' मग विध्यर्थ कळला असतां विधीची कल्पना करणें व्यर्थ आहे? अशी आशंका असतां सांगतो - 'तेथें व्यवहारमात्रा करितां' प्रवृत्तीला सांग प्रधान कर्मावच्छिन्न नियोगाच्या बोधाधीनत्व असल्यामुळे व त्याचेही विधिपदावांचून विध्यर्थांत अनुपपत्ति असल्यामुळे विधिपदाची कल्पना आहे असा अर्थ. 'नियोगाला आक्षेपित करितां' येथे आक्षेप शब्द प्रतिक्षेप (निषेध) वाचक आहे? असा संशय घेऊन परंतु तो उपपन्न होत नाही कारण नियोज्यत्वहेतुला विरुद्ध द्वारांचे अधिकरणत्व ~~आहे~~ येते? अशी आशंका असतां आक्षेपशब्द ज्ञानवाची आहे असें दाखवितात - 'पण येथें श्रुत' पुरुष नियोगाला नियम आक्षेपित करितो (जाणवितो) अशा आक्षेप

३५३१५

३७
६८४

॥ व्याख्यान ॥

४५।१७

निरालंबनत्वाच्या परिहाराकरिता कार्यपरता कल्पित केली जाते. पण यथेही आत्मपद चेतन आत्मपदाचे वाचक आहे. तो तरी नियोज्य असल्यामुळे नियोगाला आक्षेपित करतो ? यांत सार नाही कारण लोकांत नियोग पुरुषविशेषाच्या आश्रय केल्यावांचून उपलब्ध न होणारा विश्वजिदादिकांत त्याला आक्षेपित करितो. पुरुषांतर कामलोकांत नियोगा-

॥ विवरण ॥

११५।१७ ११५।१८ ११५।१९

त्यासामर्थ्यावरून नियोग कळतो. असें सांगतात 'पण यथेही'? नियोगाला जाणणाऱ्यावांचून नियोगाच्या अनुपपत्ती ११५।२० प्रमाण प्रतिपत्याची नियोगावांचून अनुपपत्ती नसल्यामुळे (असे नाही) असें सांगतात 'यांत ~~सार~~'? पण वेदांत जो कोणी संसर्ग कळतो तो साक्षात् किंवा परंपरेने नियोगाने संसृष्ट असतो, कारण "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता"

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अस्तु नियोग पुरुषाला आक्षेपित करितो असें सांगणे अनुचित आहे? अशी आशंका असतां त्याचा दृष्टांत नाहीं व असल्यामुळे विशेष नाही असें सांगतात 'नियोगाला जाणणाऱ्यावांचून'. 'नियोगाला जाणणाऱ्या' यानें पुढें 'यागकर्त्या' असें पद जाणावें. क्रियेत जशी कर्त्यावांचून अनुपपत्ती आहे व नियोगाची जशी नियोज्यावांचून अनुपपत्ती आहे तशी येथें

(आतांस) ३९३।१२

(पुरुषाची नियोगावांचून) अनुपपत्ती नाही असा अर्थ. पण (वेदांत) विधीचा निरास केला असल्यामुळे 'आतां विधि

३९३।१५

असो' येथे विधीचा स्वीकार कसा केला? अशी आशंका असतां सांगतात 'पण वेदांत'. पदार्थ संसर्गाच्या काय साक्षात् नियोगाशी संसर्ग कळतो? किंवा परंपरेनें? पहिला पक्ष बरोबर नाही कारण "सोऽरोदीत्" इत्यादि वाक्यांत व्यभिचार होतो. दुसरा ही नाही कारण "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि वाक्यांत व्यभिचार होतो? अशी आशंका असतां सांगतात 'साक्षात्' नियोगाला प्राधान्य असल्यामुळे त्याच्याशी संसृष्टत्व सर्वत्र अवश्य मानले आहे. मात्र कोठे साक्षात्, कोठे परंपरेने, असा विभाग आहे असा अर्थ. पण वैदिक पदार्थ संसर्गांत नियोगाशी संसर्ग असतो असा नियम नाही कारण 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादिकांत व्यभिचार होतो? अशी आशंका असतां सांगतात 'कारण वायुर्वै' "वायव्यं श्वेतमालभेत

॥ व्याख्यान ॥

४४।२०

वाचून अवबद्ध होत नाही की ज्याने विधीची कल्पना होईल? आतां विधि असोहि,

तरी हा धातुवाचून केवळ बध्य होत नाही. मग धातुशीसह संबंध कां घेतला जातो? कोणता

॥ विवरण ॥

अमृता ११५।१२

इत्यादिकांतही परंपरेनें विधि संसर्ग मानलेला आहे. तसे कर्माला आत्मस्वभावें नाही त्याच्यावाचून उपपन्न न होणारी

न.टी.३६३।२४

विधीला उपस्थापित करील ती त्यावर सांगतो - आतां विधि असोहि. 'फलितवृक्ष' येथें विधिवाचूनही पदार्थ संसर्ग

सस्व.३६४।१

दिसत असल्यामुळे तो विधीशी संस्पृष्ट असतो असा नियम नाही असा येथील आशय. निर्विषय नियोगाची उप-लब्धि व निष्पत्ति होत नसल्यामुळे कोणताही नियोग अकिंचित्कर आहे असें सांगतो - 'तरी हा धातु'. नियोगाला

पृ.११५-१३

भावना (क्रिया) ये विषयत्व असल्यामुळे हा धूत संसर्ग विषयक नाही असा भाव. असे आहे तर भावार्थही विधीच्या विषय संसर्गमात्राने (~~[illegible]~~) ~~[illegible]~~ धातु भावावाचून ~~उपपन्न~~ सिद्ध होत नसल्यामुळे तोही (~~विधि बलानें~~ धातूही) कल्पित करावा. असें सांगताना - 'मग धातुशी' सर्वधात्वर्थांत दोषविवक्षेनें विचारतो - 'कोणता ही'. प्रथम सर्वधात्वर्थांत सामान्य

॥ विवरणव्याख्यान ॥

भूतिकामः अशा विधीला अपेक्षित वायूच्या प्राशस्त्याच्या बोधनाच्या द्वारानें 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादिकाही विधीचे संस्पृष्टत्व आहे असा अर्थ. 'त्याच्यावाचून उपपन्न न होणारी' = विधिवाचून पदार्थसंसर्गाची उपपत्ति होत नसल्यामुळे

३६४।२

असा अर्थ. मान्य नसतांहि सिद्धान्तमताला ~~[illegible]~~ धरून अभ्युपगमवादानें येथे स्वीकार केला आहे अशा भावानें आशय सांगतो - 'फलितवृक्ष' केवळ निर्विषय नियोगाची उपलब्धि होत नसल्याने तो भूतिविषयत्वानें त्याच्या लाभाची आशंका असतां सांगतो - 'नियोगाला'. पण कल्पनाच्या अभाव असल्यामुळे 'मग धातुशीसह कां स्वीकारला जातो' असें कोणी म्हटल्यावर असा आशंका असता सांगतात - 'असे आहे तर'. 'कोणता' शब्दाच्या आक्षेपार्थत्वाला सांगतो - 'सर्वधात्वर्थांत' 'कृ' धातूच्या प्रथम निराकरणांत कोणता हेतु? यावर सांगतो - 'प्रथम' 'कृ' धात्वर्थाची 'याग करावा दान करावे' अशावेळी सकल धात्वर्थात अनुगत असल्याने उपलब्धि होत असल्यामुळे प्रथम अनुवादानें त्याचें निरसन आहे असा अर्थ. पण अनात्म्याच्या उपमर्दानें आत्म्याच्या प्रतिपत्ती करिता.

॥ व्याख्यान ॥

ह्या धातू ? जर 'कर्तव्यम्' असेल तर तेथें प्रपंचाची अनात्मस्वभावता निवृत्त झाली नाही. जसें 'हें पितृपिंड निर्ह्कर्णवत्' येथें पितृस्वभावता निवृत्त झाली नाही. इतिकर्तव्यताही सांगितली नाही. तेथें आकांक्षकथन अनर्थक होतें. अतां 'ज्ञातव्यः' असा अध्याहार केल्यास तरीही तोच दोष. अनात्मस्वभावता निवृत्त झाली नाही. असा येतो. दउपदेश

॥ विवरण ॥

-इत्यादि-
ते असलेल्याच्या अतिर्वचनांत कारण नसल्यामुळे 'कृ' धातूचा उपस्थित करितो- 'जर कर्तव्यम्' तेथें दूषण सांगतो- 'तेथें (म्हणून हें असंभवनीय आहे. ~~म्हणून~~) कारण ~~[illegible]~~ प्रकरणें क्रिया नाही म्हणून) प्रपंचाचो' ~~[illegible]~~ प्रपंचाच्या विवेचनानंतर आत्मदर्शन होते असा भाव. दूषणान्तर सांगतो- 'इतिकर्तव्यताही' शमादिक तर ज्ञानोत्तर इतिकर्तव्य आहेत प्रपंचाच्या विवेचनांत इतिकर्तव्य नाहीत असा अर्थ. दृश्याच्या धातूचा सांगतो- 'अतां ज्ञातव्यः' दूषित करितो- 'तरीही' क्रियादिकांना अन्यादिकांचे जाणणें असतां क्रियादिकांत निवृत्त होत नाही. कारण विधेयबुद्धीचा अप्रामाणिकत्व आहे. असा भाव. दोन्ही प्रकारच्या धात्वर्थाच्या विधीत दूषणांतर सांगतो-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

उपयोग नसल्यामुळे 'अनात्मस्वभावता निवृत्त झाली नाही' असा दूषणाभास आहे अशी आशंका असतां सांगतो- 'तेथें दूषण' हें सम्यक् दूषण नाही असें सांगतो- 'प्रपंचाच्या विवेचनानें' कर्त्रादि प्रपंचाची प्रतिपत्ति असता आत्मदर्शनाचा असंभव असल्यामुळे त्याच्या उपमर्दानेच त्याच्या दर्शनाचा संभव आहे असा अर्थ. 'इतिकर्तव्यताही' येथील 'ही' शब्दाचा अर्थ सांगतो- 'दूषणांतर'. पण 'शान्तो दान्त' येथें शमादिक अशी इतिकर्तव्यता प्रतीत होत असल्यामुळे त्याच्या अनिर्देशाची असिद्धि आहे अशी आशंका असतां सांगतो- 'शान्त्यादीनां' (इत्यादि). कारण 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्' [बृ. ४।४।२३] असें शमादिकांना ज्ञानांगत्व प्रतीत होतें असा अर्थ. पण विधीच्या अध्याहाराचा अंगीकार केला असल्यामुळे 'अध्याहार केल्यास' हें अनुपपन्न आहे. त्यावर सांगतो- 'दृश्याच्या धातूचा' "तरति शोकमात्मवित्" "भिद्यते हृदयग्रंथिः" इत्यादि विधानें प्रपंचाचा ज्ञाननिवर्त्यत्व कथन असल्यामुळे 'तरी अनात्मस्वभावता निवृत्त झाली नाही' हें अनुपपन्न आहे अशी आशंका असतां ~~[illegible]~~ [illegible] सांगतो- 'दूषित करितो' आशयाला सांगतो- 'क्रियादिकांना'

॥ व्याख्यान ॥

अशक्यार्थ ही आहे. वस्तु तर दुसऱ्या वस्तुरूपाने जाणणे शक्य नाही. असें आहे तरी 'ज्ञातव्यः' असा अध्याहार केला जातो. तेथें धात्वर्थाचा अनुवाद असून प्रत्यय विधायक आहे. कोठून प्राप्तीचा अनुवाद आहे? वेदान्ताभिधानापासून असें आहे।

॥ विवरण ॥

'वस्तूपदेश अशक्यार्थ ही' पण योषित् अग्न्यादिकांत मानसक्रिया आहे. विधीयमानज्ञान तर अनात्म्याचा निश्चयवृत्ती! यावर सांगतो - 'वस्तु तर' मग पुरुषस्वरूपाच्या प्रविलयाने स्थाणुनिश्चय प्रमाणाप्रमाणे अनात्म्याच्या प्रविलयनाने आत्म्याचे निश्चायक प्रमाणज्ञान दुसरीकडून प्राप्त झालेले त्याचा अनुवाद करून विधिमात्राच्या अध्याहार केला जातो असें सांगतात - 'असें आहे तरी'. मग विधिवाक्यार्थ प्रमितिवाचून दुसरीकडून प्राप्त झालेल्या व ज्ञान-संवेदनाचा हा अनुवाद असला पाहिजे. प्रमाणान्तर तर नाही असें सांगतो - 'कोठून प्राप्तीचा?' पण विधायक पक्षाहून उपसिद्धि अशा वेदान्ताभिधानापासून (ती) आहे असें सांगतात - 'वेदान्ताभिधानापासून'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

हा शब्द विषम आहे? अशी शंका घेतात - 'जो योषित्'. ज्याच्या योगाने अर्थ जाणला जातो ते ज्ञान. एकाला दुसऱ्याच्या स्वरूपतालक्षण अर्थ तर नसतो म्हणून ज्ञान होणार नाही अशा अभिप्रायाने सांगतात - 'यावर सांगतो'. पण आतां पूर्वी ज्ञानविधीचा निरास केला असल्यामुळे 'असें आहे तरी' येथें ज्ञानविधीची शंका संभवत नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'मग पुरुष' प्रपंच परमार्थ आहे असें ग्रहण करून त्याचा ज्ञानाने उपमर्द होत नाही असें पूर्वी सांगितले. सांप्रत तो अध्यस्त आहे. अशा आरोप करून तो ज्ञानाने निरस्य आहे असें सांगितले जाते असा अर्थ. पण विधिपासून आत्मज्ञान प्राप्ति होत असल्यामुळे 'कोठून प्राप्तीचा' असें सूत्र केले अयुक्त आहे. अशी आशंका असतां सांगतो - 'मग विधिवाक्यार्थ'. आत्मज्ञान सिद्ध असतां त्याच्या अनुवादाने ज्ञानाचे विधान होईल व विधान असतां ज्ञानाची सिद्धि होईल असा इतरेतराश्रय प्रसंग येत असल्यामुळे दुसरीकडून ज्ञानप्राप्ति झाली पाहिजे पण दुसरे प्रमाण नाही असा अभिप्राय. अभिधानापासून येथेंच विधि अभिधान आहे? किंवा इतर? अशी शंका असतां सांगतात - 'पण विधायक पद'

॥ व्याख्यान ॥

म्हणतो. असें आहे तर स्वाध्यायकालींच ज्ञान निष्पन्न झालें असल्यामुळें विधान अनर्थक
त्याचे ४५।४
आहे. ______ तरीपुन: कर्तव्यतेनें विधान केलें जातें. जसें मंत्रांत.

॥ विवरण ॥

मग विधिनिरपेक्ष प्रतिपत्तीच्या अपेक्षेवाचून अभिधानप्रमाणापासूनच ज्ञान संवेदन सिद्ध असतां विधीशी कृत्य नाही. असें सांगतो — 'असें आहे तर' पण संवेदन (ज्ञान) निष्पन्न असतांही पुन: तशा व्यापारांतराचे विधान केलें जातें असें सांगतात — 'तरीपुन:' पण पूर्वसंवेदनानेंच प्रयोजन सिद्ध असतां त्याच्याशी काय कार्य
११६८
त्यावर सांगतात — 'जसें मंत्रांत' यावर हा अर्थ — मंत्र स्वाध्यायविधीनें ग्रहण केले. गृहीत पदपदार्थ संबंध-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अभिधानही विधीच्या अपेक्षेनें प्रमितीला उत्पन्न करितें म्हणून विधीचें वैयर्थ्य नाही. अशी आशंका असतां सांगतो 'मग विधिनिरपेक्ष' ज्ञानांत विधीचा असंभव असल्यामुळें विधीच्या अधीन ज्ञान नाही असा अर्थ. 'ज्ञान निष्पन्न' ~~ज्ञान~~ फल ~~ज्ञान~~ झालें आहे अशा कर्मांत विशेष ~~न~~ पणाच्या साधनाचें साधनत्व नाश होतें? अशा व्यापाराचा विरोधच असल्यामुळें 'पुन: कर्तव्यतेनें विधान' हें अनुपपन्न आहे अशी आशंका असतां सांगतात — 'पण संवेदन' त्याच्यावाचून सिद्ध न होणाऱ्या प्रयोजनाच्या अभाव असल्यामुळें ज्ञानान्तराची कल्पना करणें युक्त नाही अशी शंका घेतो — 'पण पूर्वसंवेदनानेंच' प्रयोजनाचाच असिद्ध आहे असें न दृष्टान्त सांगतात — 'त्यावर सांगतात' 'जसें मंत्रांत' असें सांगितलें त्याचें विवरण करितात. 'यावर हा अर्थ' मंत्र काय अदृष्टार्थ आहेत किंवा दृष्टार्थ? असा संदेह असता पूर्वमीमांसेंत (१।२।अधि ४) सांगितलेला पूर्वपक्ष सांगतात — 'दृष्टैकफल' आरंभ करून 'स्थितत्वात्' ~~स्थ~~ पर्यंत त्या ग्रंथानें [illegible] निरर्थक ~~वाक्यार्थ~~ सांभाव्य निरास करितात — 'स्वाध्यायविधीनें' अध्ययनरूपी भावनेच्या ~~भाव्य~~ ~~पदानें~~ स्वाध्यायाचा संग्रह संपूर्ण वेदवाची ऱ्या स्वाध्याय शब्दानें मंत्राचें ही भाग ~~पण~~ दाखविले आहे. ~~व~~ असें असतां त्यांना नैरर्थक्य नाही असा अर्थ. ~~प्रवर्तक~~ कल्याने अर्थवत्व आहे असें ही नाही. असें सांगतात 'गृहीत' विदित पदपदार्थ संगतिक पुरुषाला मंत्रप्रतीति ~~ज्ञान~~ उत्पन्न

॥ विवरण ॥

६५७

पुरुषाला स्वार्थांत प्रवृत्ति उत्पन्न करून अवस्थित असलेले, स्वर्गाला अननुष्ठेयत्व असल्यामुळे ब्राह्मणवाक्यांनीच (म्हणून अदृष्टार्थ मंत्र आहेत) त्यांच्या अर्थप्रतीतीस असल्यामुळे, प्रवृत्ति निवृत्ति प्रयोजनशून्य स्थित राहतात, त्यावर – "ऐन्द्र्या गार्हपत्यम्" "बर्हिर्देवसदनं दामि" "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्यादि तृतीयाश्रुतिलिङ्ग वाक्यादिकांनी व्रीह्यादिकांप्रमाणे कर्माङ्ग म्हणून विनियुक्त प्रधानापूर्वाच्या सिद्धिद्वाराने प्रयोजनवान् मंत्र आहेत. असें सांगितले जाते. तेथें मंत्र कोणत्या प्रकारच्या उपकाराने अपूर्वसिद्धीला उपकारक होतात? अशी विवक्षा असतां अध्ययनविधीला अर्थज्ञानार्थत्व असल्यामुळे दृष्टोपकार असतां अदृष्टकल्पनेची अनुपपत्ति आहे म्हणून अनुष्ठानकाली प्रतिपत्तीची अपेक्षा असल्यामुळे त्या द्रव्यदेवतादिकांच्या प्रतिपत्तीला उत्पादन करून दृष्ट द्वाराने अपूर्वाला उपकार

॥ विवरणव्याख्यान ॥

करितात परंतु प्रवृत्तीला नाहीं त्याविषयी हेतु सांगतात – 'स्वर्गाला' बोधकत्वाने अर्थाला नियुक्त करितात – 'ब्राह्मणवाक्यांनीच' म्हणून अदृष्टार्थ मंत्र आहेत असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां सिद्धान्त सांगतात – 'त्यावर' त्यावर मंत्र प्रधानापूर्वाच्या सिद्धीच्या द्वाराने प्रयोजनवान् आहेत असा संबंध. पण अपूर्वफल अंगांचे युक्त होते मंत्रांचे नाही? त्यावर सांगतात 'श्रुति' त्याला (मंत्रांच्या अपूर्वफलत्वाला) ते सांगतात – 'ऐन्द्र्या' 'ऐन्द्र्या' या तृतीयाश्रुतीने इंद्रलक्षण अर्थाला प्रकाशित करणाऱ्या ऋचेचा गार्हपत्याच्या उपस्थानांत विनियोग कळतो. तसें पुरोडाशाचे सदनभूत बर्हि 'खंडयामि' – खंडण करितो या श्रुति पदाच्या सामर्थ्यावरून बर्हीच्या खंडणांत 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इत्यादि मंत्राचा उपयोग कळतो. तसें तशा प्रकारच्या सत्य फलाला साधनभूत अश्वाच्या रशनेला (=दावणीला) ग्रहण करिते झाले या मंत्राचा 'इत्यश्वाभिधानीमादत्ते' या वाक्यावरून रशनेच्या ग्रहणांत विनियोग प्रतीत होतो. 'प्रकरण, स्थान, समाख्या 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे. प्रधानापूर्वाचे सिद्धत्व काय दृष्टद्वाराने आहे किंवा अदृष्टद्वाराने? अशी विवक्षा असतां सांगतात – 'तेथें मंत्र' अध्ययनविधीला अर्थावबोधपर्यंतत्व असतांही 'हुंफडादिकांना' अदृष्टजनकत्व दिसते. त्याप्रमाणे येथे ही असेल. अशी आशंका असतां सांगतात – 'दृष्टोपकार'. पण अपूर्वाला मंत्रांची आकांक्षा नसता मंत्रांना त्याचे अंगत्व कसे? अशी आशंका असतां सांगतात – 'अनुष्ठानकाली' पण

(विधि ज्ञानाचा) ॥ व्याख्यान ॥ (विधि)

पण तेथें प्रयोगवचन ~~(विधीचें)~~ विधायक आहे? मग येथेंही प्रयोगवचन विधायक आहे.

॥ विवरण ॥

कसितात. अशी त्यांच्यांत कल्पना केली जाते. वत्पापुढे मंत्रांनीच अनुस्मृतीने अनुष्ठान असतां अपूर्वसिद्धि होते ब्राह्मणवाक्यांनीही होत नाही. असे कळते. तेथें प्रयोगविधि अंगांनी अपूर्वास उपकार करविणारा मंत्रांनी अर्थज्ञान करविलो. तेथें जसा प्रयोगवचन विधि मंत्रांनी प्रथमोत्पन्न ज्ञानाहून अतिरिक्त अपूर्वोपकारी ज्ञानान्तराला अनुष्ठापित करितो. याप्रमाणे तुम्ही ब्रह्मसंवेदनाचे मोक्षफल करिता अनुष्ठान केले जाते असा. पण तेथें स्वार्थात प्रत्ययाला उत्पादन करून निवृत्त झालेला मंत्रांच्या ज्ञानाला श्रुत्यादि विनियोग सामर्थ्यावरून प्रयोगवचनाने (प्रयोजनवत्त्वाकरिता) पुनः कर्तव्यत्व युक्त आहे. आत्मज्ञानांत तर प्रयोगवचन (विधि) नाही. असें सांगतो — 'पण तेथें प्रयोगवचन' मग येथेंही तो संपादन केला जातो. असें सांगतात — 'मग येथेंही' कसा? ["आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः" "तं त्वौपनिषदं" इत्यादि वाक्यावरून]

॥ विवरणव्याख्यान ॥

द्रव्यादिकांची प्रतिपत्ति ब्राह्मण वाक्यांनीही सिद्ध होत असल्यामुळे मंत्रांची आकांक्षा नाही अशी आशंका असतां सांगतात — 'वत्पापुढे' मंत्रांच्या आनर्थक्याच्या अनुपपत्तीने सांगेन द्रव्य देवतादिकांचे स्मरण करून कर्माचे अनुष्ठान असतां अपूर्वाची सिद्धि होते असा नियम केला जातो असा अर्थ. तथापि मंत्रांनीच अनुष्ठान समयी अर्थज्ञान करावे अशा विधिवचनाच्या अभावामुळे तसा नियम नाही अशी आशंका असतां सांगतात — 'तेथें प्रयोगविधि' सांगितलेल्या दृष्टान्ताला संक्षेपाने दाखवून दार्ष्टान्तिकाला सांगतात — 'तेथें जसा' पण अपूर्वावर उपकार करण्याच्या प्रत्ययाला ~~([illegible])~~ प्रयोगवचनावरून अनुष्ठेयत्व असतां श्रुत्यादिक उपेक्षित केले जातील? अशी आशंका असतां सांगतात — 'पण तेथें स्वार्थात' प्रयोगवचनाविषयीं तर अंगाला प्रयुक्त करितो व अंगत्व श्रुत्यादिकांनी ग्रहण केले जाते म्हणून त्यांना वैयर्थ्य नाही. असा अर्थ. आत्मज्ञानांत प्रयोगवचनाची अनुपलब्धि असल्यामुळे 'येथेंही' हें अनुपपन्न आहे? अशी आशंका असतां अनुपलब्धि असतांही तो प्रयोगवचनविधि न्यायाने कल्प्य असल्यामुळे विरोध नाही असें सांगतात — 'मग येथेंही' पण प्रयोगविधीला उत्पत्ति, विनियोग व अधिकाराचे विधि पुरःसरत्व असल्यामुळे त्यांच्या अभाव असतां प्रयोगविधि कसा? अशी आकांक्षा घेतो — 'कसा?' त्यांचा अभाव असिद्ध आहे. असें सांगतात —

॥ विवरण ॥

वेदान्तवाक्यांनी आत्मज्ञान करावे असा वेदनो शब्दकरण विशिष्ट उत्पत्तिविधि "सोमेन यजेत" याप्रमाणे अध्याहृत आहे. तो विधि कशारीतीने ज्ञान करावे? अशा इतिकर्तव्यतामध्ये अवलोकन करणारा फलवत् आत्मज्ञानविधी संनिहित प्रकरणपठित शमादिविधींना इतिकर्तव्यतात्वाने नियोजित करणारा विनियोगविधि संपन्न होतो. पुनः ही सांगकर्मीत विनियोज्य अधिकाऱ्याला 'मला हे कर्तव्य आहे' अशा प्रतिपत्याला आकांक्षित करणारा अर्थवादगत मोक्षाला रात्रिसत्रन्यायाने उपादान करून 'मोक्षकाम शमादि इतिकर्तव्यतेने अनुष्ठान

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'वेदान्तवाक्यांनी' 'आत्मज्ञान करावे' असा एवढा उत्पत्तिविधि आहे. त्याच्या करणाच्या आकांक्षेला निवृत्त करण्याकरितां 'वेदान्तवाक्यांनी' असे म्हटले. करणाच्या इतिकर्तव्यतेच्या आकांक्षेने तिच्या संबंधाच्या बोधकत्वाची उपाधि असतां उत्पत्तिविधीचाच विनियोगविधित्व आहे असे सांगतात – 'तो विधि' शमादि विधींच्या ज्ञानविधिशेषत्वाविषयी युक्ति सांगतात – 'फलवत्' विनियोज्याच्या अभाव असतां विधीची अनुपपत्ति असल्यामुळे विनियोज्याच्या संबंधाच्या बोधकत्व उपाधींत – विनियोगविधीच्या अधिकार विधित्व आहे असे म्हणतात – 'पुनः हो' 'नियोज्य' 'नियुज्यते इति नियोगः' = नियोजित करितो तो नियोग प्रेरक. आज्ञाप्रेरक हा नियोग आहे अशा रीतीने नियोज्याचा निश्चित असामर्थ्य. 'रात्रिसत्रन्यायाने' 'प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ति' असे श्रवण होते. तेथें 'उपयन्ति' असा वर्तमान अपदेश (=निर्देश) असला तरी त्याला अपूर्वत्व असल्यामुळे 'उपयन्ति' या विधित्व तरी सिद्ध आहे. तेथे निरधिकार रात्रिसत्राची अनुपपत्ति असल्यामुळे कोणी अधिकारी सांगितला पाहिजे. तो काय स्वर्गकामी आहे किंवा प्रतिष्ठाकामी आहे? अशी जिज्ञासा असता 'स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' [पू.मी. ४।३।१५] या न्यायावरून स्वर्गकामी असा प्राप्त झाला. कारण 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' याप्रमाणे 'प्रतितिष्ठन्ति' यादर्शित वर्तमाननिर्देशत्व असल्यामुळे फलविधित्वाची अनुपपत्ति आहे म्हणून स्तुतिपरत्व आहे. म्हणून स्वर्गकामनियोज्य आहे असे प्राप्त झाले असता "फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्" [पू.मी. ४।३।१८] असा

॥ व्याख्यान ॥

पण मंत्रातील स्वार्थाला अन्यतः सिद्धत्व असल्यामुळे त्यांना प्रत्ययपरत्व युक्त आहे; येथें तर स्वा-

॥ विवरण ॥

वेदान्तवाक्यांनी आत्मज्ञान करावे असा तोच विनियोगविधि अधिकारविशिष्ट संपन्न होतो. पुनः तोच सांगतात ज्ञानाला अधिकाऱ्याप्रत अनुष्ठापन करविणारा असा प्रयोगविधि संपन्न होतो. पुनः ही सिद्धान्ती (सिद्धान्तोपयुक्त अर्थांस सांगणारा अनारंभवादी) मंत्राहून वेदान्तांचे वैलक्षण्य सांगतो — 'पण मंत्रातील स्वार्थाला' 'प्रत्ययपरत्व' = अपूर्वाला उपकार करणाऱ्या प्रत्ययमात्रांत मंत्राचे तात्पर्य आहे अर्थ तथात्वांत नाही असा अर्थ. तसे वेदान्तांना प्रयोजनवत् अज्ञातार्थबोधकत्व असल्यामुळे स्वार्थविधिपरत्व आहे असें सांगतो — 'येथें तर स्वार्थविधिपर'

॥ विवरणव्याख्यान ॥ सन्निहित

सिद्धान्त केला आहे; वर्तमान निर्देश असतांही श्रुतीने समर्पित केलेले प्रतिष्ठाफल सोडून भिन्नवाक्यांनी ग्रहण केलेल्या स्वर्ग फलाच्या कल्पनेचा अयोग असल्यामुळे प्रतिष्ठेला फलत्वाने ग्रहण करून 'प्रतिष्ठाकाम रात्रिसत्र करावे' असा विधि परिणामाला प्राप्त होतो असा अर्थ. तसा 'तरति शोकमात्मवित्' "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादि अर्थवादाने समर्पित मोक्षाला फलत्वाने ग्रहण करून त्याची कामना असलेल्याने आत्मज्ञान करावे अशा रीतीने विनियोगविधीला अधिकारविशिष्टत्व आहे असा अर्थ. अनुष्ठानाला विधीच्या स्वाधीनत्व असल्यामुळे अनुष्ठानाला करविणाऱ्या उपाधीने अधिकारविशिष्ट प्रयोगविधित्व सांगतात — 'पुनः तोच' 'पण मंत्रातील' हे 'पण' शब्दाच्या उपक्रमामुळे एकदेशीचे शंका या मतेही अशी आशंका असतां सांगतात — 'पुनः ही सिद्धान्ती' सिद्धान्तोपयुक्त अर्थाला सांगत असल्यामुळे येथें अनारंभवादीचे सिद्धान्त शंकून सांगितला जातो असें जाणावे; पण मंत्रांना अर्थपरत्वाच्या अभावामुळे प्रत्ययपरत्व आहे; वेदान्तांना तर अर्थपरत्व असल्यामुळे प्रत्ययपरत्व नाही असें व्याख्यानांस सांगितले ते अनुपपन्न आहे कारण प्रत्ययपरत्व असतां अर्थपरतेला अवश्यंभावित्व आहे अन्यथा प्रत्ययपरत्वाचीच अनुपपत्ति आहे; अशी आशंका असतां सांगतो — 'प्रत्ययपरत्व' मात्र' शब्दाचा अर्थ सांगतो — 'अर्थतथात्वांत' "वाचं धेनुमुपासीत" इत्यादिकांत स्वार्थांचा अभाव असतांही जसे उपास्तिविधिपरत्व आहे; तसें वेदान्तांचे आहे असा अर्थ. मूलवाक्यामुळे वेदान्तांना देखील स्वार्थविधिपरत्व नाही अशी आशंका असतां सांगतो — 'तथैव वेदान्तांना'

॥ व्याख्यान ॥

थे विधिपरशब्दांना प्रत्ययपरत्व विरुद्ध आहे? हा दोष येत नाही कारण अन्यार्थं दृष्टं केवळ अन्य प्रयोजनाकरिता असते. तें असें — शाळीकरिता काळवे काढले जातात, त्यांच्यापासून पाणी पिले जाते व स्नानही केले जाते. त्याप्रमाणे येथेंही जाणावे. किंवा जसा पदार्थांच्या विधायक शब्द क्रमाचाही विधायक असतो. तसा स्वार्थांच्या विधायक शब्द प्रत्ययाचाही विधायक असेल तर तें हें अनिरूपिता प्रमाणे दिसते.

विवरण (एकदेशी)

त्याजर विधेयप्रत्ययसमर्पणाने विधिपरत्व व अज्ञातार्थपरत्व दोन्ही विरुद्ध नाहीत असे सांगतात — 'अन्यार्थं दृष्टं केवळे' पण ~~स्वार्थ~~पदार्थांची क्रमाने किंवा युगपत् अनेक कार्ये संभवतात. ~~प्र~~कृत् कार्ये ह्या शब्दानंतर तात्पर्यामुळे उभयपरत्व कसे? त्यावर सांगतात — 'किंवा जसा' समिधादि याग 'पदार्थ' शब्दाचा अर्थ आहे. 'समिधो यजति' इत्यादि वाक्य 'शब्द' शब्दाचा अर्थ आहे. एकेकाळी एकाकर्त्याकडून पृथक् यागांच्या अनुष्ठानाची अनुपपत्ति असे असल्यामुळे क्रमाने विधान केले जाते. त्याप्रमाणे वेदान्तांनाही विधिपरत्व व प्रमेयपरत्व आहे असा अर्थ. सिद्धान्ती — (सिद्धान्तोपयुक्त मर्यादा सांगणारा पूर्ववादी) ब्रह्मांत (= ब्रह्मविषयक) वेदान्तांनी सांगितलेल्या प्रथम प्रत्ययगम्यतारूपाने अनुरूपाची सिद्धि होत असल्यामुळे मंत्राप्रमाणे विधिशेष तेच वेदान्तांत द्वितीय प्रत्ययोत्पत्तीने विनियोग अधिकार प्रयोग विधिकल्पनेची अपेक्षा नाही असे यास्वाख्यान — सांगताव = करिता मंत्राहून त्यांचे वैलक्षण्य (संगता) 'तें हें अनिरूपिता प्रमाणे' कारण विधीच्या विषयाच्या समर्पणाने विधिश्रमीता

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'तेथें' = भूतार्थत्व असताही असा अर्थ. 'स्वार्थविधिपरत्व' = स्वार्थबोधपरत्व असा अर्थ. 'अन्यार्थं दृष्टं केवळे' येथील 'अन्य' शब्दाचा अर्थ सांगतात 'त्याजर विधेय' तेथें वेदान्तांत काळव्याचे दृष्टान्त विषम आहे अशी शंका घेतो 'पण स्वार्थी' शब्दानंतर क्षणिकत्व असल्यामुळे क्रमाने कार्यकारित्व नाही असें सांगतो — 'सकृत्कारि ह्या' शब्दाचा स्थायित्व असताही तात्पर्यशक्तीने 'प्रमेयपरत्व आहे असा अर्थ' बोधकत्व आहे. दोन्हींतनर तात्पर्य नसते असा अभिप्रायाने सांगतो — 'तात्पर्यामुळे' 'समिधादि याग' येथून 'अनन्यविधीच्या' ये अर्थ त्या पूर्वी पर्यन्त ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. ज्ञानाला विधेयत्व असतां प्रमेयपरत्व नाही असे 'प्रमेयाचा ज्ञानाच्या निन्दाकरिता समर्पन नाही' येथें सांगितले. विधीच्या

...सांगतो — 'कारण विधीच्या'

॥ व्याख्यान ॥ ४५।१.१

त्रिकभावप्रसंगामुळे युगपद् दोन्हीं संभवत नाहीत. पण असें असतां गुणकर्मांचें सर्वत्र विधान

॥ विवरण ॥

विधानाकरितां अनुवाद्यता आहे. अशारीतीनें व्रताला प्रमेयत्व व स्वज्ञानाच्या विधिविषयतेनें विधिशेषित्व शेषत्व असतां प्राधान्य, उपादेयत्व व विधेयत्व यत्त्यान्याविरुद्ध गुणत्व, उद्देश्यत्व, व अनुवाद्यत्व एकाशब्दजन्यप्रमितीत प्राप्त होतात. तें हें वैरूप्य आहे. पण प्रथमज्ञान अर्थपर असून द्वितीयज्ञान विधीच्या विषयतेनें तत्पर आहे. असा अविरोध कां असणार नाही? नाही कारण शब्दाला उभयपरत्वाचा अभाव असतां त्याच्यापासून उत्पन्न झालेलें ज्ञान वारंवार उत्पन्न झालें तरी उभयपरत्वाची अनुपपत्ति आहे. पण वैरूप्यप्रसंगदोष ११८।3 वहनाही कारण अन्यथा गुणकर्मविधानाची अनुपपत्ति येते? अशी आशंका दाखवतात — 'पण असें असतां'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

~~विधेयता अज्ञातत्त आहे~~ असा अर्थ. 'विधानाकरितां अनुवाद्यता' = विधानाकरितां ज्ञान उद्देश्य असेल व ज्ञान असतां उद्देश असतो. व लक्षणमतास विषयाला उद्देश्यत्व असल्यामुळे विषयाकडे उद्देश्यत्वानें अनुवाद्यत्व असतें असा अर्थ. त्यामुळें काय? म्हणून सांगतो- 'अशारीतीनें' प्राधान्यादिकाला प्रापक सांगतो- 'प्रमेयत्व' गुणत्वादिकाला प्रापक सांगतो- 'स्वज्ञानाच्या' दुसऱ्या पक्षाचें उत्थापन करितात — 'पण प्रथमज्ञान'. पण शब्दांना दोन्हींत (अर्थ व विधीत) तात्पर्याचा अभाव असल्यामुळे एकांत तात्पर्य सांगितलें पाहिजे. त्यामुळे त्याचें ज्ञान दोन्हींपरक असें असणार नाही असें सांगतो 'नाही कारण' ८००।९२ 'पण असें असतां' हा आक्षेप फलपर्यवसायी नाही. कारण द्वितीय ~~स्थानी~~ ठिकाणी जी विधीच्या असंभव भावानें येथें सांगितलेल्या दोषाचें निराकरण होत नाही. २ अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात — 'पण वैरूप्यप्रसंग'. "यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः। नैकः पर्यनुयोक्तव्यः ताहृगर्थविचारणे ॥" = 'जेथें दोन्ही पक्षांत समान दोष असतो व परिहार ही समान असतो तेथें तशा प्रकारच्या अर्थाच्या विचारणेंत एकाचा निषेध करणें योग्य नसतें.' अशा न्यायाचा विरोध येत असल्यामुळे. येथें अशा प्रकारच्या दोषरूपी बोध उत्पन्न होऊं शकत नाही असा अर्थ. गुणकर्मपदाला अप्रसिद्धार्थत्व असल्यामुळे त्याचें व्याख्यान करितात

॥ व्याख्यान ॥

निराकृत होतो? निराकृत होत नाही. कारण जेथें गुणकर्मांचें कर्मकारक प्रमाणान्तराने सिद्ध असतें.

॥ विवरण ॥

क्रतूच्या अंगभूत कारकांच्या संस्कारा करितां जें केलें तें गुणकर्म (जसें व्रीहीन्प्रोक्षति) तेथें क्रियाजन्य अतिशयविशिष्ट कर्मकारक कारकविभक्तींचें अभिधेय आहे. असा अंगीकार करून वैरूप्य सांगितलें जातें. व्रीहींना तर प्रमाणान्तराने सिद्धत्व असल्यामुळे व कारकत्व असल्यामुळे अनुवाद्यत्व, गुणत्व व उद्देश्यत्व सिद्ध आहेत. विधेय प्रोक्षणजन्य (= अनुष्ठीयमानत्वाकार) अतिशयवत्तेने साध्यत्वामुळे उपादेयत्व प्राधान्य विधेयत्व विभक्तिसामर्थ्याने प्रतीत होतात. अशा रीतीने एका प्रमितीत गुणकर्मांत वैरूप्य आहे? त्यावर – प्रोक्षणक्रियाजन्य अतिशय वैभक्तिक नाही परंतु त्याच्या (अतिशयाच्या) करितां असलेल्या (प्रोक्षणरूपी) क्रियाविधीच्या अनुपपत्तिगम्य आहे म्हणून शाब्द ज्ञानांत गुणत्व, उद्देश्यत्व अनुवाद्यत्व च प्रतीत होतात. प्राधान्य, प्रमेयत्व (विधेयत्व) उपादेयत्व अर्थापत्तिरूपी दुसऱ्या ज्ञानांत भासतात. अशा रीतीने ज्ञानभेदामुळे वैरूप्य दोष नाही. असा परिहार करितो. 'निराकृत होत नाही कारण जेथें गुणकर्मांचें'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विधेयत्व नियम करितो 'क्रतूच्या अंगभूत' ~~शब्दानावरून~~ प्रमेयपरत्व असल्यामुळे विधेयत्व ~~वर~~ असल्यामुळे वैरूप्य प्रसंग प्राप्त होतो असें सांगितलें असतां गुणकर्मविध्यान्तरी अनुपपत्ति येत असल्यामुळे वैरूप्य प्रसंग दोषावह ~~नाही~~ असें सांगितलें तें चूक नाही कारण तेथें व्रीहींना शब्दावरून गुणत्वादिकांची प्रसिद्धि येते व प्राधान्यादिक तर अर्थापत्तीने ~~येतात~~ येतात. असें वैषम्य आहे? अशी आशंका असतां मांगले ~~तेथें~~ 'तेथें क्रियाजन्य' वैरूप्याचा परिहार करितात 'व्रीहींना तर' अनुवाद्यत्व व उद्देश्यत्व यांत हेतु प्रमाणान्तर सिद्धत्व असून गुणत्वामध्ये कारकत्व आहे असें जाणावें. 'विभक्तिसामर्थ्याने' 'व्रीहीन्' ~~अशा~~ द्वितीयेने कर्मकारकत्वाने प्राधान्यादिकही प्रसिद्ध होतात ~~अशा~~ अर्थी एका शाब्द प्रमितीत प्राधान्यादिकांच्या प्रतीतीचें उपपादन केलें असल्यामुळे 'निराकृत होत नाही' इत्यादि अनुपपन्न ~~असल्या~~ असल्यामुळे आहे? अशी आशंका असतां प्राप्त होतो पद सांगतो – 'त्यावर प्रोक्षणक्रियाजन्य' व्रीह्यादिकांच्या उद्देशाने विहित प्रोक्षणक्रियेच्या निष्पत्तीच्या उत्तरकाळी अतिशय उत्पन्न होतो त्यामुळे ~~[illegible]~~ व्रीहिमात्र विभक्तीचा अर्थ आहे

~~असामर्थ्य~~

॥ व्याख्यान ॥

तेथें त्याचे जे उत्पत्त्यादिक अन्यतमफळ त्याचें विधान केलें जातें. जेथें पुनः प्रमाणान्तरापासून असिद्ध असा ज्ञानाच्या कर्मभूत विषय असतो तो त्याच ज्ञानाने प्रमीयमाण असतो. सिद्धप्रमाण उद्देश्य असतो की ज्याने त्याच्या उद्देशाने त्यांत अतिशय उत्पन्न करितां ज्ञानाचें विधान

॥ विवरण ॥

~~मग~~ येथेंही कुलज्ञान व विधेय ज्ञानाच्या भेदापुढें विरुद्धत्रिकाच्या व्यवस्थेने अवकाश आहे? यावर नाही असें सांगतो-

'जेथें पुनः' पण येथेंही ज्ञानद्वय स्पष्ट आहे. मग सामग्रीभेद कोणता? एकसामग्रीजन्य ज्ञान सहस्त्र नाही? तर प्रमेयभेद संभवत नाही. मग विधायक पद व्यतिरिक्त पदसमुदायाची पृथक् कल्पना स्वरूपाचा प्रतिपादन कारक पुनः त्याने अनुवाद ज्ञान उत्पन्न करून त्याची विधिविषयत्व समर्पणानें पुनः विधायक पदाशी एक-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असा अर्थ. प्रकृतांतही ज्ञानाच्या भेदाच्या अंगीकाराने गुणकर्माच्या साम्याची शंका घेतो- 'मग येथेंही' पण 'प्रथम ज्ञान अविपर' याने यावा पुढें कसे आहे? अशीही शंका घेऊं नये कारण तेथें एका शब्दापासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानद्वयाच्या उभयपरत्वाचा निरास केला आहे. येथें तर कारणभेदाने ज्ञानभेद अभिप्रेत आहे असे जाणावे. करणभेद असिद्ध आहे? असें सांगतो- 'यावर नाही' 'आत्मा प्रमाणान्तराने गम्य आहे त्याचा भूत (सिद्ध वस्तुत्व) असल्यामुळे मान्य वस्तुप्रमाणें' अशा आशयाने शंका घेतो- 'प्रण येथेंही' भूतत्व असतांही त्याला प्रमाणान्तराचे अयोग्यत्व असल्यामुळे त्याला प्रमाणान्तरगम्यता नाही अशा आशयाने परिहार करतो- 'मग सामग्रीभेद?' सामग्रीभेदाचा अभाव असतांही ज्ञानद्वय उत्पन्न होईल? असें मानणाऱ्याचे विस्मरणशीलत्वाचा निरास करितो 'एकसामग्रीजन्य'- कारण एका सामग्रीपासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानभेदाचा प्रमेयभेद पसरता दिसत नाही. असा अर्थ. सामग्रीभेदाचा अभाव असिद्ध आहे? अशी शंका घेतो- 'मग विधायक' विधिरहित पदं स्वार्थसंसर्गी ब्रह्मज्ञानाला उत्पन्न करितात. स्वतः पुरुषार्थसंस्पर्शी असून होणारे विधिद्वारा पुरुषार्थसंस्पर्शी आहे. अशी सत्यादि पदांची विधीशी एकवाक्यता आहे. असा अर्थ. आयपदांच्या एकवाक्यतां

॥ व्याख्यान ॥

केले जाईल. म्हणून येथें युगपत् दोन्ही(या) (स्वार्थ ज्ञानाच्या) ची असंभव असल्यामुळें वैकल्प्य प्रसंग येतोच. तोच (पद) समन्वयतर स्वतः त्याचा अवगम आहे अशा विधीहून भिन्न कार्यक्षम नाही. कारण (पदैकवाक्यतेत) अवान्तर वाक्याला प्रमाणत्वाचा अयोग आहे. आतां जर तो अर्थवादांतील पदा प्रमाण (पदैकवाक्यांत) परस्पर संबंधित होऊन कार्याशीं अवबोधित करून (वाक्यैकवाक्यांत) विधि संबंधाला अनुभवेल असा अभिप्राय असेल तर तो असार आहे. कारण अर्थवादांतील पदें स्वार्थांत फक्त राहत तर्थ पर्यवसानाच्या अभावामुळें फलवत् विधींशीं अंगतेला प्राप्त होतात हे युक्त आहे. येथें पुनः विधीशीं असंबंधित पदसमन्वय स्वार्थाला जाणविणारा

॥ विवरण ॥

वाक्यता असो? यावर नाही असें सांगतो – 'तोच पदसमन्वयतर' पदांच्या एकवाक्यांत अवान्तर वाक्यकल्पनेने पदसमुदायाला प्रामाण्याचा अंगीकार केल्यास 'न सुरां पिबेत्' इत्यादिकांत अवान्तर वाक्यकल्पनेने सुरापानाला प्रामाण्य प्राप्त होईल. परंतु तसें म्हणता जात नाहीं किंवा युक्तही नाहीं असा अर्थ. ~~पण~~ मग विधिपदाशीं जी पदैकवाक्यभूत आहेत. त्यांच्याहून भिन्न असलेल्या पदांना पृथक् अन्वयाने ब्रह्मप्रतिपादकता आहे? अशी शंका घेतात – 'आतां जर तो अर्थवादांतील'. असें असेल तर ब्रह्मवाक्याला विधिशेषत्व नाही व अर्थवादताही नाही असें सांगतो – 'तो असार आहे' पण येथेंही भूतार्थत्वामुळें अर्थवादजन्य ज्ञानाप्रमाणे विधिशेषता आहे? यावर नाही असें सांगतो – 'येथें पुनः' (अर्थवादांतील वाक्यांना) प्रयोजन-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पृथक् अर्थप्रतिपत्तीला उत्पन्न करून त्यांना विधीशीं एकवाक्यत्व आहे? किंवा वाक्यांच्या एकवाक्यतेत? दोन्ही पक्ष दोषयुक्त असें सांगतो – 'यावर नाही' – 'तोच पद' याचेंच स्पष्टीकरण करितात – 'पदांच्या' दुसऱ्या पक्षाचें उत्थापन करितात – 'पण मग' 'तो असार आहे' येथें दृष्टान्त विषम आहे असें सांगितलें तें असंगत आहे. कारण विधिशेषतेने त्यांना (ब्रह्मवाक्यांना) पुरुषार्थसंस्पर्शित्व असल्यामुळे अर्थवादांतील पदाप्रमाणें अर्थवादत्व आहे? अशी आशंका असतां हेतु असिद्ध आहे असें सांगतो – 'असें आहे तर' दुसऱ्या प्रकारानें सत्यादि वाक्यांना विधिशेषत्वाची शंका घेतात – 'पण येथेंही' दृष्टान्त विषम आहे असें सांगतो – 'यावर नाही' तर अनुमानाला कोणते दूषण आहे. त्यावर सांगतो – 'प्रयोजन'-

व्याख्यान

निरस्तनिखिलप्रपंचावग्रह अशा अपास्त अतिशयानंद नित्यानुभवैकरस, शिव अद्वैतात्म तत्त्वाला जाणविते - तथे त्याला विधिशेषत्व करून, कोठे कृत्य प्राप्तप्रापणीयकोटून असणारी? कारण "आत्मज्ञानात्परं विधीयते" अशी स्मृति आहे. पण शाब्दज्ञानापासून तसा अनुभव होत नाही. म्हणून साक्षात्करणाकरिता विधि आहे? मग अनुभवाकरिता ज्याचे विधान केले जाते तं

॥ विवरण ॥

पर्यंतत्वाकरिता विधिशेषत्व आहे ती भूतत्व निषिद्ध नाही असा भाव. 'निरस्तनिखिलप्रपंचावग्रह' = निरस्त = नाहीसा केला आहे निखिल प्रपंचरूपी अवग्रह = ग्राह ज्याने अशा; 'अपास्तातिशयानंदनित्यानुभवैकरस' = अपास्त = नाहीसा केला आहे अतिशय ज्याने अशा आनंद व नित्यानुभवैकरस अशा. 'शिव' असें स्वरूपाने आत्म्याला सुखत्व सांगितले. तेथे अज्ञायमान असल्याला अपुरुषार्थत्व असल्यामुळे ज्ञातत्व स्पष्ट पाहिजे. तसे असल्यामुळे अद्वैताच्या त्यालाही शंका असतां त्याच्या स्फुरणाची अपेक्षा केली जाते. त्याच्या विषयत्वाची नाही. अशा अभिसंधानाने सांगतो - 'अनुभवैकरस'. पण आत्म्याला सुखत्व असल्यामुळे अनुभवैकरसत्व कसे? अशी शंका असतां त्यांच्यात भेद आहे असे सांगतो - 'आनंद'. पण त्यांना सविशेषत्व असल्यामुळे त्यांच्यांत भेद कसा? अशी आशंका असतां सांगतो - 'अपास्तातिशयानंद'. 'अपास्तअतिशय' (= आनंद व अनुभवा) हे दोन्हींचे विशेषण आहे. पण जरी शाब्दज्ञानापासून अग्रहण निवृत्त होते तथापि मिथ्याज्ञान त्याचे संस्कार व अविद्या यांची निवृत्ति अपरोक्ष ज्ञानापासून होत असल्यामुळे त्या शाब्दज्ञानापासून उत्पन्न न झालेल्या फलाच्या सिद्धीकरिता ज्ञानाचे विधान केले जाते? अशी शंका घेतात - पण ~~पण~~ शाब्द ~~मग~~ निश्चयमान ज्ञानाला त्रिर्घ्यादिक अप्रमाणकरणकारक सांगितले पाहिजे. तसं भव जनाहि असे सांगतो - 'मग अनुभवाकरिता'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पर्यंतत्वाकरिता' म्हणजे त्याच्या अप्रतिपादनांत फलरहितत्व उपाधि आहे असा अर्थ. पुढील 'हे दोन्हींचे विशेषण आहे' येथपर्यंत वाक्य स्पष्ट आहे. पण शाब्दज्ञानापासून अग्रहण निवृत्त होते असल्यामुळे साक्षात्काराने काय? अशी आशंका असतां ताहूयें सांगतो - 'जरी शाब्दज्ञानापासून' पण आत्मज्ञानाचे विधान इच्छित असल्यामुळे 'ते ज्ञान कोणते?' या प्रश्नाची अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां ताहूयें सांगतो - 'मग विधीयमान'

॥ व्याख्यान ॥

ज्ञान कोणते? (कोण्या साधनाने होते?) प्रत्यक्षादिकांना तर आत्मा अगोचर आहे. कारण "न चक्षुषा गृह्यते" [मुं. ३।१।८] असा मंत्रवर्ण आहे; शाब्दतर तुम्हास इष्ट नाही? खरें आहे; शाब्दज्ञान विधिरहित अनुभवाकरिता समर्थ नाही विहिततर अनुभवाचा हेतु आहे. तें अयुक्त

॥ विवरण ॥

पण प्रत्यक्षादिकांना अपरोक्ष ज्ञान साधनत्व प्रसिद्ध आहे? त्यावर नाही असें सांगतो- 'प्रत्यक्षादिकांना तर' पण शाब्द प्रकरण आहे? नाही कारण पूर्वज्ञानाप्रमाणे याचेही ते फळ असण्याचा प्रसंग येतो असें सांगतो- 'शाब्दतर' पण ते विधीयमान असें शाब्दज्ञान आहे. मग विधीयमान तेंच अपरोक्ष फळ ते ज्ञान कोणते? प्राथमिक ज्ञान? किंवा त्याच्या संतानी प्राथमिक-ज्ञानतर नव्हे असें सांगतो- 'तें अयुक्त आहे' कारण उभयपरत्व असतां वैरूप्याला दाखवीत आहे असा वाक्यशेष. पण

शाब्दीने वेदन

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कार्य जें आहे अन्यतम आत्म्याच्या प्रतिपत्तीचे (साक्षात्काराचे) कारण आहे किंवा शाब्द? असा विकल्प असतां पहिल्या पक्षाचे उत्थापन करतात 'पण प्रत्यक्षादिकांना'. श्रुतिविरोधामुळे असें नाही असें सांगतो- 'त्यावर नाही'. दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करितात- 'पण शाब्दच'. शब्दाचा परोक्ष ज्ञान जनन स्वभाव असल्यामुळे त्यापासून अपरोक्ष असणें अयुक्त आहे असें सांगतो- 'नाही कारण पूर्व' पण अभिहिततर प्रत्ययाला विहित प्रत्ययाप्रमाणे शाब्द प्रत्ययत्व असल्यामुळे अनुभव फळकत्व आहे. अन्यथा उतराला ही तें असणार नाही. म्हणून 'खरें आहे' इत्यादि व्याख्यानाची अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां सहकारीच्या अपेक्षेनें शाब्दज्ञानाला अन्यथात्व आहे? अशी शंका घेतात- 'पण ते विधीयमान' पण शाब्द ज्ञान मात्राला विधेयत्व अंगीकृत नसल्यामुळे 'कारण जें' इत्यादि अयुक्ताचा दोष आहे? अशी आशंका असतां विकल्पाच्या उत्तर परतेने व्याख्यान करितो- 'मग विधीयमान तेंच' पण शाब्द ज्ञानाला विधेयता सांगितली असल्यामुळे विकल्पाची अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां काय शाब्द ज्ञानमात्राला विधेयत्व आहे? किंवा आवृत्ति विशिष्टाला? असा विकल्पाची उपपत्ति होते असें जाणावें. दुसऱ्या पक्षाच्या अभावाविषयी हेतु सांगतो- 'कारण उभयपरत्व' पण अभ्यासविशिष्ट आत्मज्ञान मात्राला असिद्धत्व असल्यामुळे त्याच्या उद्देशाने संतानरूप विधानाचें अभिधान

॥ व्याख्यान ॥

आहे. कारण जे तर स्वाध्यायाध्ययन विधीने ग्रहित पद असन्दवयापासून स्वनयवत्, असुत्पन्न आहे; तर निर्विण्यमान नाही कारण त्याला प्रमेयत्वेने विधीविषयत्वाची अनुपपत्ति आहे असे सांगितले. आतां त्याच ज्ञानाचा संतान करावा असा विधि असेल तर

(उद्देश करून) ॥ विवरण ॥

प्रथम ज्ञानाने ~~शब्दजन्य~~ असतां त्याच्या उद्देशाने प्रत्यय संतानाचा विधि आहे? कारण त्याच्या संस्कार प्रत्ययापासून अपरो-
(एकदेशी [illegible] पृ. ६५।पं. ९ येथपर्यंत या ग्रंथांत बहुवचन एकदेशी कथितावापरले आहे.)
क्षसिद्धि होते? अशी शंका घेतात- 'आतां त्याच ज्ञानाचा', काय उपासनाविधि सामर्थ्याकरून हे कळते? किंवा "आत्मोदा-ते ... आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" [बृ. ४।४।२३] या दर्शनविधानाच्या सामर्थ्याकरून? उपासनेंत तर विधीचे श्रवण नाही. कारण 'आत्मेत्येवोपासीत' [बृ. १।४।७] "आत्मानमेव लोकमुपासीत" [बृ. १।४।१५] "तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः" [बृ. ४।४।२१] इत्यादिकांनी स्वभावसिद्ध प्रत्ययाच्या ग्रहणाने अर्थात् आत्म~~प्रत्यय~~विषय प्रतिपादनपरत्व आहे; कारण एवकार विशेषणाच्या श्रवणामुळे अन्यव्यवच्छेदक विशेषणपरत्व आहे. व उभयाच्या प्रतिपादनांत वाक्यभेद होतो.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कसे? अशी आशंका असतां व्याख्यानार्थ स्पष्ट करितात 'पण प्रथमज्ञानाने' पण उत्पत्तीतर ज्ञानोत्पत्तीच्या समयीं पूर्वपूर्वज्ञान नष्ट होत असल्यामुळे अपरोक्षप्रसिद्धीचा उदय कसा? अशी आशंका असतां सांगतात- 'कारण त्याच्या संस्कार' पण 'उपासीत' इत्यादि शब्दापासून संतानाची प्रतिपत्ति होत असल्यामुळे कसा अभाव होईल? हे (हा आक्षेप) अयुक्त आहे, अशी आशंका असतां विकल्प पुढे व्याख्यान करितो- 'काय उपासनेचा' 'स्वभावसिद्ध' - लौकिक आत्मप्रत्ययाचा 'उपासीत' याने अनुवाद करून प्रमाणान्तराने नक्की केलेला निष्प्रपंच आत्मा "आत्मेत्येव" या वाक्याने प्रतिपादन केला जातो असा अर्थ. पण यांना अलौकिकात्मप्रतिपादकत्व कशामुळे आहे? श्रवणानुसार त्यांना उपास्तिविधिपरत्व का असणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतो- 'कारण एवकार'. कारण "यद्भूतयेन प्राप्तमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्। तद्भावमेवकारस्य स्यादुपादेयलक्षणम्॥" असें आचार्यांनी स्पष्ट केले आहे. असा अर्थ. "विशेषणपरत्व आहे" असें जें सांगितलें त्यांत अधिक पुरवणी देऊन करितात 'व उभयाच्या प्रतिपादनांत'. पण 'निदिध्यासितव्यः"

॥ व्याख्यान ॥

तो ज्ञानसंतानवाची उपास्ति वध्यायति तीठ एकाचे तरी ग्रहण केल्यावाचून कसा लभ्य होईल? ज्ञानानेच ही स्वसंतान लक्षित नाही. कारण लक्षण करिता आहच्चर्यादि अन्यमेच

॥ विवरण ॥

“निदिध्यासितव्यः” [बृ. २।४।५] यदिही आत्मप्रतिपादनपर वाक्यांत वाक्यभेद टाळण्याकरितां स्तुतिपरत्व आहे; पण दर्शनविधिसामर्थ्यावरून संतानाचा विधि आहे? त्यावर नाही असें सांगतो - ‘तो ज्ञानसंतानवाची’ पण ज्ञानाचा सर्वत्र प्रवाहाशी अविनाभाव असल्यामुळे ज्ञानविध्यानेच संतानविधि लक्षित होतो? यावर नाही असें सांगतो। ‘ज्ञानानेच ही’ आतां जरी कोणत्या रीतीने निदिध्यासन विधीवरून उपासन विध्यानाची कल्पना केली तरी.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

या वाक्यावरून आलेली उपासनविधि जाणतोही अशी आशंका असतां सांगतो - ‘निदिध्यासितव्यः यदिही’ पूर्वोत्तर वाक्यांना आत्मपरत्व असल्यामुळे हें देखील तत्पर आहे असा अर्थ. पण “अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेत्” अशा अधोधारणविधी परही वाक्यांत जसा उपरिधारणाचा विधि आहे, तसा येथेही उपासनविधि आहे? अशी आशंका असतां सांगतो - ‘वाक्यभेद टाळण्याकरितां’ तेथें एकप्रयोजनत्वाला असंभव असल्यामुळे वाक्यभेदाला स्वीकार केला आहे, तसा येथें नाही कारण ‘तव्य’ प्रत्ययाचे योग्यार्थत्वांतही स्मरण असल्यामुळे स्तावकत्वानेही अन्वयाची उपपत्ति होते. असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करितो - ‘पण दर्शनविधि’, पण आवृत्तिवाचक पदार्थाचा अभाव असतांही ज्ञानशब्दाने तोच लक्षित होतो असल्यामुळे त्याचे विधान युक्त आहे? अशी शंका घेतात - ‘पण ज्ञानाचा’ ‘अविनाभाव असल्यामुळे’ असें ज्ञानप्रवाहाचे मात्र विवक्षित आहे. म्हणून अनात्मज्ञानाप्रमाणे आत्मज्ञानालाही प्रवाहाचे साहचर्य असल्यामुळे ज्ञानाने प्रवाहाची लक्षणा आहे असा अर्थ. प्रवाहाचा अभाव अस~~ल्यामुळे~~ तेंही ज्ञान दिसत असल्यामुळे लक्षणा नाही असें सांगतो - ‘यावर नाही’ पण अभ्यासाचा विधि नसला त्याला साक्षात्कारहेतुत्व उपपादत आहे, म्हणून ‘अभ्यासावृत्तीने’ या उत्तरग्रंथाचा विरोध आहे? अशी आशंका असतां ‘उपासनाच्या विधीच्या संगतीकरून त्याच्या साक्षात्कारहेतुत्वाला निरास करितो. ‘आतां जरी’ ‘क्रो-

॥ व्याख्यान ॥

रित संबंधाचा अभाव आहे. अभ्यासापासून साक्षात्भाव सिद्ध होत नाही. श्रुतही नाहीं कीं

॥ विवरण ॥

उपासनेला अपरोक्षफलाचे अहेतुत्व असल्यामुळे शाब्दज्ञानाहून त्याला विशेष नाही असे सांगतो - 'अभ्यासापासून' कारण अभ्यासाला अप्रमाणत्व आहे (ध्यान साक्षात्कारातील) विषयाला असंप्रयुक्तत्व आहे. त्यामुळे अभ्यासापासून वस्तूचे अपरोक्ष्य होत नाही. परंतु ध्यानाच्या अपरोक्ष होते असा अर्थ. पण "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" [मु. ३।१।८] असे ध्यानाचे अपरोक्षफल श्रुत आहे? खरे आहे - एकाग्रचित्ताची सम्यक् अवधानता । त्यात (आ- प्रत्यय ध्यानं) एकाग्रतेला निमित्त होते. व त्यांत एकाग्रचित्त असा सहकारीने युक्त शब्द "औपनिषदं" अशा तद्धित प्रत्यय सामर्थ्यामुळे अपरोक्ष ज्ञानाला उत्पन्न करितो. कारण "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः"

—ध्येय ध्यायमान

॥ विवरणव्याख्यान ॥

व्यासेसीने = वाक्यभेदाने असा अर्थ. पण कामुकाला कामिनीच्या ध्यानापासून तिचे अपरोक्ष्य दिसते. तेव्हा त्याला अपरोक्ष्याचे अहेतुत्व कसे? अशी आशंका असतां सांगतो - 'कारण अभ्यासाला' इंद्रियांशी संप्रयुक्तत्व (संयोगत्व) तर अपरोक्षत्व आहे. परंतु नष्ट किंवा व्यवहित कामिन्यादिकाला तशा प्रकारत्व नसल्यामुळे अपरोक्षत्व नाही असे सांगतो - 'विषयाला' पण आत्मज्ञानाच्या अभ्यासाला साक्षात्कार हेतुतेचे श्रवण असल्यामुळे त्याच्याशी व्यभिचार आहे अशी शंका घेतात - 'पण ततस्तु' ततः = अंतःकरणाच्या शुद्धीच्या अनंतर असा अर्थ. श्रुतमात्राला अंगीकार करितो - 'खरे आहे' मग इष्टाची सिद्धि होते? अशी आशंका असतां ध्यानकार्य प्रत्यक्ष साक्षात्काराला उत्पन्न करिते किंवा परंपरेने? असा विकल्प करून दुसऱ्याचा अंगीकार करितो - 'एकाग्रचित्ताची' 'सम्यक् अवधानता' ह्या ज्ञानाने ध्यान विवक्षित आहे. पण एकाग्रतेला प्रत्यक्षकरणत्व अप्रसिद्ध असल्यामुळे त्याच्या द्वाराने साक्षात्कार कसा? त्याला सांगतो - 'व त्यांत एकाग्रचित्त' त्याविषयी हेतु सांगतो - 'औपनिषदम्' पण अशी कल्पना असतां "ध्यायमानः पश्यते" ही श्रुति पीडित होईल? अशी आशंका असतां सांगतो - 'ध्येयं ध्यायमान' 'ज्ञानप्रसादेन' = ज्ञायते अनेन अभ्यासोगाने जाणतो तें ज्ञान अंतःकरण. तस्य प्रसादः = त्याचा [illegible]

॥ विवरण ॥

(ईप्सित) ज्ञानप्रसादाने पहातो असा वाक्याचा अन्वय आहे. व चित्ताच्या ऐकाग्र्याने सूक्ष्मवस्तुदर्शनसिद्धित्व (दृष्ट) आहे. दृष्टानेंच उपकारसिद्धि होत असतां अदृष्टकल्पनेचा अयोग आहे. कारण आपरोक्ष्यकाम्याची उपासनेंत (= एकाग्रतेकरिता चित्ताच्या सम्यक् अवधानांत) स्वतः प्रवृत्ति ~~असल्यामुळे~~ आहे. व निदिध्यासनविधानाला अदृष्टार्थत्व असल्यामुळे असें जें सांगितलें तें हें सांगतो – 'श्रुतहि नाहीं'. दृष्टसामर्थ्यामुळे वाक्याला अनुवादत्व आहे. म्हणून विध्यंतर श्रवण नाहीं असा अर्थ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

माहेश्वरैकाग्र्य त्यांस कवीन्द्र शब्दापासून आत्मतत्त्वाला ध्यान~~वान्~~ पहातो असा अर्थ. पण ध्यानाला शब्देतर सहकारित्व अदृष्टद्वारक आहे? अशा शंकेचा निरास करितो – 'चित्ताच्या ऐकाग्र्याने'. कारण स्वरूपाच्या ज्ञानाला ध्यानाची अपेक्षा नसतांही सूक्ष्माच्या ज्ञानांत त्याच्या अपेक्षेचें अन्वय दिसतात असा अर्थ. शक्तिकल्पायिल्या (~~[illegible]~~) कल्पनेच्या निरासकरिता – 'दृष्टानेंच' कारण ध्यानाला साक्षात् प्रमितिहेतुत्व लोकांत दिसत नसल्यामुळे त्या कल्पनेची (~~[illegible]~~) अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. अन्वयव्यतिरेकावरून सिद्ध साधनतेला कुठेही अभ्यासांत सिद्धि नाही असें सांगतो – 'आपरोक्ष्यकाम्याची' पण 'मनन निदिध्यासनांच्या सह श्रवण नामक अंगीचें विधान केलें जातें' (२.१.२.८) येथें निदिध्यासनाच्या विधीचा आश्रय केला आहे. तेंव्हां त्याचें निरसन कसें? अशी आशंका असतां सांगतो – 'अदृष्टार्थत्व असल्यामुळे' साक्षात् आपरोक्ष्याच्या हेतुत्वानें निदिध्यासनाचा विधि केला जातो असें जें मत त्याचा येथें निरास केला जातो. पहिल्या वर्णकांत तर निदिध्यासन विधीच्या स्वाधीन असलेलें जें हें चित्तैकाग्र्यलक्षण दृष्टफळ त्याच्याशीं मिळणारें जें अदृष्ट ते असतां शब्दापासूनच अपरोक्ष प्रत्ययाची उत्पत्ति होते असें सांगितलें असल्यामुळे कांहींही दोष झाला नाहीं असा अर्थ. पण 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' असें श्रवण असल्यामुळे 'श्रुतहि नाहीं' असें कसें म्हटलें? अशी आशंका असतां 'ध्यायमानः' शब्दाचा अप्रवृत्तांचें प्रवर्तकत्व आहे? (केवळ) किंवा स्वार्थविधि आहे? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाचा निरास करितो – 'दृष्टसामर्थ्यामुळे' ध्यानाला ऐकाग्र्यद्वारानें जें हें ज्ञानहेतुत्व प्राप्त आहे त्याच्या मध्यें अनुवाद केला जातो. म्हणून हें अनुवादाच्या अभिप्रायानें आहे (म्हणून याला अप्रवृत्तांचें प्रवर्तकत्व नाहीं) असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितो – 'म्हणून विध्यंतर' (विधिपदाच्या अभावा

॥ व्याख्यान ॥

ज्याचे त्याच्या उद्देशाने ज्ञानसंतानाचा विधि राहील. पण येथे विधिश्रवणाचा काय उपयोग? पुरुषार्थत्वामुळे स्वतंत्र साक्षात्करणाकरिता पुरुष आपोआप प्रवृत्त आहे. शास्त्रश्रवणादिकांत ज्ञानाभ्यास साक्षात्करणास हेतु सिद्धच आहे. असे आहे तर विधीने काय उपयोग? स्वतन्त्रपुरुषार्थ.

४५१९ ६८२/६८३

॥ विवरण ॥

११९।२५

पण एकाग्र्यद्वाराने ध्यानाच्या आपरोक्ष्याच्या निमित्तत्वामुळे इष्ट द्वारानेही पुरुष प्रवृत्त होवो. अशी आशंका घेऊन- 'पण येथे विधिश्रवणाचा?' येथे ध्यानात अप्रवृत्त प्रवर्तक म्हणून विधिश्रवणाने काय फळ होणार? साक्षात्करणांतर प्र- करीत नाही असे सांगतात- 'पुरुषार्थत्वामुळे स्वतंत्र' स्वसाध्य साधनांत इच्छा लक्षण प्रवृत्तीही विधि विवेचन नाही कारण ती अन्यतः सिद्ध आहे असे सांगतात- 'शास्त्रश्रवणादिकांत' म्हणून निर्वर्तन (= सिद्धि) लक्षण प्रवृत्ति विध्यधीन असली पाहिजे. तिच्याकरिता विधीची कल्पना आहे. असा अर्थ. मग फळ गुणादिकांनीही प्रवृत्तीचा संभव असल्यामुळे सिद्धीकरिता विधीची कल्पना नाही? असे सांगतो- 'असे आहे तर' म्हणून ज्ञान द्वयाचा अभाव असल्यामुळे व [illegible] ज्ञाना-

त. दि. ४०५।२५ ६८२ ११९।२८

॥ विवरणव्याख्यान ॥

मुळे असा अर्थ) पण विधीच्या अंगीकाराने आरंभात समर्थन प्रस्तुत असल्यामुळे 'पण येथे (विधि) श्रवणाचा काय उपयोग?' हें अनुपपन्न आहे. त्यावर सांगतात- 'पण एकाग्र्यद्वाराने' हें अप्रवृत्ताचा प्रवर्तक नाही परंतु बोधक आहे असा अर्थ. समुच्चयार्थी 'ही' शब्दाने येथें विधीचेही अभिधान जाणावें. पण विधीवाचून पुरुष ध्यानांत कशामुळे प्रवृत्त होईल त्यावर सांगतात- 'इष्ट द्वाराने' 'इष्ट जे ऐकाग्र्य ते द्वार- कारण ज्या साक्षात्काराचा आहे ते इष्ट द्वार त्याने असा विग्रह. साक्षात्काराच्या निमित्ताने असा अर्थ. तथापि ध्यानांत प्रवृत्ति कशी? त्यावर सांगतात- 'एकाग्र्यद्वाराने'. येथें ध्यानांत येथून 'म्हणून ज्ञानद्वय' यांच्या पूर्वीपर्यंतचा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. व्याख्यानांत अपेक्षित उपसंहार पूर्ण करितो- 'म्हणून ज्ञानद्वय' पण कोठे उपयार्थता दिसत असता त्यान्यायाने इतरत्रही विधीची कल्पना होईल असल्यामुळे 'तेथे प्रत्यक्ष' या समाधानाचा आशय काय आहे? अशी आशंका असता काय शब्दाला अनुसरून उपयार्थत्व आहे? किंवा एखादे कामी वाहिला पक्ष नाही असे सांगतो-

६८२ च्यु ४०५८

॥ व्याख्यान ॥

निर्ज्ञात असतां हेतूंत प्रवृत्त होतो. आतां जे पुनः सान्नीकरितां पाठ काढले जातात असें उदाहरण दिले तेथें प्रत्यक्ष उभयार्थता उपलब्ध होत असल्यामुळे तो युक्त आहे. येथें तर न्यायावरून ~~[illegible]~~ प्रतिपत्तव्य आहे. तोतर न्याय युगपत संभवत नाही असा सांगितला. जेही धरलें कीं-

॥ विवरण ॥

ला उभयार्थतेचा प्रयोग असल्यामुळे भ्रमज्ञान विषय नाही असा भाव. स्थायीवस्तु दृष्टान्ताने तर तात्पर्य सापेक्ष शाब्दव्यापाराच्या निर्णय नाही असें सांगतो- 'तेथें प्रत्यक्ष' 'येथें तर न्यायावरून प्रतिपत्तव्य आहे' असें सांगितले त्यावर तो न्याय कोणता ही अशी आशंका असतां निर्विषयज्ञानविषयीची अनुपपत्ति असल्यामुळे (पुढे जे प्रमेय वाचिले या) उभयपरत्व सांगितले त्यावर 'तोतर न्याय युगपत् संभवत नाही कारण वैरूप्य प्रसंग येतो' असे जे सांगितले त्याचे स्मरण करून असे सांगतात- 'तोतर न्याय'. पण "समिधो यजति" "तनूनपातं यजति" "इडो यजति" "बर्हिर्यजति" "स्वाहाकारं यजति" अशी पांच वाक्यें पांच पदार्थांचे विधान करून त्यांच्या क्रमाचेही विधान करितात. म्हणून शब्दावरून द्वैरूप्य असें जे सांगितले त्याचा अनुवाद करितो- 'जेही धरलें कीं' पदार्थच शब्दगम्य आहे क्रम तर अर्थापत्तिगम्य आहे. शब्दगम्य नाही असा परिहार करितो-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'स्थायीवस्तु' कालव्याप्त स्थायित्व असल्यामुळे क्रमाने अनेक प्रयोजनवत्त्व घडते. शब्दगत न्हाहे कारण त्याला तात्पर्य वृत्तीने बोधकत्व आहे. व तात्पर्य नसल्यास उभय प्रयोजनवत्त्व अयुक्त आहे असा अर्थ. 'युगपत संभवत नाही कारण वैरूप्य प्रसंग येतो' यानें युगपत्पक्षाचाही निरास झाला. 'पदार्थांचा विधायक शब्द क्रमाचाही विधायक आहे' असें सांगितले तेथें तो विधायक शब्द कोणता अशी वीक्षा (पृच्छा) असतां सांगतात- 'पण समिधो यजति' ~~इति अनुवदु~~ योग्य? इत्यादि प्रतिवचन प्रश्नाच्या अनुसारी आहे अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो- 'पदार्थेच' एकाच्या एकेकाची अनेक कर्मांच्या अनुष्ठानाच्या अनुपपत्तीने क्रमाचे ज्ञान होते असा अर्थ. पण शब्दाचा दोन्हीत ही प्राधान्य कां असा प्रकार नाही त्यावर सांगतो- 'शब्दगम्य नाही' कारण तो दुसरीकडून

॥ व्याख्यान ॥

पदार्थांचा विधायक शब्द क्रमाचाहि विधायक आहे. याप्रमाणे ऐकात्म्याच्या प्रतिपादक समन्वय विधिविषयालाहि जाणावें – असें संदेह अ~~[illegible]~~योग्य आहे. कारण जे तर प्रत्येक प्रयाजादि विधि आहेत. त्यांनी पुनः त्यांच्याच क्रमाचें विधान नाही. ते क्रम शब्दाचे अभिधेयही नाहीत. प्रयोगवचन विधीही प्रयोजित करणार। त्यांनांच प्रयोजित करितो.

॥ विवरण ॥

'कारण जे तर' काय पदार्थांहून भिन्न असलेल्या क्रमाचें प्रतिपादन वाक्यांनी सांगितलें जातें? किंवा पदार्थमात्र ~~[illegible]~~ क्रमाचें प्रतिपादन सांगितलें जातें? उत्तर कल्प तर नाही असें सांगतो- 'ते क्रम शब्दाचे' पण विहितांग असतें व अंगाला प्रयोगविधि प्रयोजित करितो. म्हणून प्रयोगवचनाला प्रयोज्यत्व असल्यामुळे क्रमालाही प्रयोज्यत्व असतां वाक्यांपासून पदार्थांहून क्रमाच्या विधि इष्ट आहे? ह्यावर नाही असें सांगतो- 'प्रयोगवचन विधीहि' कारण विहितालाच प्रयोज्यत्व आहे व पदार्थांनाच विहितत्व आहे असा अर्थ. अन्यथा विहित असतां प्रयोगविधि

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सिद्ध होतो असा अर्थ. पण प्रयाजादिकांना क्रमानें अभिधेयत्व त्यांनी सांगितलें नसल्यामुळे त्यांचा निषेध असमंजस आहे? अशी आशंका असतां दुसऱ्या हेतूच्या अभिप्रायानें विकल्पपूर्वक अवतरण करितो- 'काय पदार्थांहून' एकाएका पदार्थाची प्रतिपत्ति झाली असतां त्यांची प्रतिपत्ति होत नसल्यामुळे क्रम पदार्थात्मक नाही असा अर्थ. पहिल्या पक्षाचें उत्थापन करितात- 'पण विहित' वाक्यांनी क्रमाचें विधान आहे याविषयी हेतु सांगतात- 'म्हणून प्रयोगवचनाचें' पण प्रयोज्यत्व झाल्यानें क्रमाला विधेयत्व कसें? अशी आशंका असतां सांगतात- 'अंगाला' तथापि त्याला विधेयत्व कसें? ह्यावर सांगतात- 'विहित अंग असतें' विहितालाच अंगत्व असल्यामुळे व अंगाला प्रयोगवचनानें प्रयोज्यत्व असल्यामुळे व दुसऱ्या विधायकाचें निरूपण केलें नसल्यामुळे वाक्यच क्रमाचें विधायक आहे. असा अर्थ. प्रयोगवचनानें प्रयोज्यत्वच असिद्ध आहे असें सांगतो- 'ह्यावर नाही?' व्याख्यानांत अपेक्षित हेतु सांगतो- 'कारण विहितालाच' पदार्थांनाच विहितत्व असिद्ध आहे कारण प्रयोगवचनानें प्रयोज्यत्व असल्यामुळे क्रमालाहि विहितत्व आहे? असें मानल्यास निराकरण करितो- 'अन्यथा'

॥ व्याख्यान ॥

ते तर क्रम नाहीत असें सांगितलें. क्रमनामक मुख्य नाहीच असेंही नाहीं, कारण त्याच्या ज्ञानाचा

॥ विवरण ॥

१ प्रयोगविधि असतां विधि (विहितत्व) कल्पना असा इतरेतराश्रय येतो. पण मग पदार्थच क्रम आहे म्हणून पदार्थांना प्रयोजित करणारे क्रमाला हा प्रयोजित करीत [illegible] खबर नाहीं असें सांगतो - 'तत्तर' दुसरा म्हणतो - क्रमनामक कोणी नाहीं. कारण एकैक पदार्थ असतां तो दिसत नाहीं व त्याला अनेक पदार्थाश्रयत्व असतां पदार्थ यौगपद्यामुळे क्रमाचा अयोग आहे. अयौगपद्य असतांही उभयाश्रय धर्माचा अयोग आहे हीं खबर सांगतो - 'क्रमनामक'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रयोगवचनाने प्रयोज्यत्व = विहितत्व असा अर्थ. पण प्रयोगवचनाने प्रयोजकत्व घेऊनही क्रमाला विहितत्व सिद्ध होईल म्हणून इतरेतराश्रयत्व नाहीं अशी शंका घेतात - 'पण मग पदार्थच' (तरी) एकैकाच्या स्वरूपाची उपलब्धि होत असतांही त्याच्या अनुपलब्धी प्रमाणे एकैका पदार्थाची उपलब्धी होत असतांही क्रमाची अनुपलब्धि मुक्त आहे असा अर्थ. त्याची एकरूपत्वाभावामुळेच अनुपलब्धि आहे. परंतु क्रमाला पदार्थैकरूपत्व असतां त्याची अनुपलब्धि असतां क्रमाची उपलब्धि होईल. परंतु ती नाहीं म्हणून त्याला पदार्थैकरूपत्व असिद्ध आहे असें सांगतो - 'खबर नाहीं' पण पदार्थांच्या विधायका (शब्दा)ने क्रमाच्या सिद्धीचा अंगीकार करणाऱ्याकडून क्रमाच्या अभावाचा आश्रय केला जात नाहीं. तेव्हां त्याचा निषेध अनुपपन्न आहे अशी आशंका असतां सांगतो - 'दुसरा म्हणतो क्रमनामक' काय एकैकपदार्थवृत्ति क्रम आहे किंवा अनेकपदार्थवृत्ति? पहिला पक्ष नाहीं असे (तो) सांगतो - 'कारण एकैक' दुसऱ्या पक्षीं ही काय तो युगपत् उत्पन्न होणाऱ्या अनेकांत वर्तन करणारा आहे किंवा क्रमाने उत्पन्न होणाऱ्या अनेकांत? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतो - 'त्याला अनेक' दुसऱ्या पक्षीं ही काय एकैकाची परिसमाप्ति न करितां अनेकांत राहतो किंवा परिसमाप्ति करून? हें सांगितलें पाहिजे. पहिला पक्ष नाहीं असें तो सांगतो - 'अयौगपद्य असतांही' कारण उत्पन्नांत व अनुत्पन्नांत संयोग दिसत नाहीं असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षीं तर एका व्यक्तीची उपलब्धि झाली असतां 'गाय' अशा उपलब्धी प्रमाणे एका व्यक्तीची प्रतिपत्ति झाली असतांही क्रमाची प्रतिपत्ति होईल असा अर्थ. पण उपलब्ध होत असतांही क्रम निरूपण करितां येत नाहीं असें सांगितलें.

॥ व्याख्यान ॥

व शब्दाला निरालंबनत्व प्रसंग येतो. तेथे क्रम नामक वस्तुभूत धर्म आहेच. ते (वस्त्वादिक) च कोणत्यातरी उपाधीनें वनाप्रमाणे क्रमबुद्धि व शब्दाचे आलंबन आहेत किंवा स्मृति विज्ञान-

॥ विवरण ॥

पण । संयोगाप्रमाणे उभयाश्रयत्व असतां पदार्थ यौगपद्यामुळे क्रमाचा अयोग आहे, असें सांगितलें त्यावर सांगतो- 'तेथें क्रमनामक' क्रमत्वामुळेच यौगपद्याची अपेक्षा नाहीं असा भाव, पण देशकालवस्तु उपाधि परामर्शामुळे क्रम दिसत नाहीं. त्यांना सांगतो- 'तेच' = देशकालवस्तूच. पण अनुष्ठेय पदार्थांना अनिष्पन्न स्वभावत्व असल्यामुळे देशकालवस्तु क्रम कोठे? त्यावर सांगतो 'किंवा स्मृति विज्ञानच' स्मर्यमाण पाठक्रमच अनुष्ठेय पदार्थांत उपरागाला प्राप्त होतो.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्याचा अनुवाद करितो- 'पण संयोगाप्रमाणे' (एकेका[illegible]) (विवादी) सांगितलेल्या यौगपद्य प्रसंगाचा निरास करितो - 'क्रमत्वामुळेच' (अनेकांत) संयोगाची संयोगविशिष्ट अवयवांत वृत्ति नसेल. त्यांच्या अभावविशिष्टांतही नसेल परंतु प्रयोगयोग्यांत असेल. तसे क्रमालाही एकक्षणावच्छिन्न पदार्थ वृत्तित्व असतां क्रमत्वाच्या बाधात् होत असल्यामुळे अयुगपद्भावि (अनेक) पदार्थ वृत्तित्व आहे. पदार्थांना अविद्यमानत्व असल्यामुळे क्रमाला तदाश्रयत्व नाहीं! अशी ही शंका घेतां येणार नाहीं कारण अविद्यमानही प्रतियोगीला जसे अभाव निरूपकत्व आहे, वा जसे भावि घटादिकाला व्याप्ति निरूपकत्व आहे. तशी अविद्यमानालाही क्रमाश्रयत्वाची उपपत्ति होते. म्हणून अयुगपद्भावींतही क्रमाची उपपत्ति होते. असा अर्थ. पण एकदेशी मध्ये त्याच्या असण्यावाचून वनाच्या अनुपलब्धी प्रमाणे, प्रत्येक पदार्थादिकांच्या असण्यावाचून क्रमाची उपलब्धि होत नसल्यामुळे व गौरव दोष प्राप्त असल्यामुळे क्रमाचा स्वीकार करूं नये. अशी दुसरा शंका घेतो- 'पण देशकाल' इत्यादींनीं उत्तर सांगतो- 'त्यांना सत्क्रम गतो' (वन) इत्यादि विषम आहे अशा (दुसरा) शंका घेतो- 'पण अनुष्ठेय' सर्व त्या एकदेश त्यामुळे त्याचे उपाधि असतां त्यांना वन ज्ञानादि विषयत्व आहे. सोमयागादिकांना तर अयुगपत् असल्यामुळे, एकदेश कालातील क्रम ज्ञानादि विषयत्व नाहीं असा अर्थ. पण स्मृतिज्ञानाला उपलब्धीच्या अनुरोधाने पदार्थांचे परामर्शित्व असले तरी पदार्थांत

क्रमाच्या प्रतिपादक कशी? अशी आशंका असतां सांगतो- 'स्मर्यमाण'

व्याख्यान

च अनुष्ठानकाळी उपलब्धीच्या अनुसार पदार्थांना परामर्शीत करील. सर्वथा तर एकैक पदार्थांच्या अवबोधन ज्ञानाहून अतिरिक्त ज्ञानान्तर आहे. तेही कर्त्यांच्या एकत्वामुळे व पदार्थांच्या अनेकत्वामुळे एककाळीं अनुष्ठानाचा असंभव आहे म्हणून अपेक्षित व संनिहित असें प्रयोगवचनानें ग्रहण केलें जाते. असें तथ्य

॥ विवरण ॥

असा अर्थ. उपसंहार करितो- 'सर्वथा' पण क्रमाला विधायक सांगितले पाहिजे? नाही कारण क्रमाला अविधेयत्व आहे. परंतु अनुष्ठेयांच्या विशेषणतेने क्रम जाणल्या जातो व अननुष्ठेयत्वामुळे त्याचे विधान केलें जात नाही. तर मग कशाने क्रम कळतो? एकाला अनेक पदार्थांच्या एककाळी प्रयोगाच्या अनुपपत्तीने असें सांगतो- 'तेही'. तेही ज्ञानान्तर प्रयोगवचनाने ग्रहण केलें जाते असा संबंध. पण प्रयोगवचनाला क्रमज्ञानाचे संपादकत्व नाही कारण अनुपपत्ति दिसत नाही? त्यावर सांगतो- 'कर्त्यांच्या एकत्वामुळे' क्रम सोडून अनुष्ठान असतांही आकांक्षेच्या उपरमाच्या शंकेच्या निरास करितो- 'व संनिहित असे' अर्थामध्ये क्रमाचा अभाव असतांही पाठक्रमांत संनिहित असा अर्थ

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पाठक्रमच? पण क्रमाला विधायकाच्या अभाव असल्यामुळे त्याला अनुष्ठेयत्व नाही? अशी दुसरी शंका घेतो- 'पण क्रमाला' अननुष्ठेयत्व इष्ट आहे असें सांगतो- 'नाहि कारण क्रमाला' कारण त्याला अक्रियात्व आहे असा अर्थ. मग क्रम सोडूनही अनुष्ठान होईल? अशी आशंका असतां पाठक्रमाच्या अनुसार पदार्थांतही क्रमाची प्रतीति होत असल्यामुळे त्याचा विरह नाही असे सांगतो- 'परंतु अनुष्ठेयांच्या' पण अक्रियारूप दध्यादिद्रव्यांसारखे क्रियेच्या उपरक्तत्वाने विधेयत्व आहे तसें क्रमाला ही आहे? अशा शंकेचा निरास करितो- 'अननुष्ठेयत्वामुळे' मग क्रमाची प्रतिपादक कशी? अशी (दुसरी) शंका घेतो- 'तर मग कशाने' पदार्थांना अलौकिकत्व असल्यामुळे क्रम तर लौकिक नाही. तो शब्दही नाही कारण शब्दाला अन्यपरत्व आहे असा अर्थ. अर्थापत्तीने सोडवतो असें सांगतो- 'एकाला अनेक' अनुपपत्तिविपर्ययी दुसरी शंका घेतो 'पण प्रयोगवचनाला' उत्तर सांगतो- 'त्यावर सांगतो' पण पूर्वोत्तर वाक्यांतही क्रमाची अप्रतिपत्ति असल्यामुळे 'व संनिहित' असें कसें म्हटले? अशी आशंका असतां सांगतो- 'अर्थात् पद्ये क्रमाचा'

॥ व्याख्यान ॥

युक्त आहे. यथेतर तशी दोन ज्ञानें नाहीत. कीं जी एकात्म्य विषयी व विधि विषयत्वा विषयीं राहतील. म्हणून येथें विधानांचें अश्रवण असल्यामुळें विधेयाच्या अभाव आहे. म्हणून (सफळत्वामुळें) न, व अध्याहारानेंही प्रमाणाचा अभाव आहे. म्हणून, प्रयोगवचनाविध नाही कीं जो मंत्राप्रमाणें ज्ञानाच्याही पुनः प्रयोगानें विधान करील. म्हणून कार्य विषयही वेद वस्तुतत्वाला अवबोधित करितात असेंच आहे. पुनः जो दृष्टांत दिला कीं रूप असतांना चक्षु द्रव्यालाही बोधित करितो. तसें कार्य असतां वेद तत्वालाही जाणवितो. असा. तेथें नेत्र ज्याला ज्याला बोधित करितो तेथें स्वतंत्रच प्रमाण असतो हे युक्त आहे. यथेतर जेथें तात्पर्य असेल त्याला प्रमेयत्व

॥ विवरण ॥

त्याला अतिक्रमण न करितां असा अर्थ. पदार्थांना अनिष्पन्नस्वभावत्व असल्यामुळें क्रमाचा अभाव असतांही पाठक्रमाचें अतिक्रमण न करितां सन्निहित अनुष्ठेय आहे. असें आग्नेयादि प्रयोगवचनानें ग्रहण केलें जातें असा योजना. म्हणून सर्वत्र प्रमाण द्वयानेंच प्रमेयद्वयसिद्धि होते. असा प्रकरणार्थ. 'यथेतर तशी' प्रमाणद्वयानें प्रमेयद्वयाला सिद्ध करणारें असा अर्थ. 'दोन ज्ञानें' येथून 'तत्वालाही जाणवितो' येथपर्यंतचा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. प्रतिवस्तूंत संप्रयोग असतां निरपेक्षच प्रमाण नेत्र आहे. तसा प्रतिपदार्थांत शब्द प्रमाण नाही. पर जेथें तात्पर्य आहे तेथें मिळून एक प्रमाण असतें असें सांगतो— 'तेथें नेत्र'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पदार्थांना' हा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. दृष्टान्ताच्या निरसनाच्या उपसंहाराला अपेक्षित दाखवितो 'म्हणून सर्वत्र' अथवा नियोगाला बोधक लिङादि पदांचे ज्यांचे विषयादिकांची सिद्धि होते त्याप्रमाणें येथेंही दोन्हींची सिद्धि कां होणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतो— 'म्हणून सर्वत्र' लिङादिकापासून नियोगाची प्रतिपत्ति होते व सामर्थ्यावरून प्रकृतिपासून विषयाची प्रतिपत्ति होते असें असतां येथें हे प्रमाणद्वय आहे असा अर्थ. पण नेत्र ज्याला ज्याला बोधित करितो तेथें तेथें स्वतंत्र प्रमाण आहे असें सांगितलें तें अनुपपन्न आहे. कारण त्याला संप्रयोगाचें सापेक्षत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतो— 'प्रतिवस्तूंत' पण अभिधानें प्रत्यय विधिविषयक आहे असें

॥ व्याख्यान ॥

आहे. पदांनीं जे जे कळते त्याला त्याला नाहीं असें वैफल्य आहे? सांगतो- ज्ञानद्वय नसो,
मा (विधिज्यांत विरुद्ध आहे असाच)
जो हा आभिधानिक प्रत्यय आहे तो विधिविषयकच आहे. तो विहित असतां सामर्थ्यावरून सर्वांचा आत्मस्वभावता सिद्ध होते कारण ज्ञानाला सविषयत्व आहे. मग असें असतांही शब्दापासून

॥ विवरण ॥

पण आभिधानिक आत्मतत्त्वज्ञान प्रमेयपरच नसो परंतु विधायकपदजन्य विधिप्रमिति विषयत्वाने विधिविषयतेने आत्मा विधिशेष आहे. असें सांगतात- 'ज्ञानद्वय नसो' मग कधी आत्म्याची सिद्धि कशी? त्यावर सांगतात- 'तो विहित असतां सामर्थ्यावरून' पण कशाच्या अनुपपत्तीने (सामर्थ्यावरून) तत्त्वसिद्धि घेते? तें सांगतात- 'कारण ज्ञानाला' ज्ञानविषयाच्या अन्यथा अनुपपत्तीनेंच असा अर्थ. परिहार करितो- 'मग असें असतांही' एका विषयांत प्रथम प्रतिपत्ति (=ज्ञान) अप्रमाण असून त्यानंतरचें द्वितीयज्ञान प्रमाण आहे. असेंच श्रुति प्रमाण नसून श्रुतार्थापत्तिच प्रमाण आहे. इत्यादि विरुद्ध आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असें कसें ठरवले जाते? कारण त्याच्यापासून आत्म्याची (आत्म्यांत) प्रतिपत्ति होते? अशी आशंका असतां सांगतात- 'पण आभिधानिक' जरी आत्मा शब्दापासून प्रतीत होतो तरी त्याचे ठायीं तात्पर्य नाहीं. असा अर्थ. मग ज्ञानाचें (=शब्दाचें) तात्पर्य कोठें आहे? असे विचारले असतां सांगतात- 'परंतु'. मग त्याला विधिविषयत्व कां? असें विचारले असतां सांगतात- 'विधायकपदजन्य' 'प्रमितिविषयत्व' = प्रमिति निषिद्धकार्य. पण ज्ञानाला सविषयत्व कसें? अशी शंका असतां सांगतात 'ज्ञानविषयाच्या अन्यथा' पण शब्दा-
अशी वाक्यार्थप्रतीति
पासून प्रतीत न होणारा ते अर्थ / सामर्थ्यावरून प्रतीत होतोच मा परिहाराला अवकाश आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'परिहि-रूकवितो' आणखी परिहार त्यांना सांगतो- 'एका विषयांत' कारण श्रुतीची अनुपपत्ति श्रुतींत अंतर्भूत आहे? किंवा नाहीं? पहिल्या पक्षीं शब्दापासून उत्पन्न होणारे प्रथम ज्ञान त्यांत अप्रमाण असून दुसरें तर प्रमाण आहे हें अति साहस आहे असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितो- 'व श्रुति' प्रत्यक्षादिकाच्या विरोधामुळें अनुपपत्ति ही प्रमाण नाहीं असा अर्थ. तत्त्वमस्यादि वाक्यांनी विधिप्रतीति होत नाहीं. तथापि ती विधींत प्रमाण आहे हें विरुद्ध आहे इत्यादि 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे. पण प्रतिपत्ति विधीनें

॥ व्याख्यान ॥

अविवक्षित अर्थ सामर्थ्यावरून विवक्षित आहे अशी वाक्यार्थ ज्ञात्ता जास्तच शोभते. पुनः नियोगापासून कळणारा प्रतिपत्ति (ज्ञान) विधि वास्तवसंसर्गाला जाणवीत नाही कारण "वांचं धेनु मुपासीत"

॥ विवरण ॥

असा अर्थ पुनः ज्ञानाच्या विधानाची अनुपपत्ति ज्ञेयाच्या वस्तुत्वाला जाणवीत नाहीं असें सांगतो 'पुनः नियोगापासून', पण ज्ञानाच्या स्वतःप्रामाण्यामुळे त्याला तथाभूतार्थत्व युक्त आहे कारण अन्यथा आरोपित ज्ञानाच्या विधीला प्रयोजनाचा अभाव आहे. ते स्पष्ट सांगतो - 'कारण वांचं धेनुम्'. मग आभिधानिक प्रत्ययाला ही विधिसंसर्गाच्या पूर्वी स्वतः प्रमाण्य कां असणार नाहीं? असा भाव. पण येथें विषय ज्ञानानेही स्वविषय प्रमितीच इष्ट फल आहे. आरोपित विषयत्व

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कारण वस्तीतिकर्तव्यतेच्या संसर्ग काढत असल्यामुळे तो नियमाने वास्तविक संसर्गाला जाणवीत नाहीं असें कसें म्हटलें? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो - 'पुनः ज्ञानाच्या' कारण ज्ञेयाच्या सत्वावांचून (विधानाच्या) अनुपपत्तीचा अभाव आहे हे सामर्थ्य. अनुपपत्तीचा अभाव असिद्ध आहे अशी शंका घेतात - 'पण ज्ञानाच्या' दुसऱ्या हेतु ही सांगतात - 'कारण अन्यथा' 'आरोपित ज्ञानाच्या' = आरोपित विषयाच्या ज्ञानाच्या असा अर्थ. 'प्रयोजनाचा अभाव आहे' येथें 'त्यामुळे उपासना विधीला वैयर्थ्य येईल असा अनुषंग: समारोपित विषय असणारी ब्रह्म चन्द्रादि उपास्तींना त्यांच्या प्रामाण्यामुळे जसा फलवत्वाचा आश्रय केला जातो. तसा येथें ही असें सांगतो 'स्पष्ट सांगतो'. स्वतः प्रामाण्यामुळे तथाभूतार्थत्व सांगितले त्याचा निरास करितो - 'मग आभिधानिक' मग स्वतः प्रामाण्य असतां विधिसंसर्गाच्या अभाव असतांही आभिधानिक प्रत्ययाच्या प्रामाण्याचा आश्रय कोठें ही त्यागात नाहीं की असा कोणी दृष्टान्त आहे? अशी शंका घेतात - 'पण येथें विषय'. वाक् धेन्वादिकांना अविद्यमानत्व असल्यामुळे आरोपित विषयत्व युक्त आहे. आत्म्याला तर परमार्थत्व असल्यामुळे त्याच्या प्रतीति जनकत्वाने ज्ञानाला फलवत्व असतां समारोपित विषयत्वाने अदृष्ट कल्पना अयुक्त आहे. असा अर्थ. प्रत्यक्षाच्या विरोधामुळे "वांचं धेनु मुपासीत" इत्यादिकाला जसा स्वविषयक प्रतीति जनकत्वाचा अभाव आहे तसा येथें ही.

॥ व्याख्यान ॥

इत्यादि परिकल्पित विषय अशाही चोदनालक्षण प्रतिपत्ति ~~फल~~वान् होतात. व हें यथेर्थं युक्त आहे. कारण असत्य~~र~~ शब्दाला प्रत्यक्षादिकांचा विरोध असतां तशा निश्चय हेतुत्वाचा अयोग आहे. म्हणून कार्यनिष्ठ वेद असतां वस्तुतत्त्वासिद्धि मनोरथमात्र आहे. म्हणून अहंप्रत्ययानें कळणाराच आत्मा आहे. त्याचें शब्दानें कळणारें अतीन्द्रिय रूपान्तर नाहीं. कारण शब्दाला तेथें सामर्थ्य नाही व असें असतां "अयमात्मा ब्रह्म" [मां.२] "एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इ-

२०।२५ ३८०। ३८१

॥ विवरण ॥

असतां त्यांचा परित्याग होऊन अदृष्ट कल्पना होतेती? त्यावर सांगतो- ‘व हें यथेर्थं’ सकल प्रमाणांच्या विरोधानें दृष्ट कल्पनेपेक्षा अदृष्ट कल्पनाच युक्त आहे असा अर्थ. ‘म्हणून कार्यनिष्ठ वेद असतां’ असा अनारम्भवादी सिद्धान्तैकदेशी यांच्या दूषणाचा उपसंहार करितो- पण कार्यनिष्ठ वचन वस्तुपर नाहीं तर आत्म्याची सिद्धि कशी? अशी आशंका असतां काय आत्ममात्राची असिद्धि आहे किंवा विशेषात्म्याची? असा विकल्प करून पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतो ‘म्हणून अहंप्रत्ययानें’ उभय पक्षाची अनुपपत्ति म्हणून शब्दाचा अर्थ आहे. दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितो- ‘त्याचें शब्दानें’ परमेश्वराला धर्मब्रह्मविषय शास्त्र प्रमाण असतां अध्ययनविधीनें ग्रहण केलेल्या पदांना सामर्थ्य कल्पयेत? यावर नाहीं असें सांगतो- ‘व असें’

१२१।१८

॥ विवरणव्याख्यान ॥

आहे असें सांगतो- ‘त्यावर सांगतो’ ‘अदृष्ट कल्पना होतें’ असें सांगितलें त्याचा निरास करितो- ‘सकल प्रमाणांच्या’ वेदाला कार्यनिष्ठत्व असतां वस्तूची असिद्धि होत असल्यामुळें त्याला कार्यनिष्ठत्व नाहीं? ~~असा~~ अशा भ्रमाचा (अनारंभवादी) निरास करितो (असें विवरणकार सांगतात-)- ‘म्हणून कार्यनिष्ठ वेद असतां असा अनारंभवादी’ कार्यपरत्व तर सिद्धान्तैकदेशी याकडून सांगितलें जातें. त्यावर कार्यनिष्ठत्व असतां वस्तुनिष्ठत्व संभवत नाहीं असा अनारंभवाद्याकडून त्यांच्या मताचें ~~वादी त्यांच्या मताचा निरास~~ निरसन आहे ~~करितो असा अर्थ~~. “तत्त्वमसि” “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादिकांचें अदृष्ट नसल्यामुळें व स्वतंत्र प्रामाण्य नाहीं म्हणून तेही नाहींत कारण (त्यांचा प्रमाण) त्यांची प्रतिपत्ति होत नाहीं म्हणून नावलौकिक तुल्यता येईल? अशी शंका घेतात- ‘पण वेदावांचून’ "आदित्यो यूपः" इत्या- ~~दिकांत~~ यूपादि शब्दांनी जशी उपचारामुळें अन्यत्र प्रवृत्ति आहे तशी येथेंही आहे असें सांगतो ‘म्हणून नाहीं’

॥ व्याख्यान ॥

[बृ. ३।७।२३] असे ब्रह्म अंतर्याम्यादि शब्द अर्थप्रत्ययाने कथणाऱ्याच आत्म्यांत कसेतरी (उपचाराने) वर्तन करितात. त्याने "स आत्मा तत्त्वमसि" [छां. ६।८।७] असे विद्यमान व आरोपित गुणांनी आत्मोपासनेच्या मोक्षफळाकरिता विधान केले जाते. हे युक्त आहे म्हणून न्यायानुरक्त वेदार्थाचा संभव असल्यामुळे व त्याच्या सर्व दृष्टीने विचार केला असल्यामुळे दुसरे काय अवशिष्ट राहते की जे ब्रह्म जिज्ञासेच्या आरंभाला प्रयोजित करील?

[सिद्धान्ती-] सांगतो- हे असे असेल जर सर्वच वेदार्थ विचार्य असते "अथातो"

॥ विवरण ॥

असंज्ञा" इत्यादि "त्याच्या सर्व दृष्टीने" पूर्वतंत्रांत, वेदांतात संकीर्तित समस्त गुणविशेष आत्म्याच्या उपासनोत्पत्ति विधींत, शमादि इतिकर्तव्यतेच्या उपसंहाराच्या विनियोग विधींत, मोक्षकामाने येऊ पाविष्यतेने अधिकार विधींत व सांगकर्मांत आधीच त्याच्या अनुष्ठापकत्वाने प्रयोग विधींत, जसे वेदान्त पर्यवसानाला प्राप्त होतात तसे सर्व निरूपित आहे असा अर्थ.

येथें काय शब्दाच्या काक्षिप्त स्वार्थावबोध सामर्थ्यामुळे सर्व वेदकार्य पर्यंत निरूपित आहे असे समजले जाते.

किंवा सूत्रकारादि आणि पुरुष वचन सामर्थ्यामुळे परिरक्षा पक्षांतर उक्त नाही कारण पुढें समन्वय सूत्रांत त्याचे ~~निरा~~ निराकरण करावयाचे ~~[illegible]~~ आहे. ~~अभि~~ [illegible] सामर्थ्यामुळे? असे आक्षेप तर सांगतात- "हे असे असेल जर सर्वच -- उपपन्न"

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पूर्वतंत्रांत' हे पद 'ते सर्व निरूपित' याच्याशी संबंधित आहे. 'पूर्वतंत्रांत' पूर्वतंत्र न्यायावरून असा अर्थ: उत्पत्ति विध्यादि कांचे पूर्वीच व्याख्यान केलेले आहे.

पण 'सांगतो' इत्यादिकाने सर्व वेदार्थाचा विचार तितका नाही असे सांगितले ते असाधु आहे; कारण वेदान्ताचे उदाहरण घेऊन विचाराचा अभाव असला तरी त्यांचा विशेषत्व असल्यामुळे व विध्यांचा अपरोक्षत्वाय पूर्वतंत्रांत सांगितला असल्यामुळे त्यांचा पूर्ण अनारंभत्व सांगितले. अशी आशंका असतां कार्यपरत्व असिद्ध आहे असे सांगतात— 'येथें काय' 'येथें' पूर्वतंत्रांत.

॥ व्याख्यान ॥

"धर्मजिज्ञासा" अशा रीतीने उपक्रांत व विचारित असें (परंतु तसें नाहीं कारण) ज्यामर्थी

क कार्यनिष्ठत्व वेदभाग निराशित आहे. वस्तुतत्त्वनिष्ठ नाहीं.

॥ विवरण ॥

पण धर्माचाच उपक्रान्तत्व असतांही प्रसंगिकत्वाने हें ब्रह्म निरूपित आहे? त्यावर नाहीं असें सांगतात- 'अविचारित असेंच' पण वेदार्थी पाद्यांत विचार प्रवृत्त नाहीं असें कसें कळते? सूत्र भाष्य वार्तिककार वचन सामर्थ्यावरून असें सांगतात- 'ज्यामर्थी कार्यनिष्ठत्व'

येथें हा आशय- 'अथातो धर्मजिज्ञासा' [पू.मी. १।१।१] या सूत्राचा धर्म मीमांसा शास्त्र विषय आहे ते काय आरंभ करण्यास योग्य आहे किंवा नाहीं असा येथें विचार (=संशय) आहे. तें आरंभ करण्यास योग्य नाहीं असा पूर्वपक्ष. कारण विचार्यमाण अर्थाच्या (=धर्माच्या) निर्णयाकरिता प्रत्यक्षादिकांना असाधनत्व आहे. वेदाचाहि ॥-

---

" विवरणव्याख्यान "

पण धर्माचाच उपक्रान्तत्व असतांहीं जसा प्रसंगामुळे प्रतिपाद्य चोदनार्थ निरूपित आहे, तसा वेदान्तार्थ ही निरूपित आहे? अशी शंका घेतो- 'पण धर्माचाच' 'प्रासंगिकत्वाने' सर्व वेद धर्मांत प्रमाण आहे असें संगितले असतां वेदान्तांना धर्मांत प्रामाण्य कसें? अशी आशंका असतां सर्व वेदाला कार्याधीनत्व असल्यामुळे स्वाध्याय शेषत्वाने वेदान्तांचे ही प्रामाण्य मानणे योग्य आहे म्हणून प्रसंगाला तेथे निरूपितत्व आहे असा भाव. विवक्षित वेदान्तार्थ निरूपण अनुपलब्धीच्या विरुद्ध आहे. असें सांगतात- 'त्यावर नाहीं असें सांगतात' उक्तार्थांत विनिगमना (=नियामक) काय ते कारण विचारतो 'पण वेदार्थी पाद्यांत' अनुपलब्धि असिद्ध आहे. असा भाव. 'ज्यामर्थी' येथें अपेक्षित हेतूला सांगतात- 'सूत्र भाष्य वार्तिककार'

सामर्थ्याचा विवरण करतात- 'येथें हा आशय' आलंबनाच्या संभव असंभवाच्या योगाने येथें चिंता आहे असें जाणावें. विचार प्रमाणानुग्राहक तर्क. तेंव्हा अनुग्राह्य प्रमाण प्रत्यक्षादि आहे किंवा आम्नाय (वेद) परिज्ञापक नाहीं असें सांगतो- 'कारण विचार्यमाण' धर्माला प्रत्यक्षादिकांनी अयोग्यत्व असल्यामुळे त्यांना अनुग्राह्यत्व नाहीं असा अर्थ. दुसऱ्याला दूषित करतो- 'वेदाचाहि'

॥ विवरण ॥

अध्ययनविधीने अदृष्टार्थ तेने नियोग आहे म्हणून हेतुच्या विधीकरिता अध्ययनविधि अदृष्टार्थ आहे? किंवा दृष्टार्थ आहे? असा प्रथम विचार केला जातो. दृष्टसाधनांत विधीचा उपयोग असल्यामुळे व (दृष्टांत विधि असताही) अदृष्टाचा नियम असल्यामुळे तो अदृष्टार्थ आहे असं प्राप्त झाले. पण "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" [तै. आ. २।१५।७] येथे स्वाध्याय अध्ययनक्रियाकर्मत्वाने कडून त्याचा संस्कार्य आहे किंवा आप्य आहे. असा दृष्टार्थ संभवत असतां त्याला अदृष्टार्थता कशी संभवेल? नाही कारण संस्कृताचा क्रत्वंतरांत विनियोजक प्रमाणाचा अभाव आहे व अवघातादि निष्फल आहे. पण अवाप्ति आम्नायापासून फलवत् अर्थावबोध दृष्टफल असतां अदृष्टकल्पना।

॥ विवरणव्याख्यान ॥

~~पण~~ अदृष्टार्थ तेने विनियोग असिद्ध आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'म्हणून हेतुच्या' 'अध्ययनविधि' याने 'तव्य' प्रत्ययाभिधेय शाब्दभावना सांगितली जाते. शाब्दभावना आणि अर्थभावनेचे काय अदृष्टफल भाव्य आहे? किंवा दृष्टफल? असा विचार करण्याचा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाला दूषण देतात- 'दृष्टसाधनांत' अन्वयव्यतिरेकाने सिद्ध फलाच्या साधनांत विधीचा असंभव आहे असा अर्थ. पण 'व्रीहीनवहन्यात्' येथे दृष्टफलसाधनांतही विधि दृष्ट आहे? अशी आशंका असतां तेथेही अदृष्ट आहे असे सांगतो- 'व अदृष्टाचा' कारण जेथे अदृष्ट असते तेथेच विधि असतो असा नियम आहे असा अर्थ. म्हणून परिशेषपक्ष ग्रहणीय आहे असे सांगतो 'ता अदृष्टार्थ'. काय अध्ययनविधीचा स्वतंत्र अदृष्टार्थत्व आहे? किंवा कर्म-
(उत्तरपक्षी)
कारकसमवायी अदृष्टार्थत्व? असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करितो- 'पण स्वाध्याय'. 'कडून त्याचा' = 'तव्य' प्रत्ययाने असा अर्थ. क्रियाजनित अतिशयशाली 'संस्कार्य' शब्दाचा अर्थ आहे. 'आप्य' = स्वाधीनोच्चारणक्षमत्व. त्याचा विषय 'आप्य' असा अर्थ. कर्मकारकगतत्वाने दृष्ट अतिशयाचा येथे संभव असल्यामुळे स्वतंत्र अदृष्टार्थत्व कसे? असे सांगतात- 'असा दृष्टार्थ'. दृष्टसंभव असिद्ध आहे असे सांगतो- 'नाही कारण संस्कृताचा' क्रत्वंतर विनियुक्त किंवा विनियोजक प्रमाणाचा संस्कार दृष्ट आहे स्वाध्याय तसा नाही म्हणून त्याला संस्कार्यत्व नाही असा अर्थ. सुखप्राप्ति किंवा दुःखनिवृत्तींत अन्यतराला फलत्व असल्यामुळे व स्वाध्यायाच्या आप्तीला तद्रूपत्व नसल्यामुळे आप्तीलाही फलत्व नाही असे सांगतो '[illegible]' [illegible] असेल तरी परंपरेने फलत्व आहे? अशी शंका घेतात- 'पण अवाप्ति आ-

॥ विवरण ॥

करणे शक्य नाही? नाही कारण इष्टफल साधनांत दुसरीकडून च प्रवृत्ति होत असल्यामुळे विधीच्या वैयर्थ्याचा प्रसंग येतो. पण कर्मकारक प्रधान अध्ययनाचें स्वतंत्र अदृष्ट फलत्व कसें कल्पिले जातें? नाहीं कारण कर्मकारकाका वैफल्य येत असल्यामुळे सक्तुन्यायानें ~~स्वाध्याया~~ याने अध्ययन करो अशी वैपरीत्य कल्पना आहे. पण अध्ययनाचें अर्थवादांत हि फलश्रुति नाहीं? तसे नाहीं कारण जपाध्ययनफल घृतकुल्यादिकांच्या अध्ययनसामान्याने प्रथमा.

विवरणव्याख्यान

न्यायापासून फलत्वाचा अंगीकार करून विधेयत्वाला दूषित करितो - 'नाहीकारण इष्टफलसाधनांत' 'दुसरीकडून च' इत्यादि ग्रंथाने असा अर्थ. पण 'व्रीहीनवहन्यात्' असा कर्मकारक समवायी अदृष्टाकरितां जसा विधि आहे तसा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' येथें हि ~~[illegible]~~ अवघात स्वाध्याय समवेत अदृष्टार्थत्वाने विधि अर्थवान् होईल? असें असेल तर नाहीं कारण 'व्रीहीन्यजेत' येथे दर्शपूर्णमास अपूर्वांत निमित्त युक्त व्रीहींना अपूर्व साधनत्व कसें? अशी आकांक्षा असतां पुरोडाश द्वाराने असा निश्चय होतो. पुरोडाशाला ही तंडुल निष्पत्तीने, व तंडुल निष्पत्ती ही अवहननाने असा नियम केला जातो. तसें स्वाध्यायाला अपूर्वांगत्व नाहीं कीं ज्याने अध्ययनांत नियम घडेल. असें वैषम्य आहे. म्हणून कर्मकारकगत इष्टफल समवायि अदृष्टार्थ विधि आहे हा (दुसरा पक्ष) ही असंगत आहे असे जाणावे. पण (कर्मकारक प्रधान) तव्य प्रत्यय विरोधामुळे स्वतंत्र अदृष्टार्थत्व नाहीं? अशी शंका घेतात - 'पण कर्मकारक प्रधान', 'ग्रामं गन्तव्य आहे' असें म्हटले असतां जसे गति क्रियेला ग्राम समवेत अतिशय साधनत्व आहे. तसे अध्ययनाला ही स्वाध्याय गत अतिशय हेतुत्व 'तव्य' प्रत्ययाने कळत असल्यामुळे स्वतंत्र अदृष्ट फलत्व कसें? असा अर्थ. पण 'सक्तून् जुहोति' येथील सक्तु प्राधान्य भंगा प्रमाणे स्वाध्यायांत ही क्रियाजनित अतिशयाच्या अनिरूपणामुळे प्राधान्य भंग पाहिजे असें सांगतो - 'नाहीं कारण' म्हणजे भाग्यत्याचें कार्य नाहीं? अशी आशंका असतां सांगतो - 'सक्तुन्यायानें' पण फलाच्या अश्रवणामुळे अध्ययनविधीला स्वतंत्र अदृष्टार्थत्व नाहीं? अशी शंका घेतात - 'पण अध्ययनाचें' पण 'य ऋचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति' [तै. आ. २।१०।७] (जो ऋग्वेदाचे अध्ययन करितो त्याच्याकरितां स्वधा पितरांप्रत दु-

॥ विवरण ॥

ध्ययनांत अति देशकरून यमिसर्व न्यायाने (पू.मी. ४।३।१६) 'घृतकुल्यादि काम ~~स्वा~~ध्यायाने अध्ययन करो' असा फळाचा विपरिणाम होतो. संस्कारकर्मत्वाचा अभाव असल्यामुळे तर फलश्रुतीचा अर्थवादत्व नाही. पण अदृष्टार्थत्व असतां ही स्वाभाविक अर्थावबोध ~~साम~~ध्यानेच काय होणे आहे. नाही कारण ~~विध~~ निर्हरणादि कार्यांमध्ये विनियुक्त मंत्रांना अर्थविवक्षेचा प्रतिबंध दिसतो. म्हणून आम्नायाला अर्थविवक्षेचा अभाव असल्यामुळे व विचार्यमाण अर्थाला (=धर्माला) प्रत्यक्षादिकांचे अविषयत्व असल्यामुळे व विचाराला प्रमाणक अनुग्राहकत्व असल्यामुळे निरालंबन धर्मविचार आ:

॥ विवरणव्याख्यान ॥

याच्या म्हणण्या ~~स्वर्ग (=हवि)~~ होऊन त्या नाश्ताव) इत्यादि मंत्रवादांत फलश्रुति होते. अशी आशंका असतां त्याला नित्यजपाध्ययनविधि फलत्व असल्यामुळे प्रथमाध्ययन विधिफलत्व नाही. असें सांगतात – 'अर्थवादांतही' फलश्रवण असिद्ध आहे असें सांगतो – 'तसें नाही' प्रथमाध्ययनांत = स्वाध्यायाच्या ग्रहणांत. पण "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" इत्यादि फलश्रवणाला ज्याप्रमाणे अविद्यमान अर्थवादत्व आहे त्याप्रमाणे याला ही आहे. अशी आशंका असतां सांगतो – 'संस्कारकर्मत्वाचा'. विधि वाक्य विनियोग प्रमाणांनी संस्कार द्वार आहे. स्वाध्यायाला तर अतथात्व असल्यामुळे त्याच्या अध्ययनाला संस्कारकर्मत्व नाही. तसेंच त्याला अद्रव्यत्व असल्यामुळे क्रतूंत अंगत्व होणार नाही. म्हणून त्याच्या फलश्रुतीचा अर्थवादत्व नाही. इतराला तर वाक्यामुळे क्रत्वंगत्व सिद्ध असतां पर्णतादि (पलाशादि) फलश्रवणाचा अर्थवादत्व घडते असा अर्थ. पण श्रुतव्याकरणाला वैदिक पदश्रवणापासून अर्थप्रतीति उत्पन्न होत असते असे दिसते. म्हणून अर्थप्रायपूर्वक विचार प्रवृत्त आहे. अशी शंका घेतात – 'पण अदृष्टार्थत्व असतांही' 'अंगुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते' इत्यादि वाक्यार्थ प्रतिपत्तीप्रमाणे आम्नायाने आम्नायार्थ प्रतिपत्ति घडते. अशा आशयाने सांगतो – 'नाही कारण विधिनिर्हरणादि' 'प्रतिबंध' = अभाव असा अर्थ. पूर्वपक्षाचा उपसंहार करितो 'म्हणून आम्नायाचा' स्वाध्यायाध्ययनाला अदृष्टार्थत्व असल्यामुळे असा 'म्हणून' शब्दाचा अर्थ. पण प्रधान प्रयोजन विचारासाठी स्वातंत्र्याने अर्थसाधकत्व असल्यामुळे आलंबन शोधण्याचा काय उपयोग? अशी आशंका असतां सांगतो – 'विचाराला'. विचाराला प्रमाणाने ~~क~~केलेल्या अर्थाच्या संभवनासंभवाच्या साधकत्व–

॥ विवरण ॥

– इत्थं करणपरत्व संभव नाही? असे (पूर्वपक्षाने) प्राप्त झाले. त्यावर हा विचार आरंभणीय आहे, असा सिद्धान्त आहे. कारण, त्याला स्वाध्यायाध्ययनविधीने प्रमित (= कळलेले) कर्तव्यत्व आहे. पण त्याला निरालंबनत्व सांगितले? नाही, कारण आम्नायाला आलंबनत्व आहे. पण हा अदृष्टार्थ दाखविला? नाही, कारण अध्ययनाला कर्मकारक प्रधानत्वामुळे स्वतंत्र अदृष्टार्थत्वाला अयोग आहे. पण कर्मकारकांत काही प्रयोजन बाळे असे सांगितले? नाही, कारण उभयाचीही उपपत्ति होते – अध्ययनाने दृष्ट द्वाराने स्वाध्याय प्राप्त केला जातो व सांगाध्ययनविधि सामर्थ्याकरने संस्कृत केल्या.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

स्वाभाव्यामुळे अनुग्राहक प्रमाण सांगितले पाहिजे. नंतर नाही. म्हणून विचाराचा आरंभ नाही असा अर्थ. 'स्वाध्यायाध्ययनविधीने प्रमितकर्तव्यत्व' – 'अध्येतव्यः' यांतील 'तव्य' प्रत्ययाने सांगितले की शब्दप्रकरण, आम्नायापासून उपपन्न न होणारी पुरुषप्रवृत्ति लक्षण अर्थ भावनेचा उपलक्षक, तरी भाव्यावाचून अनुपपन्न आहे म्हणून जो अध्ययन संबंधाचा ग्राह होतो. त्याला फलवत् अर्थावबोधपर्यंतत्वाचा अभाव असतां भाव्यत्वाची अनुपपत्ति असल्यामुळे अर्थावबोधपर्यंतता आक्षेपित केली जाते. अर्थनिर्णयाकरिता विचाराधीनत्व असल्यामुळे अध्ययनविधि विचाराच्या कर्तव्यतेला आक्षेपित करितो. असा अर्थ. पण स्वाध्यायाला अविवक्षितार्थत्व असल्यामुळे त्याच्या निर्णयाकरिता विचाराची प्रवृत्ति नाही. अर्थभावनाभाव्यत्व दुसरेच अर्थ ही आहे? अशा अभिसंधानाने शंका घेतो – 'पण त्याचा निरालंबनत्व'. गुरु अभिसंधीने उत्तर सांगतात – 'नाही कारण आम्नायाला' यथाश्रुत

(इति सिद्धान्तोपयुक्त अर्थाला सांग[illegible] उत्तरपक्षी)

ग्रहण करून शंका घेतो – 'पण हा अदृष्टार्थ'. सिद्धान्ती आपल्या अभिसंधीने उद्धार करितात – 'नाही कारण अध्ययनाला' पण क्रियाजन्य अतिशय शालित्व कर्मकारकत्व असल्यामुळे व स्वाध्यायांत अतिशयाचे निरूपण करिता येत नसल्यामुळे याला कर्मकारकत्व नाही? अशी शंका घेतो 'पण कर्मकारकांत' अतिशयाचे निरूपण असिद्ध आहे असे सांगतात – 'नाही कारण उभयाचीही' – अवाप्ति व संस्कार व रूप अतिशयाची असा अर्थ. त्याचेच विवरण करितात – 'अध्ययनाने'. 'प्राप्ति' स्वाधीन उच्चारणक्षमत्व. निष्पन्न करिता गुरूच्चारणाचा व्यापार अध्ययन असा विभाग. 'दृष्टद्वाराने' पुनः पुनः उच्चारणाने प्रथम पाद प्राप्त केला जातो. अनंतर अर्धऋचा, अनंतर पूर्ण ऋचा. अशा रीतीने क्रमाने सकल स्वाध्याय प्राप्त केला जातो असा अर्थ. 'स्वाध्याय' स्वशाखीय वेद असा अर्थ. 'सांग' प्राङ्मुखादि इतिकर्तव्यता सहित असा अर्थ. पण स्वाध्यायाला अविनियुक्तत्व असल्यामुळे संस्कार-

॥ विवरण ॥

(उपपत्ति.)

केल्या जातो - अशी. पण संस्कृताच्या विनियोगाच्या अभाव सांगितला? नाही कारण क्रतुविधीच्या ग्रहण प्रमाणावरून च विनियोग सिद्ध होतो. क्रतुविधि तर स्वविषयाच्या अवबोधाची आकांक्षा करणारा त्याच्या जनकतेने संस्कृत स्वाध्यायाचा ग्रहण करितो. पण ग्रहणप्रमाण ज्ञानाच्या जनकतेने स्वाध्यायमात्राचा ग्रहण करितो, संस्काराचा नाही? खरे आहे. अध्ययनविधि सामर्थ्यापेक्षा न ~~त्र~~ संस्कृत स्वाध्यायापासून उत्पन्न झालेल्या विशिष्ट ज्ञानवानाकडूनच अनुष्ठित याग अपूर्वाला उत्पन्न करितो, अशी कल्पना केली जाते म्हणून स्वाध्यायविधि सामर्थ्याला पहाणारा क्रतुविधि.

~~स्वविषय~~

विवरण व्याख्यान

(अध्ययनविधीचे) फल नाही? अशी शंका घेतो - 'पण संस्कृताच्या' विनियोगाभाव असे ~~ह~~ आहे असे सांगतात - 'नाही कारण' क्रतुविधीच्या अनुपपत्ति प्रमाणावरून असा अर्थ. पण स्वाध्यायावाचून क्रतुविधीचे अनुपपद्यमानरूप झाली पहात नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'क्रतुविधि तर' कारण यज्ञकर्तव्यता ज्ञानाचा अभाव असतां अनुष्ठानाची अनुपपत्ति असल्यामुळे त्याचे ज्ञान अवश्य आहे; तें तर स्वाध्यायावाचून नाही. म्हणून संस्कृत स्वाध्यायाचा आक्षेप आहे असा अर्थ. पण स्वाध्यायमात्रापासून बोधाची उत्पत्ति होत असल्यामुळे संस्काराच्या आक्षेप नाही? अशी शंका घेतो - 'पण ग्रहण'? पण पाठकादिकाला स्वाध्यायाचे श्रवण असतां ही बोधाची अनुत्पत्ति असल्यामुळे स्वाध्यायमात्राला त्याच्या जनकतेने अभिधान करी? ह्यावर सांगतो - 'संस्काराला नाही?' संस्कारावाचूनही शिक्षादि सांग अध्ययनवानाला बोध मुळे आहे असा अर्थ. क्रतुविधि काय स्व-रूपाने संस्काराला आक्षेपित करीत नाही किंवा अन्यापेक्षेने ही? पहिल्या पक्षाच्या अंगीकार करितात - 'खरे'? दुसऱ्याला दूषित करितात - 'अध्ययनविधि', वाक्य पाठमात्रजनित ज्ञानाला अपूर्व प्रकारकत्व असतां (स्वाध्याये) लिखित पाठादि अवाप्त वेदोत्थ ज्ञानाला अपूर्वाप्रकारकत्व संभवत असल्यामुळे सांगाध्ययनविधान असणार नाही. तें तर आहे. म्हणून संस्कृत स्वाध्यायोत्थ ज्ञानाला ~~साला~~ अपूर्वजनकत्व आहे. असा अर्थ. तथापि क्रतुविधीला संस्कारोपकारकत्व कसे? ह्यावर सांगतात - 'म्हणून स्वाध्याय' 'विधिसामर्थ्याला' = सांगाध्ययनविधिसामर्थ्याला असा अर्थ. (अंगें = प्राङ्मुखादि) दृष्टादृष्ट-प्रयोजन कल्पनेपेक्षा स्वतंत्र अदृष्ट कल्पना श्रेष्ठ. अशा आशयाने उक्त शंकेचे स्मरण करितो-

॥ विवरण ॥

स्वविषयाच्या ज्ञानजनकतेनें संस्कृत स्वाध्यायाला ग्रहण करितो. पण स्वतंत्र अदृष्टाची कल्पना करावी. असें सांगितलें? नाहीं कारण स्पष्ट अक्षर स्वीकरणानें त्यांच्या पासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानादि संभवणाऱ्या अदृष्टाची संपत्ति असतां श्रुतविरोधानें कारकवैपरीत्य ग्रहण करून स्वतंत्र अदृष्ट कल्पनेची अनुपपत्ति आहे. आधानाप्रमाणें अनंग ही अध्ययनाला अनुपकारित्व विरुद्ध नाहीं. पण 'तव्य' प्रत्ययानें प्रकृत्यर्थ उपरक्त अपूर्व स्वतंत्र सांगितलें? तसें नाहीं. अपूर्वाभिधान असतांही भिन्न पदानें ग्रहण केलेल्या प्रकृत्यर्थोपरक्त अपूर्वाभिधानापेक्षा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पण स्वतंत्र' "प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि" असा न्यायमत आणि संधान करून समाधान करितात- 'त्यांचे कारण स्पष्ट' 'ज्ञानादि' यांतील आदि शब्दाचा प्रवृत्ति अर्थ आहे. 'श्रुतविरोधानें' 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' येथें तव्य प्रत्ययानें कर्मकारकभूत स्वाध्यायाला प्राधान्य व अध्ययनाला त्याचे शेषत्व दिसत होतें त्याच्या परिणामानें स्वाध्यायाला (करणविभक्ति द्वारा कारकवैपरीत्यानें) गौणत्व ग्रहण करून अध्ययनाला स्वतंत्र अदृष्टार्थ कल्पना अयुक्त आहे. असा अर्थ. अध्ययनाला क्रतूच्या अंगत्वाचा अभाव असल्यामुळें त्याचे उपकारकत्व कसें? अशी आशंका असतां सांगतात- 'आधानाप्रमाणें'. पण अध्ययनाला स्वाध्यायाचे संस्कारार्थत्व 'तव्य' प्रत्ययाच्या विरुद्ध आहे? अशी शंका घेतात- 'पण तव्य प्रत्ययानें', पण अध्ययनाला अपूर्वद्वारानें फलसाधनत्व कशावरून? स्वाध्यायाच्या संस्कारद्वारानें फलसाधनत्व असो? अशी आशंका असतां सांगतो- 'स्वतंत्र' स्वाध्यायाशीं असंबद्ध असा अर्थ. तव्य प्रत्ययार्थ अपूर्वाचा प्रकृत्यर्थाशीं अन्वय आहे कारण त्यांना समान पदानें उपात्तत्व (गृहीतत्व) आहे, भिन्न पदानें गृहीत स्वाध्यायाशीं नाहीं. असा अर्थ. स्पष्टसाधनतादिकाला प्रत्यक्षत्व असल्यामुळें (क्रियेच्या सूक्ष्म रूपास) अपूर्वाला प्रत्ययार्थत्व नाहीं. असें सांगतात- 'तसें नाहीं' अंगीकार करून सांगतात- 'अपूर्वाभिधान असतांही' "सुप्तिङन्तं पदम्" [पा. सू. १.४.१४] या पाणिनी सूत्राप्रमाणें जरी 'अध्येतव्यः' हें एक पद आहे तरी "पदैर्गतो (ज्ञानें)" [ ] असा स्मरणामुळें 'बोधकपद' असा अर्थ करून प्रकृतीला क्रियावाचकत्व असल्यामुळें (कर्माभिधायी) 'तव्य' प्रत्ययाहून भिन्नत्व (भिन्नपदत्व) विदित आहे. व

॥ विवरण ॥

एकपदाने ग्रहण केलेले कर्मकारकगत अपूर्वाभिधान श्रेष्ठ आहे. 'भावार्थजन्य अपूर्व आहे, द्रव्यादिजन्य नाही' असे त्यावरूनच असो. समवायसंबंधाने जेथें कोठेंही संभवतो. 'अदृष्टार्थतेने' तर स्वाध्यायाचा अर्थ विवक्षेच्या अभावी असतां अध्ययनविधि-वाक्याला ही अदृष्टार्थत्वाने अर्थविवक्षेचा अभाव असल्यामुळे अध्ययनविधानच असणार नाही. म्हणून सांगाध्ययन-विधि प्रयुक्त अदृष्टाला स्वसमवायित्वाने अक्षरग्रहण, अर्थावबोध करून प्रवृत्यादि इष्टफल सापेक्षत्वामुळे स्वाध्यायाला स्वभावनिमित्त अर्थविबोध प्रतिबंधकाच्या अभावामुळे विवक्षितार्थ आम्नायाचा अवलंब करून धर्मविचार कर्तव्य आहे. असें सिद्ध झाले. म्हणून अशा रीतीने ते त्याचा अर्थ विवक्षेमुळे धर्मविचारावसर प्रदर्शनपर आरम्भांत सर्व के-

॥ विवरणापरिष्कार ॥

'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' असे [पा. सू. ३।४।७०] 'तव्य' प्रत्यय हा कर्मांतही स्मरण असल्यामुळे कर्मकारक स्वाध्यायाला (ए-कार्थबोधकत्वामुळे) त्याच्याशी एकपदाने गृहीतत्व आहे; तेथें 'तव्य' प्रत्ययाला स्वतः ग्रहण केलेल्या कर्मकारकाशी समवेत अपू-
शी (असमवेत अपूर्वाभिधान असतां)
र्वाभिधान असतांना स्पष्ट आहे. इतरत्या पदान्तराचे सापेक्षत्व आहे व म्हणून लघुत्वामुळे एकपक्ष ग्रहणीय आहे असा अर्थ. पण अपूर्वाला क्रियाजन्यत्व असल्यामुळे क्रियाशीच परकत्व युक्त आहे अशी आशंका असतां सांगतात - 'भावार्थजन्य' (भावार्थ = क्रिया) जे ज्याच्याकडून उत्पन्न केले जाते ते त्याच्याशी समवायी असते असा नियम करणे शक्य नाही कारण छेदिक्रियासाध्य द्वैधीभावादिकांत व्यभिचार होतो. असा अर्थ. आतां अध्ययनाला अदृष्टार्थत्व असतां विषमंत्राप्रमाणे (स्वाध्यायाला) अ-विवक्षितार्थ आहे ही असें जें म्हटले ते अनुपपन्न आहे. काय स्वतंत्र अदृष्टार्थत्वच अर्थपरत्वाला प्रतिबंधक आहे? किंवा इतरही? परिहारापर्यंत हें विचारणीय आहे की - काय आम्नायमात्राला ते आहे? किंवा अध्ययनविधायक वाक्याला? पहिला पक्ष बरोबर नाही असें सांगतात 'अदृष्टार्थतेने' दुसरा पक्षही नाही कारण, अध्ययनविधिवाक्याच्या विवक्षितार्थत्वाप्र-माणे इतरत्रही त्याची उपपत्ति होते. पहिल्या कल्पनेत दुसऱ्या पक्षाचा उपसंहार मिळणे निरास करितात - 'म्हणून सांगाध्ययन' अध्ययनाला प्रतिबंधकाच्या अभावामुळे असा अन्वय. प्रवृत्तिपर्यंत इष्टफल सांगतात - 'स्वसमवायित्वाने' अदृष्ट 'स्व' शब्दाचा अर्थ आहे किंवा स्वाध्याय. 'आदि' शब्दाने सांगानुष्ठानाचे ग्रहण करावे. मीमांसेच्या प्रारंभ प्रदर्शनाचे फल सांगतात - 'म्हणून अशा'

॥ व्याख्यान ॥

तसाच शास्त्रारंभ व्याख्यात्याकडून असा निरूपित आहे. कसा? धर्मनामक कोणी साधणाच्या ला कालान्तरी श्रेयःसाधन लोकाख्य प्रमाणाभासापासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानाने सामान्यतः विवक्षीकृत आहे. व त्याच्या विशेषाप्रत परीक्षक विप्रतिपन्न आहेत. कोणी अग्निहोत्रादि

॥ विवरण ॥

~~तसा अर्थविवक्षेमुळे धर्मविचारावसर म्हटल्यानंतर शास्त्रारंभांत न~~ वेदार्थ विचारसिद्धि नाही - असा

आतां प्रारभ्यमाण विचार धर्मविषयक आहे. वेदार्थमात्र विषयक नाही असें उपपादन करितात - 'तसाच' [पू.मी.अ.१।१।१]

'व्याख्यात्याकडून' = भाष्यकारांकडून. पण 'वेदवाक्यानि विचारयेत' इत्यादि भाष्यावरून वेदार्थमात्र विचारारंभ होतो. अशी शंका घेतात 'कसा?' सामान्यसिद्धि व विशेष विप्रतिपत्ति भाष्यकारांनी धर्मांत दाखविल्या असल्यामुळे त्या ~~चा~~ विचार केला जातो असें सांगतात - 'धर्मनामक कोणी साधणाऱ्याला कालान्तरी श्रेयःसाधन' असा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'रीतीने' स्वाध्यायाध्ययनाला विचार हेतुत्व असल्यामुळे त्याच्या अनंतर धर्मविचाराचा अवसर आहे. असा अर्थ. ~~केवळ~~

पण पूर्वोक्त ग्रंथाने पूर्वतंत्र विचाराचा एकदेशत्व सिद्ध होत असल्यामुळे 'तसाच' इत्यादि ग्रंथाला वैयर्थ्य आहे. अशी आशंका असतां सांगतात - 'आतां प्रारभ्यमाण' प्रारंभाच्या पर्यालोचनाने वेदान्तांना अगतार्थत्व पूर्वी सांगितले. येथे प्रारभ्यमाण ~~विचा~~ (धर्माच्या) ~~(विचार)~~ पर्यालोचनेनेही त्याचे उपपादन केले जाते असा अर्थ. 'कसा' शब्दाने सूचित अनुपपत्तीला दाखवितो - 'पण वेदवाक्यानि' पण प्रसिद्ध वचनाला प्रश्नाच्या अननुसारित्व आहे? अशा शंकेच्या निरास करितात - 'सामान्यसिद्धि' वेदार्थमात्र विचारपक्षांत तेथे सामान्य प्रतिपत्ति व विशेषविप्रतिपत्ति दाखविता येत नाहीत? ~~अन्~~ परंतु तशा दाखविल्या नाहीत हा- नून धर्मविषय सामान्यादि प्रसिद्ध्यादि दर्शनामुळे 'वेदवाक्यानि' हे सामान्य वचन वेदार्थ धर्मविशेष विषयत्वाने नियमित केले जाते असा अर्थ - काय 'तेथं अग्निहोत्रादि लक्षण' इत्यादि ग्रंथ पूर्वपक्षीचा आहे? किंवा उत्तरपक्षीचा? पहिला पक्ष नाही कारण त्याने अग्निहोत्रादिकांना धर्मत्वाने अंगीकार केला नाही. दुसरा होत नाही. कारण त्यांनी वेदवाक्यांच्या विचाराच्या अवसरादिकांच्या अंगीकार केला असल्यामुळे त्यांच्या [illegible] अनुपपत्ति आहे. म्हणून हा ग्रंथ कोणाचा आहे? अशी आशंका असतां / तात्पर्य सांगतात "असा रीतीने"

॥ व्याख्यान ॥

धर्म म्हणतात· कोणी चैत्यवंदनादिक· तथें अग्निहोत्रादि लक्षणच धर्म अभिमत नाही·

कारण

~~म्हणून~~ तत्प्रतिपादक वेदवाक्यांना विचाराचा अवसर नाही व विवक्षितार्थत्वही नाही म्हणून चैत्यवंदनादिकांतच एकादा धर्म असे· व तत्प्रतिपादक बुध्दादि वाक्यांतच एखादे विचार्य आहे· किंवा तेंही नाही कारण पौरुषेय वाक्यांत ते शब्दशक्तीच्या अनुसार ~~प्रयोग~~ अर्थ न सतो· परंतु त्याने विवक्षा असता? अशी आशंका घेतली असतां धर्मा~~च्या~~ करिता वद-

---

· विषय व विप्रतिपत्तींना ॥ विवरण ॥ -च्या प्रश्नाला·

~~रीतीने~~ ~~[illegible] विषयांत विप्रतिपत्ति~~ दाखवून धर्म विषयांत पूर्वपक्षा ~~ची प्रतिज्ञा दाखवितात असे सांगतात~~ – 'तथें अग्निहोत्रादि लक्षणच' पण यावज्जीवादि वाक्ये असतां अग्निहोत्रादिकांना धर्मत्वाचा अभाव कसा? अशी आशंका असे

कारण ~~म्हणून~~ तत्प्रतिपादक

-ता सांगतो – '~~अविवक्षितार्थत्वहे~~' किंच पण वेदाला विवक्षितार्थत्व असतां विचाराच्या अवसर कसा? त्यावर सांगतो

(किंवा तेथे शब्दशक्त्यनुसार तात्पर्य मानले तरी अर्थाचे निरूपण मला ~~कळते~~ ते नाही)

'~~अ~~विवक्षितार्थत्वही' ~~त्याच्या~~ विवक्षेच्या आधीन शब्दतात्पर्य असते ~~असा~~ अपौरुषेय वेदांत तर तो असत नाही, असा अर्थ· बुध्दादि वाक्यही विचार्य नाही कारण विवक्षेच्या अनुसंधानें त्याला प्रामाण्य आहे (~~परंतु [illegible]~~

(म्हणून विचाराला अवसर नाही असे)

~~विचार्य [illegible] नाही~~] ~~असा हेतु~~ ~~विप्रतिपत्तीला~~, सांगतात – 'किंवा तेंही नाही' अशी रीतीने शास्त्रारंभाची आशंका असतां सिध्दान्तसूत्राला त्याच्या प्रतिपाद्य अर्थाच्या कथनाने अवतीर्ण करितात – 'धर्माकरिता वेदवाक्यांच्या', फळाच्या अभाव असल्यामुळे विचाराचें व्यर्थ आहे अशी आशंका असतां सांगतात – 'धर्माकरितां'

पण प्रमाण असतां अग्निहोत्रादिकांना धर्मत्व कसे नाही? अशी शंका घेतात ॥ विवरण व्याख्यान ॥

'पण यावज्जीव' प्रमाणत्व असिध्द आहे असें सांगतो – 'सांगतो' ~~किंच~~ पण अवगमाकरितां हेतु असतां अनवसर कसा? अशी शंका घेतात – '~~किंच~~ पण वेदाला' हेतूच्या असिध्दीला सांगतो – 'त्यावर सांगतो' वेदाला अविवक्षितार्थत्व असल्यामुळे त्याचा विचार नाही· विवक्षितार्थत्व असतांही त्याच्या विचाराला प्रयोजक नाही· अशी शंका घेतो – 'फळाच्या अभावें' प्रयोजकाभाव सांगतात – 'सांगतात धर्माकरिता' धर्माच्या विवक्षेनी विचाराच्या अवसर आहे असा प्रतिभासाला नि-

~~रूपण करितात~~

॥ व्याख्यान ॥

धर्माकरितां

वाक्यांच्या विचाराची इच्छा करणारे वेदाला अर्थविवक्षा असल्यामुळे त्या ~~आश्रम~~ धर्मा

(~~धर्माकरिता~~)

~~[illegible]~~ विचाराचा अवसर दाखविण्याकरिता "अथातो धर्मजिज्ञासा" असे जैमिनीने सूत्र रचले आहे. वेदाला अध्ययनाने ग्रहण करून अनंतर धर्मजिज्ञासा करावी. गुरुकुला पासून निवृत्तिरूप स्नान करू नये. असे दाखविण्याकरिता — अथ. अशा रीतीने शास्त्रारंभ केला असतां सर्व वेदार्थविषयक शास्त्र आहे अशी प्रतीति होत नाही. परंतु धर्माहून अतिरिक्त ही जर ~~[illegible]~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

ज्याला वेदा अर्थविवक्षा असते त्या न्याय विचाराच्या अवसरही ~~असा~~ म्हणून असें सांगतात— ~~'वेदाला अर्थविवक्षा असल्यामुळे'~~ विष्या विचारावसर धर्मविचार या सूत्रार्थाला सूत्रयोजनेने दाखवितात— 'वेदाला अध्ययनाने' 'अथ' शब्द 'कसा' याच्या उत्तराच्या समाधानाकरिता आहे. पण त्यावरून काय प्राप्त झाले त्यावर सांगतात— 'अशारीतीने' म्हणजे काय विवक्षित असल्याचे कळते त्यावर सांगतात— 'परंतु धर्माहून' याचा हा अर्थ— वेदाला अर्थविवक्षा प्रदर्शनाने वेदार्थविचार कर्तव्य आहे असें सांगावयाचे असतां धर्मग्रहण करणारे सूर्व— वेदार्थ विचार प्रतिज्ञात ~~व~~ व्हावा परंतु हा एकदेश विचार आहे असें सूत्रकार मानतात असें कळते. 'अथ' व 'अतः' शब्दांनी स्वाध्याया ~~[illegible]~~शी सिद्धत्वाने विचाराला हेतुत्व सांगितले जाते. व स्वाध्याय तर स्वार्थविचाराला हेतु होतो ~~[illegible]~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सूत्र कारितात— 'ज्याला वेदाला अर्थविवक्षा असते त्या वाक्यांच्या' सूत्रव्याख्यान येथें अनुपयुक्त आहे अशी आशंका असतां सांगतात— 'विवक्षितार्थक वाक्यांचा विचार'. पूर्णपणे विचार जैमिनींनी मांडला आहे असें कळते त्यावर सांगतात— 'याचा हा अर्थ' पण सामान्य प्राप्त धर्मादिक धर्मविषयक सांगितल्या असल्यामुळे 'पण धर्मविषयक विचार' या प्रश्नाला अवसर नाही अशी आशंका असतां ना हेच सांगतो— 'पण अथ व अतः शब्दांनी', 'स्वाध्यायाला' या विषयवाचक शब्दांविषयी अध्ययनाला सांगितले असें जाणावे. पण अध्ययनाचा विचार हेतुत्व असले तरी सकल वेदार्थविचाराची प्रतिज्ञा सिद्ध कशी त्यावर सांगतो 'स्वाध्याय तर' स्वाध्यायाध्ययनाला अर्थ साकांक्षत्व असल्यामुळे ~~[illegible]~~ व्हावे अर्थावबोधाचे विचारावाचून अनुपपत्ति असल्यामुळे

॥ व्याख्यान ॥

सिद्धरूप वेदार्थ आहे. तर तो जैमिनींनी सोडला आहे. कारण त्याला न्यायान्तर विषयत्व आहे असें कळते. पण धर्मविषयक विचार जैमिनींनी केला आहे हें कसें कळतें? सांगतात- धर्मनामक

॥ विवरण ॥

~~हेतु सांगितले~~ धर्मविचाराचा हेतु ~~दिसत~~ नाही. म्हणून 'अथ' व 'अतः' शब्दांच्या विरोधामुळे धर्मविचाराची प्रतिज्ञा करणे शक्य नाही? अशी शंका येते- 'पण धर्मविषयक' सामान्यविशेषांच्या योगाने विचार्यमाण प्रधानाला सांगणाऱ्या धर्मपदाच्या ग्रहणसामर्थ्यावरून व विप्रतिपत्तीने व पुरुषार्थ साधनत्वाने त्याच्याच जिज्ञास्यत्वामुळे व प्रामाण्याच्या प्रतिपादनाच्या पूर्वी वेदार्थांत सामान्य प्रतिपत्ति व विशेष विप्रतिपत्ति व पुरुषार्थ साधनत्वादिक असल्यामुळे जिज्ञास्यत्वाचा उपयोग आहे म्हणून धर्माच्याच विचार केला जातो असें सांगतात- 'सांगतो धर्मनामक')

॥ विवरणव्याख्यान ॥

(म्हणून) वेदार्थविचार आक्षेपित केला जातो असा अर्थ. पण धर्म हाही वेदार्थ असल्यामुळे त्याच्या विचाराच्या प्रतिज्ञेचा विरोध नाही! त्यावर सांगतो- 'धर्मविचाराला' स्वाध्यायाध्ययन मात्र आहे अशी व्याख्या सकल वेदार्थविचार हेतु आहे. परंतु त्याला धर्मरूप अशा त्याच्या विशेष विचाराचा हेतुत्व नाही असा अर्थ. पण विरोधाच्या अनिराकरणामुळे 'सांगतो' इत्यादि प्रतिवचनाला अनुपपत्ति आहे! अशी आशंका असतां उत्तरग्रंथाने ती दूर सांगतात. 'सामान्यविशेषांच्या योगाने' श्रेयःसाधन धर्म आहे अशा सामान्यरूपाने व अग्निहोत्रादिक अशा विशेषरूपाने विचार्यमाण असल्यामुळे धर्म प्रधान आहे असा अर्थ. 'अथ' व 'अतः' शब्दाहून प्राबल्य दाखविण्याकरिता 'प्रधान' हें विशेषण आहे. त्याचे उपपादन करण्याकरिता 'सामान्य' इत्यादि ग्रंथ आहे. धर्माच्याच विचार्यत्वाविषयी दुसरा हेतु सांगतात- 'व विप्रतिपत्तीने' केवळ विप्रतिपन्नत्व संदिग्धत्वामुळे त्याला निर्णेयत्व नाही परंतु फलवत्त्वामुळे ही आहे असें सांगतात- 'पुरुषार्थसाधनत्वाने' वेदार्थाला त्याच्याहून वैलक्षण्य सांगतात- 'प्रामाण्यप्रतिपादनाच्या' व प्रामाण्य सिद्ध असतां त्याचा अर्थ कळतो अन्यथा नाही. म्हणून प्रामाण्याच्या पूर्वी त्याच्याविषयी विशेष विप्रतिपत्त्यादिकांचा अवबोध आहे.

व्याख्यान

लोकप्रवादावरून सामान्यतः सिद्ध आहे. त्याच्या स्वरूप व प्रमाण विषयीं विप्रतिपत्ति- असतां अग्निहोत्रादिकही वेदार्थ धर्मतेने विचारपदवीला ज्या अर्थी आरोहण करितो. त्या अर्थी (वेदाच्या) त्याच्याही विचाराचा अवसर आहे. त्याने ह (स्वाध्याय) विवक्षित (विवक्षितार्थ) आहे.

॥ विवरण ॥

इत्यादि. तेथें धर्मांत जिज्ञासायोग्यत्व प्रदर्शनाने वेदार्थांत त्याचा अभाव विवादित दाखवितात - 'लोकप्रवादावरून' पण मग धर्म विचारांत स्वाध्यायाचे पूर्वी सिद्धत्वाने हेतुत्व व अर्थविवक्षेचे प्रदर्शन अनुपयोगी असें सांगितले खरे (वेदार्थ असा) अग्निहोत्रादिकांच्याही धर्म स्कंधत्वामुळे व देवगतीने धर्मत्वामुळे त्यांचा येथें उपयोग आहे असें सांगतात - 'अग्निहोत्रादिकही वेदार्थ' 'ज्या अर्थी' = विप्रतिपत्ति स्कंधत्वामुळे असा अर्थ. 'त्याने ह विवक्षित आहे' = हे स्वाध्याय विवक्षितार्थ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असा अर्थ: अशा समुदायाचा सांगून सांगितलेल्या अर्थाला व्याख्यानांत आरंभ करितात - 'तेथें धर्मांत' 'अथ' व 'अतः' शब्दांच्या इत्या धर्मजिज्ञासेची वेदार्थाच विवक्षित आहे असें (विरोध प्रदर्शनाने) सांगितले त्याचा अनुवाद करितो - 'पण मग' सांगितले असें सांगितले त्याचा अंगीकार करितात - 'खरे' मग धर्माचा विप्रतिपत्ति नाही? त्यावर सांगतात - 'अग्निहोत्रादिकांच्याही', 'धर्मस्कंधत्वामुळे' = धर्म विषयक विप्रतिपत्तीच्या स्कंधत्वामुळे असा अर्थ. मग तेथ वेदार्थ विचार हा धर्मस्कंधत्वामुळे होतो हा विषय आहे ही त्यावर सांगतात - 'देवगतीने', 'धर्मत्वामुळे' = अग्निहोत्रादिकाला वेदबोध्य श्रेयःसाधनत्वाचे अधिकरणत्व असल्यामुळे असा अर्थ. 'त्यांचा' = स्वाध्यायाच्या हेतुत्वाचा व विवक्षेच्या प्रदर्शनाचा 'येथेंही' = अग्निहोत्रादिकांच्या धर्मत्वाने विचारोत्पत्ति उपयोग. त्यामुळे या पक्षांत स्वाध्यायाचे हेतुत्वादि कथन अनुपयोगी आहे असें म्हणता येणार नाहीं कारण अग्निहोत्रादिकालाही वेदार्थत्व असल्यामुळे त्यांच्या प्रदर्शनाचाही येथें उपयोग आहे. असा अर्थ: अशा अभिप्रायाने व्याख्यानांत 'वेदार्थ' असे लक्ष्य. 'वेदार्थही श्रेयःसाधनत्वामुळे निर्णय आहे असें लक्षण आहे तर येथेंही आहे. ते हे व्याख्यानांत 'धर्मही' या पदाने सांगितले. पुनः धर्माच्या प्रमाणाविषयीं विप्रतिपत्ति उपलब्ध होत असल्यामुळे त्या प्रमाण अशा आम्नायाच्या अर्थविवक्षेचे प्रदर्शन उपयुक्त आहे. असें येथे [illegible] सांगितले [illegible] अर्थी सद्भावने [illegible]

॥ व्याख्यान ॥

अध्ययनमात्रापासून तर कृतकृत्यता नाही. म्हणून अध्ययनानंतर गुरुकुळापासून निघून येणे योग्य नाही. परंतु वेदार्थ धर्म किंवा अन्यत्र असळ्यातरी (धर्म) जिज्ञासा करण्यास योग्य आहे. असे सांगण्याकरिता "अथातो धर्मजिज्ञासा" असे धर्मग्रहण युक्त आहे. वेदार्थ-

---

॥ विवरण ॥

आहे. असे प्रदर्शन करणे योग्य आहे असा अर्थ. पण पुरुषार्थत्वामुळे जर धर्मविचार आहे तर अध्ययनानेच त्याची सिद्धि होत असल्यामुळे धर्मविचाराशी काय प्रयोजन? यावर नाही असे सांगतात- 'अध्ययनमात्रापासून.' म्हणून 'अथ' व 'अतः' शब्दांचा विरोध नाही असे सांगतात- 'म्हणून अध्ययनानंतर' वेदार्थ धर्म जिज्ञासा करण्यास योग्य आहे असा संबंध. 'किंवा अन्यत्र असळ्यातरी' अज्ञात अबाधित फलरूप ब्रह्मात्मा वेदापासून प्रतीत होणारा अन्यत्र असळ्यातरी मुमुक्षूंच्या इष्टत्वामुळे धर्म (अभ्युदयफलाकरिता किंवा परंपरेने निःश्रेयसफलाकरिता) जिज्ञासा करण्यास योग्य आहे असा अर्थ. पुनः धर्मविचाराच्या प्राधान्यामुळे 'अथ' व 'अतः' शब्दाचा विरोध असळ्यातरी धर्मविचारच युक्त आहे असे सांगतात- 'असे सांगण्याकरिता.' पुरुष-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

परामर्श शंकेला स्पष्ट करितात- 'ज्या अर्थी' स्वरूप व प्रमाण यांची विप्रतिपत्ति असता येथे सांगितलेल्या वेद प्रमाण त्याची प्रतिपत्तीच्या संबंधत्वाने 'ज्या अर्थी' शब्दाने परामर्श आहे असा अर्थ. 'हा निश्चित आहे' येथील 'हा' शब्दाने ~~वेदार्थ~~ जवळील अग्निहोत्रादिकांच्या परामर्श शंकेला निरस्त करितात- 'ब्रह्मस्वाध्याय'. पण "जप्येनैव तु संसिद्ध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः" (मनु. २।८७) इत्यादि वचनावरून अध्ययनाला जपद्वाराने पुरुषार्थहेतुत्व कळत असल्यामुळे विचार व्यर्थ आहे अशी शंका घेता- 'पण पुरुषार्थत्वामुळे' कर्मकारक प्रधान अध्ययनाचे विधान करणाऱ्या 'तव्य' शब्द याच्या विरोधामुळे त्याला स्वतंत्र पुरुषार्थसाधनत्व नाही असे सांगतात- 'यावर नाही' परंपरा अपेक्षित विरोध निराकरण उपसंहरण सांगतात- पुढील जिज्ञासा करण्यास योग्य आहे येथपर्यंतच्या ग्रंथ स्पष्टार्थ 'म्हणून अथ' 'असे सांगतात'- असे अनुसंधान करून धर्मजिज्ञासा युक्त आहे असे सांगतात आणि येथे विरोधाशंका अंगीकार करून दूषण सांगतात- 'पुनः धर्म-'

॥ व्याख्यान ।

जिज्ञासा असें नाही. कारण वेदार्थत्वेन ज्ञानांत प्रवृत्ति नाही' जें पुनः धर्माचें स्वरूप व प्रमाणासा-
गण्याकरितां द्वितीय यत्न आहे. तें 'वेदप्रमाणको धर्मः' असें असतां 'इत्याद्यावदामः' असें कसें?

॥ विवरण ॥

तर धर्माचीच जिज्ञासा कां? तो वेदार्थाचीच नाहीं. कारण त्याचेंही ग्रहण धर्मत्वप्रयुक्त आहे असें सांगतात - 'कारण वेदार्थत्वेन' (वेदार्थैकदेश) सामान्यग्रहण, विशेषाप्रतिपत्ती, पुरुषार्थसाधनत्व व धर्मशब्दग्रहणानें धर्मविचारपर प्रथमसूत्र आहे असें सांगितलें. दुसरेंही सूत्र तसें = धर्मपरच आहे असें सांगतात - 'जें पुनः' धर्मलक्षणपर सूत्र असून अर्थावरून (सामर्थ्यावरून) प्रमाणप्रतिज्ञा आहे असें प्राभाकर म्हणतात. वस्तुतः प्रमाणप्रतिज्ञा असून अर्थावरून धर्मलक्षणत्व आहे असें वार्तिककारीय (भाट्ट) म्हणतात. सर्व यांही उभयविवक्षित आहेच. तेथें वेदग्रहण प्राप्त असतां सर्ववेद धर्मविषयक आहे असें प्राप्त होऊं नये म्हणून चोदनेचें (=क्रियेच्या प्रवर्तकवचनाचें) ग्रहण केलें असें कळतें.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विचार्यमाणाच्या विषयत्वानें धर्मशब्दाचें प्राधान्य आहे असा अर्थ. पुनः ज्याची जिज्ञासा असेल तोच विचार्य असतो. धर्म तर जिज्ञासित आहे. म्हणून तोच विचार्य आहे असें सांगतात - 'पुरुषार्थ' पण वेदार्थाची जिज्ञासा ही दिसत असल्यामुळें 'धर्माचीच' असें कसें म्हटलें? त्यावर सांगतात - 'कारण त्याचेंही' पण चोदना वेदात्मक असल्यामुळें 'चोदनालक्षणो धर्मः' असें सांगणें युक्त आहे. (('तर्हि व्याख्यानांत 'ते वेदप्रमाणकः धर्मः असें असतें' असें कसें म्हटलें?) अशी आशंका असतां तत्त्व सांगतात - 'सामान्यग्रहण' जरी चोदनेचा वेदात्मकत्व असलें तरी अचोदनात्मकही वेदार्थ विशेष आहे? अशा शंकेचा निवृत्त करण्याकरितां तेथें वेदग्रहण युक्त आहे असा अभिप्राय. पण एका सूत्रवाक्याचा ~~वाक्य~~ भेदामुळें स्वरूप व प्रमाणपरत्व अयुक्त आहे? अशी आशंका असतां श्रुतिसामर्थ्यावरून दोन्हीं आपल्या लाभिप्रायोक्तत्व असल्यामुळें विरोध नाही असें सांगतात - 'धर्मलक्षणपर' पण चोदना ग्रहणाची [illegible] प्रतिपादक वेदवाक्यावरून संनुपपत्ति नाहीं. ('तर्हि' कोणी यत्नाचा भाग कांय ता शून्य अनुष्ठानांत हीं वेतन करीतो' असें व्याख्यानांत कसें म्हटलें?) अशी आशंका असतां स्वाध्याय वाक्यानें. ~~[illegible]~~ सांगतात - 'तेथें वेदग्रहण' केवळ चोदनाग्रहण भूतार्थ प्रतिपादक वाक्यांना संपादन करीत नसलें तरी वेदग्रहणाची आहे असतां

॥व्याख्यान॥

म्हणून निश्चयें करून सर्व वेद कार्यात्मक धर्मातच पर्यवसान झाला असे होत नाही. तर कोणी याचा भाग नसता शून्य वस्तु तत्वांतही वर्तत नाहीं असें (जैमिन्यादिक) मानतात. पण चोदना ग्रहणाचें अन्यच प्रयोजन आहे. ते:- 'चुद प्रेरणे' असा प्रेरणा कर्म (प्रेरणा आहे कर्म वाच्य ज्याचें त्या) धातूचें चोदना हे रूप आहे. त्यामुळे प्रेरणात्मक निषेध अनुष्ठानांत शैलीकरणाकरिता असमर्थ असलेला एक पदानें ग्रहण केल्यामुळे सन्निहित तरही धात्वर्थाला सोडून पदान्तराने सांगितले-

॥ विवरण ॥

असें सांगतात- 'म्हणून निश्चयें करून' पण चोदनाग्रहण सर्व वेदांच्या धर्मांत प्रामाण्याच्या परिहाराकरिता नाहीं. परंतु त्याचें अन्यच प्रयोजन आहे असें सांगतो- 'पण चोदनाग्रहणाचें'.

याचा हा अर्थ — लिङादिशब्दांचा व्यापार (=प्रेरणा) पुरुषप्रवृत्तिलक्षण अर्थभावनालक्षण आख्यातनिष्ठ, स्वज्ञान

॥ विवरणव्याख्यान ॥

चोदनेचें ग्रहण संपादन करितें असा अर्थ. अन्यच प्रयोजन येथें कशाहून अन्य अशी शंका असतां सांगतात- 'पण चोदनाग्रहण' अर्थभावनालक्षण पुरुषप्रवृत्तीला पुरुषार्थपर्यवसायित्व बोधित करण्याकरितां चोदनाग्रहण आहे असा ('अन्यच' शब्दाचा) अर्थ.

भट्टमतानुसार विधि असें कोणी म्हणतात, इष्टसाधन असें अन्य म्हणतात, नियोग असें दुसरे म्हणतात. त्यामुळें प्रेरणात्मक विधि असें कसें म्हटलें? अशी शंका असतां सांगतो- 'याचा हा अर्थ' लिङादिशब्दांचा व्यापार तोच शब्दभावना म्हटला जातो. असा संबंध: परस्पर दर्शपौर्णमासाहून विलक्षण, अर्थभावनोत्पादनाला अनुकूल शब्दव्यापार शब्दभावना होय असें जाणावें. पण शब्दभावना जर प्रवृत्त करणारी आहे तरी तिचेंच पुरें. अर्थभावनेचें ग्रहण कां? कीं ज्यानें जिच्या आंधळ्यानें स्वर्गादिकांचा आदर केला जातो? त्यावर सांगतो- 'पुरुषप्रवृत्तिलक्षण अर्थभावनालक्षण आख्यातनिष्ठ' जे शब्दभावनेला भावनेचा आकांक्षा असल्यामुळे व दुसरें भाव्य दिसत नसल्यामुळे धात्वर्थ यागाच्या उत्पत्तीच्या अनुकूल औदासीन्यप्रच्युतिलक्षण कर्तृव्यापार (पुरुषप्रवृत्ति) अर्थभावनास्वरूप भाव्य म्हणून करण योग्य आहे असा अर्थ. मग शब्दव्यापाराला सदा पुरुषप्रवृत्तिजनकत्व कसें आहे?

॥ विवरण ॥

करणक, स्तुति निंदार्थवादादि ज्ञान इतिकर्तव्यताक, आख्यातत्वसामान्या~~ने~~मुळे अर्थभावनेला सांगणाऱ्याही लिङादि शब्दाने लिङ् विशेषाने सांगितल्या जाणारा शाब्दीभावना असें म्हटल्या जाते. किंवा शब्दत्व किंवा शब्दगुण, हा (शब्दभावनाज्ञान) ~~किंवा शब्दव्यापार~~) रचिलेल्या अंशत्रयाने विशिष्ट शाब्दीभावना आहे. ~~सव~~ साध्यकरण, इतिकर्तव्यतेने अनुगृहीत भाव्याच्या सिद्धिद्वाराने (अर्थ) अर्थभावने प्रत करण होते. असें असतां लिङादि शब्दजन्य शाब्दीभावनाविषयक ज्ञान प्रवर्तक ज्ञान त्यामुळे स्तुत्यादि ज्ञानाने अनुगृहीत पुरुषाच्या प्रवृत्तीच्या सिद्धीचा हेतु होते. म्हणून भाव्याच्या सिद्धिद्वाराने शाब्दीभावनेप्रत करण म्हटले जाते. तेंतर शाब्दीभावना पुरुषप्रवृत्तीला उत्पन्न करणारी, तिला पुरुषार्थ विषयत्वानानुन उत्पन्न करण्यास समर्थ होते.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशी आशंका असतां स्तुत्यादीच्या अभावामुळे असें नाही असें सांगतो - 'स्वज्ञानकरणक' शब्दभावनेला 'स्व' शब्दाचा अर्थ आहे. तथापि सर्वांना काय म्हणून प्रेरित करीत नाही? त्यावर सांगतो- 'स्तुति' "स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्" इत्यादि स्तुत्यर्थवाद आहेत. "सोऽरोदीत्" इत्यादि निंदार्थवाद आहे; त्यांच्यापासून उत्पन्न होणारे ज्ञान इतिकर्तव्यता आहे. फलवाक्य आदि शब्दाचा अर्थ आहे. पण शब्दभावनेच्या प्रतिपत्तीच्या उपायाचा अभाव असल्यामुळे तिचे ज्ञान कसें? त्यावर सांगतो- 'लिङादि' लिङादि शब्दाने सांगितल्या जाणारा असा संबंध. पण लिङादिकांना अर्थभावनाभिधायित्व असल्यामुळे शब्दभावनाभिधायित्व नाही? त्यावर सांगतो- 'आख्यातत्वसामान्यामुळे' मग शब्दभावनाभिधायकत्व कसें? त्यावर सांगतो- 'लिङ् विशेषाने'. लिङ्रूपी विशेष ज्याला आहे असाने. लिङ् शब्द लोटादि प्रत्ययांतर्गत विशेषाच्या उपलक्षणाकरिता आहे; लिङादि शब्दाला आख्यातत्वाकाराने अर्थभावनाभिधायकत्व असून लिङादि विशेषाकाराने शब्दभावनाभिधायकत्व आहे असा अर्थ. पक्षान्तराला सांगतो- 'किंवा शब्दत्व किंवा शब्दगुण' ~~अंशत्रय~~=भाव्यकरण इतिकर्तव्यता. अर्थ-~~शब्द~~भावनेला स्वरूपाने निष्पन्नत्व असतांही अधिकाजनगानिष्पादक शब्दभावना वैशिष्ट्याने उत्पत्तींत ज्ञानाला करणत्व आहे असें सांगतो- 'सत्रय'- लौकिकांत~~ही~~ व्यापारांतही- जसें कुठारादिकांना छिदिक्रिया भाव्य द्वैधीभावाच्या सिद्धिद्वाराने छिदिभावना करणत्व दिसते त्याप्रमाणे येथेंही असा अर्थ. सामान्याने उक्ताला प्रस्तुतांत योजित करितो ~~ला~~ 'असें असतां लिङादि' त्यामुळे काय? त्यावर सांगतो- 'तीतर' 'तिला- पुरुषप्रवृत्तीला'. पण अर्थभावनेला

(तेरुद) ३३

॥ व्याख्यान ॥

नाही स्वर्गादिकाला अर्थभावना कर्म तेव्हा प्राप्त करिते - असें ? सांगण्याकरिता आहे यांत सार नाही अध्ययनविधि अध्ययनांत बालाला प्रेरित करणारा । अध्ययनाचा पुरुषार्थरूप अर्थावबोधकत्व प्राप्त ~~प्राप्त~~ केल्यावांचून प्रेरित करण्याकरिता समर्थ होत नाही. कारण परंपरेनेही पुरुषार्थ नसेल त्यांत विधीचे पर्यवसान नसते. म्हणून त्याच्याकरितां चोदना ग्रहण नाही. कारण वेदग्रहणानेही त्याची

॥ विवरण ॥

नाही. कारण अपुरुषार्थांत पुरुषाची प्रवृत्ति नसते. म्हणून चोदनाप्रयुक्त पुरुषप्रवृत्तीचे समानपदानें ग्रहण केले. अपुरुषार्थ असे धात्वर्थ भाव्य सोडून, पुरुषविशेषण हे स्वर्गादिक भाव्यत्वाने ग्रहण करून, धात्वर्थकरणक प्रयाजादि इतिकर्तव्यताक स्वर्गादिभाव्य निष्ठ पुरुषप्रवृत्तिरूप अर्थभावना संपन्न होते. म्हणून अशा प्रकारच्या अर्थभावनेच्या निष्पत्तीकरिता शब्दभावनेचे प्रवर्तकत्व सूचित करण्याकरिता चोदनेचे ग्रहण आहे. असा

'यांत सार नाही अध्ययनविधि' इत्यादि परिहार आहे. त्याचा हा अर्थ - "स्वाध्यायोध्येतव्यः" येथील 'तव्य'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पुरुषार्थपर्यवसायित्व असले तरी स्वर्गादि भाव्यता कशी? कारण त्याला स्वर्गाला पुरुषाचे विशेषणत्व आहे. व धात्वर्थाला समानपदाने गृहीतत्व असल्यामुळे सन्निहितत्व आहे अशी आशंका असतां सांगतो - 'म्हणून' 'चोदनाप्रयुक्त पुरुषप्रवृत्तीचे' हे शब्दभावनाभाव्य अर्थभावनेचे असा अर्थ. पण स्वर्गादिकाला भावनेचे भाव्यत्व नाही कारण तसें दृष्ट ~~दिसत~~ नाही अशी आशंका असतां इतिकर्तव्यतेने सहित धात्वर्थाच्या अनुष्ठानाने स्वर्गाची सिद्धि युक्त आहे (म्हणून भाव्यत्व संभवते) अशा आशयाने सांगतो - 'धात्वर्थकरणक' तथापि वेदपद म्हणून चोदना ग्रहणांत काय निमित्त आहे? अशी आशंका असतां सांगतो - 'म्हणून अशा प्रकारच्या'

पण अध्ययनाचा पुरुषार्थपर्यवसायित्व असेल तरी त्यावरून यागभावनेला स्वर्गपर्यवसायित्व कसे? त्यामुळे हा परिहाराभास आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'यांत सार नाही अध्ययनविधि' इत्यादि. समाधानाच्या प्रकारालाच सांगतात - 'त्याचा हा अर्थ' पुरुषप्रवृत्ति जिचे लक्षण आहे अशी जी अर्थभावना तीचे जे भाव्य त्यांत निष्ठ अशी (जी शब्दभावना) असा

॥ व्याख्यान ॥

सिद्ध होते. पुनः असंदेहाकरिता वेदग्रहणच युक्त आहे. ~~तसें~~ तर चोदनाग्रहण असतां संदे-

॥ विवरण ॥

प्रत्ययाचा व्यापार जी शब्दभावना ती अध्ययनांत पुरुषप्रवृत्तिलक्षण अर्थभावनानिष्ठ अशी, स्व-विषयप्रवर्तक ज्ञान करविणारी अशी, ~~[illegible]~~ अध्ययनाच्या फलाचा प्रतिपादन करणारे जे अर्थवादादि त्यांचे विज्ञान तच्चित्त्या इतिकर्तव्यता आहे अशी होते. तरी अध्ययनकरणिका अशी स्वाध्यायव्यापारनिष्ठ अशी, फल दुःखत्वादि इतिकर्तव्यताक अशी, पुरुषप्रवृत्तिलक्षण अर्थभावनेला उत्पन्न करील. पुनः ती भाव्य स्वाध्यायाच्या फलवत् विज्ञानजनननिमित्तत्वामुळे अर्थभावनेला उत्पादन करण्याकरिता असमर्थ अशी स्वाध्यायगत. लिङ् इत्यादि शब्दांचा विषय क्रतुभावनांना स्वर्गादि विषयत्व परंपरेने कल्पित करिते. अशारीतीने अध्ययनविधिसामर्थ्या-वरून च, वेदाला विशिष्ट फलविषय भावनांचे प्रतिपादकत्व सिद्ध आहे. म्हणून वेदग्रहणानेच भावनांना या-वर्थान्ता त्याग करून स्वर्गादि आलंबनत्व सिद्ध होते — असा. पुनः चोदनेचे ग्रहण असतां वेदान्ताच्या अर्था-न्तरपरत्वाची आशंका होते त्याच्या निवृत्तीकरिता वेदग्रहणच युक्त आहे असें सांगतात — 'पुनः असंदेहाकरिता'. दु-

—सऱ्या संदेहाला सांगतात — 'तसें चोदनाग्रहण'

~~पुरुषप्रवृत्ति~~

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'स्वविषयप्रवर्तकज्ञानकरणिका' जे

'पुरुषप्रवृत्तिलक्षण' इत्यादिकांचा विग्रह: स्वतःचा विषय जो त्याचे प्रवर्तकत्व त्याचे ज्ञान — तेच करण जिचे आहे अशी. ~~[illegible]~~ करणीक ज्ञानाचे अंगत्व असल्यामुळे त्याचे हेतु जे प्रकरण से अर्थवादादि यांचा आदि शब्दाचा अर्थ आहे. 'पुनः ती शब्दभावना'. 'भाव्यस्वाध्यायाच्या' म्हणजे फलवत् भाव्य स्वाध्यायाच्या. निष्कर्षार्थाला सांगतात — 'अशारीतीने' फलितार्थ सांगतात 'म्हणून'. ~~[illegible]~~ प्रकरणाहून दुसऱ्या संदेहाच्या निवृत्तीकरिता सांगतात — 'पुनः चोदनेचे'. प्रवर्तक वचनाला चोदना असल्यामुळे तल्लक्षण धर्म आहे असें ~~[illegible]~~ असतां 'अप्रवर्तक सत्यादि' वाक्यांना अर्थान्तरपरत्व शंका येईल. त्याच्या निरासाकरिता सर्व वेदांचे धर्मांत ~~[illegible]~~ प्रामाण्याभिधान उचित आहे असा अर्थ. 'असंदेहाकरिता' याच्या नंतर ~~[illegible]~~ दुसरा ग्रंथ आहे त्याला निरसाकरिता —

'दुसऱ्या संदेहाला'

॥ व्याख्यान ॥

१ होईल कारण लोकांतही चोदना विद्यमान आहेत. पण वेदाधिकरणांत "वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः" [पू.मी.१।१।८।२७] असें विशेषाभिधान असल्यामुळें वैदिकत्वसिद्धि

॥ विवरण ॥

पण वेदाध्ययनानंतर धर्मविचाराची प्रतिज्ञा करून 'चोदनालक्षणो' असें बोलणारे वैदिकचोदनांनाच सांगतात? नाहीं कारण तेथें (प्रथमसूत्रांत वेदरूपी) विशेषाचा अभाव आहे. म्हणून (=दुसऱ्या) सूत्राने तेथेंही सर्व (लौकिकही) चोदनांहून आनंतर्य कां असणार नाहीं? प्रकारान्तरानें वैदिकचोदनेचा नियम सांगतो- 'पण वेदाधिकरणांत' 'एके' = कोणी. 'वेदान्' = वेदांना 'संनिकर्षम्' = सन्निकृष्टकाळ कृतक पौरुषेय म्हणतात. त्याला हेतु 'पुरुषाख्याः' = कारण त्यांना काठकादि पुरुषांची नांवें आहेत. म्हणून ते पुरुषकृत आहेत असा सूत्राचा अर्थ. लक्षण-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

चोदना तर लोकांत व वेदांतही विद्यमान असल्यामुळें 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' येथें कोणत्यांचें ग्रहण आहे? असा संशय होईल त्याच्या निरासाकरितां वेदाचें ग्रहण उचित आहे (व्याख्यानाचा) असा अर्थ. संदेहाच्या निरासाची दुसरीकडून उपपत्ति होते? अशी शंका घेतो- 'पण वेदाध्ययनानंतर' वेदाला प्रथमसूत्रांत प्रस्तुतत्व असल्यामुळें दुसऱ्या सूत्रांतही वैदिकचोदनेचें ग्रहण केलें जातें असा अर्थ. प्रथमसूत्राला दोन्हीं विकल्पार्थत्व असल्यामुळें त्याने हा नियम नाहीं असें सांगतात- 'नाहीं कारण' 'तेथें' = प्रथमसूत्रांत. 'विशेषाच्या' = वेदाध्ययनानंतर या विशेषाचा. पण अथशब्दाला आनंतर्यार्थत्व असल्यामुळें कशाच्या आनंतर्य? अशी बाधा असतां वेदाध्ययनानंतर्य परिशेषावरून सिद्ध होतें? अशी आशंका असतां परिशेष असिद्ध आहे असें सांगतात- 'दुसऱ्या सूत्राने' वेदाधिकरणाच्या पर्यालोचनेनें चोदनाशब्दाचा अर्थ निरूपण केला जातो. असें सांगतो- 'प्रकारान्तरानें' 'कोणी' = जैमिनीच्या विवादक. 'पौरुषेय' = पुरुषबुद्धिनिर्मित. 'पुरुषांची नावें आहेत' = कर्तृरूपानें पुरुषांच्या संबंधाचा अभाव असला तर काठक इत्यादि नावांची अनुपपत्ति येत असल्यामुळें त्यांना पुरुषबुद्धिनिर्मितत्व आहे असा अर्थ. पण सूत्रकारांच्या अकौशलाचें प्रदर्शन कसें? अशी आशंका असतां सांगतात- 'लक्षणसूत्रांत' पण सूत्रभाष्यवार्तिककारांच्या अ-

॥ व्याख्यान ॥

होत? मग हा ~~मत~~ (~~भाषण कुठले आहे की~~) आभाणक = भांडखोर आहे की — लोकांत पिंडन्या त्याग करून करावा आम्बादितं करिता. यावरून सूत्रकारांचे ही अको गळे प्रदर्शित होईल. म्हणून चोदना ग्रहणावरून अचोदनात्मक ही वेदभाग अभिप्रेत आहे असे कळते. की ज्यामुळे वेदार्थ मानाला धर्मत्व येऊं नये म्हणून 'चोदना' असे बोलले. म्हणून अशा रीतीने सूत्रकारच स्वशास्त्र विषयाहून अतिरिक्त अविचारित वेदभागाला सूचित करिते झाले. पण "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्" [पू. मी. सू. भा. १.१.१] 'तद्भूतानां

॥ विवरण ॥

सर्वांत प्रथम वेदग्रहणाला सोडून अन्यत्र करणार अबुद्धिपूर्वकारी होतील असा पूर्वपक्ष करितात — 'मग हा मोठा?' म्हणून वेदान्तांच्या धर्मपरत्वाचा त्याग करण्याकरिता चोदना ग्रहण आहे असें सांगतात 'म्हणून चोदना'. म्हणून सूत्र-भाष्य वार्तिककारांच्या अभिप्रायाने वेदान्तांना ब्रह्मपरत्वच आहे धर्मपरत्व नाही असें सांगतात 'म्हणून अशा रीतीने'. पण त्यांनाच समस्त वेदाचा धर्मांत विनियोग तर्कवचन आहे असें सांगतो = 'पण दृष्टो हि'. त्या वेदाने कर्माचा अवबोधन करणे = विनियोगाचे ज्ञान करणे हे दृष्ट प्रयोजन आहे असा भाष्यार्थ. 'तद्भूतानां' = त्या लोकसिद्ध पदार्थांस वर्तमान पदांच्या ~~कार्यरूप~~ कार्यरूप वाक्यार्थाने = त्याच्या प्रतिपत्तीच्या अर्थत्वाने 'क्रियार्थेन' = 'समाम्नायः' = समुच्चारण आहे. किंवा 'सत' = तेथें वेदांत 'भूतानाम्' = सिद्धार्थनिष्ठ पदांच्या 'क्रियार्थेन' = क्रियावाची विधायक पदाने 'समाम्नायः' = सहोच्चारण कर्तव्य आहे; कारण पदार्थ ज्ञानाला वाक्यार्थ रूप कार्यज्ञान- असा सूत्रार्थ.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अभिप्रायाने वैदिकदेशाचे विचारितत्व पूर्वी सांगितले. तेव्हां येथें सूत्रकाराला असें कां म्हटले? अशी आशंका असता त्यांच्या (भाष्य वार्तिककारांच्या) उपक्रम पर्यंत व्याख्यान करितात — 'म्हणून सूत्र' पण सूत्रकारादिकांच्या वचन सामर्थ्यावरून वेदाच्या एकदेशाच्या विचारितत्वाची प्रतिपत्ति असल्यामुळे पुनः 'पण दृष्टो हि' हा आक्षेप कसा? अशी आशंका असतां सांगतो — 'पण त्यांनाच

॥ व्याख्यान ॥

क्रियार्थेन समाम्नायः" [पू.मी.१।१।७।२५] "आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्" [पू.मी.१।२।१।१] असेंही सर्व वेदाचें कार्यार्थत्व दाखविलें? खरें ते उपक्रम वगैरेवरून तात्पर्य वेदभागांत आहे असें कळतें सर्वत्र नाही. पुनःही "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्" याने सर्व वेदाच्या कर्मावबोधन अर्थ सांगितला जात नाही. कसा? वेदाध्ययनानंतर स्नान

॥ विवरण ॥ सूत्रांचा

~~[illegible] पदार्थज्ञानाला कार्यार्थत्वरूप कार्यान्वित लिंगत्व आहे असा~~ अर्थ. पण पूर्वीच्या वचनाच्या विरोधामुळें हें वचन अप्रमाण आहे अशी शंका घेतां येणार नाही कारण उत्तर वचनाच्या अनुसार प्राचीन वचनांचें नयन संभवते.? खरें "धर्मं च चोदनासूत्र उपक्रमसामर्थ्यावरून सामान्य पूर्वोक्त वचन प्रकृत विशेषांत उपसंहृत केलें जातें असें सांगतात- 'खरें ते' ते = कार्यनिष्ठत्व. सामान्याने परिहार सांगून प्रत्येकाचा सांगतात- 'पुनःही' 'दृष्टोहि' ~~कारण तेथें सकळ वेदवाचक पदाचा अभाव आहे~~ नाहीं कारण तेथें सकळ वेदवाचक पदाचा अभाव आहे. ~~तसेच~~ ~~अर्थ~~. पण आम्नाय शब्दानें सकळ वेदांचा धर्मावबोधांत विनियोग स्पष्ट आहे? अशी शंका घेतच 'कसा?' सकळांच्या विनियोगपर भाष्य नाही. परंतु आम्नायाच्या अर्थ संकोचपर आहे. जसें रूप प्रत्यक्ष आहे असें म्हटलें असतां सर्व प्रत्यक्ष

॥ विवरण व्याख्यान ॥

"खरें" येथें उपक्रमाच्या अनुसार उत्तर ग्रंथाच्या अर्थाचें नयन सांगितलें तें कशामुळें? कारण विरोधाचा अभाव असतो? [illegible] असतां तात्पर्य सांगतात- 'खरें धर्म' पण कार्यार्थत्व दाखविलें असें सांगितलें तें कशामुळें? त्याचा तर 'खरें' याने अंगीकार केला तर विनाशाचा वेदैकदेशविशेषणत्व कसें? अशी आशंका असतां सांगतात- 'धर्मं च चोदनासूत्र' धर्म व चोदनासूत्र धर्मो [illegible] मुळें त्यांच्या उपक्रमसामर्थ्यावरून असा अर्थ. पण "दृष्टो हि" इत्यादि ग्रंथाचा एकदेशविषयत्व सांगितलें असल्यामुळें 'पुनः' हें पुनरुक्त आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'सामान्यानें' 'कसा' शब्दानें ध्वनित अनुपपत्ति सांगतात- 'पण आम्नाय' उत्तर सांगतात- 'नाहीं कारण' "अतः किमिदमपि प्रमाण्यायम्" येथें आम्नायाचा प्रकृत असल्यामुळें तस्य शब्दानें त्याचा परामर्श आहे असा अर्थ. पण कर्मावबोधन हा अर्थ आहे अशा विशेषणावरून अर्थांतराची व्यावृत्ति होईल तेंव्हा अर्थांतराचा असंभव नाहीं असें कसें म्हटलें?

सांगतात- सकळांच्या विनियोगपर

।। व्याख्यान ।।

विधायक आम्नाय पाहून वेदाच्या अनर्थकत्वा विषयीं आशंका घेतली असतां "अतिक्रमिष्याम इममाम्नायमनतिक्रमन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेम इत्योहि तस्मार्थः कर्मावबोधनम्" असा वेदाचा अर्थसम्बन्ध व प्रदर्शित आहे. अर्थान्तराचा असम्बन्ध नाही. तो हा अयोगव्यवच्छेद (निरास) आहे. अन्ययोगव्यवच्छेद नाही.

।। विवरण ।।

~~अनेकग्रन्था~~च्या रूपांत विनियोग होत नाही. परंतु रूपाचा प्रस्थहांत अन्वयमात्र सांगितल्या जातो त्याप्रमाणे येथे ही जाणावे असा परिहार करितात. 'वेदाध्ययनानंतरं स्नानं विधाय गुरुकुलात् आम्नाय' = 'वेदमधीत्य स्नायात्' [बौधा. सूत्र ६-१] असा ~~अर्थ~~ 'अतिक्रमिष्यामः' = अध्ययन न करून अर्थाची मीमांसा करून स्नान करावे अशी कल्पना करू असा अर्थ. 'अयोगव्यवच्छेद' = कर्माच्या अवबोधाशी वेदाच्या असंबंधाचा निराकरण करून संबंध प्रतिपादन केल्या जातो. असा अर्थ 'अन्ययोगव्यवच्छेद' = नाही वेदाच्या अर्थान्तराशी संबंध नाही असें सांगितले जात नाही. असाधारणे. पण कर्मशब्द प्रमेयपरतेने धर्मब्रह्मांत अविशिष्ट (समान) कां नाही यावर नाही असे ~~अशी आशंका असतां~~ सांग-

।। विवरणव्याख्यान ।।

'त्याप्रमाणे येथेही जाणावे' – ~~कर्मावबोधन व्हे आहे असें म्हटले असतां. सर्व वेदवाक्यांत विनियोग होत नाही. परंतु वेदाचा कर्मांत विनियोग मात्र सांगितल्या जातो असा अर्थ.~~ जरी आनर्थक्य शंका असतां भाष्यांत अर्थमात्र प्रदर्शन केलेत आहे. तथापि धर्मजिज्ञासा ~~प्र~~त्या उपक्रमाच्या अनुरोधाने तेथे कर्मावबोधन असें म्हटले. सकल आम्नायाचा कर्मांत विनियोगाचा अभिप्राय नाही, असे जाणावे. 'अयोगं नं अन्ययोगं' ~~इत्यादि~~ न्यायस्वरूपानुसार व्याख्यान करितात – 'अयोगव्यवच्छेद' इत्यादि. पण जरी सकलवेदाच्या धर्मांत विनियोग दाखवणारी नाही तरी धर्मप्रमाणत्व प्रकारानें वेदार्थत्व सांगितले असल्यामुळे पृथक् ब्रह्मविचार नाही अशा आशयाने शंका येते – 'पण कर्मशब्द' कर्मशब्दाला दोन्हीत (धर्मब्रह्मात) प्रयोग संभवत असला तरी येथें ब्रह्माची विवक्षा नाही. असें सांगतात – 'नाक-

– नाही असें'

॥ व्याख्यान ॥

व्यवहृती-

कर्मशब्दानेही धर्मच कार्यत्वामुळे सांगितला आहे. कारण त्याच्या ज्ञानाच्या सिद्धीसकरितां वेदांचे अर्थवत्त्व शोधिले जाते. काय वेदाला अर्थ आहे किंवा नाही? तो ही धर्मत्वाने जाणण्यास शक्य आहे किंवा नाही? असें म्हणून कर्माचे अवबोधनच वेदाचा अर्थ भाष्यकारांना अभिप्रेत नाही. जे पुनः "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" असें म्हटलें. तेथें जर आनर्थक्य अर्थाभाव असेल तर तो असत् आहे. कारण अशा अशा भूतार्थांचा अनुवाद करितात" असा तेथील भाष्यांत अर्थ दाखविला आहे. अंततां निष्प्रयोजनत्व असेल तर असा कारण ~~कारण~~ स्वाध्यायाध्ययनविधि निष्प्रयोजन अक्षरमात्रही ग्रहण

॥ विवरण ॥

तात- 'कर्मशब्दानेही धर्मच', पण क्रियेंत व विषयमन्त्रांत प्रसिद्ध कर्मशब्दाला क्रियापरत्व कशावरून? प्रकरणावरून असे सांगतात - 'कारण त्याच्या' 'म्हणून' हा (भाष्यवाक्याला धरून असलेल्या शंकेच्या परिहाराचा) उपसंहार आहे. 'जे पुनः' हा उक्ताचा (सूत्रवाक्याला धरून केलेल्या शंकेचा) अनुवाद आहे. आनर्थक्य शब्दाने काय अभिधेय (अर्थ) नाव सांगितला जातो? किंवा प्रयोजनाभाव? अभिधेयाभाव तर नव्हे असें सांगतात- अर्थाभाव असेल तर तो असत आहे' तेथें जर आनर्थक्य, 'आतां' याने दुसऱ्या निष्प्रयोजनत्व पक्षाचा अनुवाद करून दूषण सांगतात- 'तर असा कारण'

विवरणव्याख्या

त्याविषयीं इतर विचारतो- 'पण क्रियेंत' येथें धर्म प्रकृत असल्यामुळे त्याचाच येथें निर्देश केला जातो असें सांगतात- 'प्रकरणावरून' पण 'आनर्थक्य म्हणजे अर्थाभाव' असे पूर्ववाक्याने सांगितले नसल्यामुळे त्याचे (व्याख्यानांत) निराकरण अनुचित आहे? अशी आशंका असतां विकल्पपूर्वक व्याख्यान करितात- 'आनर्थक्य शब्दाने' 'आतां' याने द्वितीय विकल्पाचा अनुवाद करून 'स्वाध्यायाध्ययनविधि' याने त्याचे निरसन आहे, असे मानून त्याविषयीं सांगतात- 'आतां याने' 'आतां' येथून 'ग्रहण करवीत नाही,' येथपर्यंत अनुवाद असून 'असा तर' येथून उत्तर ग्रंथाने दूषण सांगितले असा अर्थ. ~~पण निष्प्रयोजनत्व तर आहेच असें~~

॥ व्याख्यान ॥

-रवी- म्हणून असो -तर

कल्पितनाही. ~~[illegible]~~ कारण "सोरोदीत्" इत्यादिकांना अपुरुषार्थप्रतिपादकत्व आहे. एकवाक्यत्व आहे. व पृथक् कार्य कल्पनेची अनुपपत्ति असल्यामुळे कल्पना करणेही अशक्य आहे. जीपुनः वाक्ये निरस्त अशेष अशिव आत्म्याला अनुभवापर्यंत अवबोधित करितात. ती निर्दोष-प्रयोजनत्वामुळे विशेषणच प्रयोजनवान् आहेत. म्हणून स्वतः अपुरुषार्थत्वामुळे त्यांना क्रियार्थत्वाच्या)

॥ विवरण ॥

पु ~~पण "पुढे [illegible]" इत्यादि [illegible]~~ यावर नाही असे सांगतात-'एकवाक्यत्व आहे' पण "अधस्तात्समिधं धारयन् अनुद्रवेत् उपरिहि देवेभ्यः" येथे पूर्वीशी एकवाक्य अशा उपरिधारणाच्या (वाक्यभेदाने) विधानाप्रमाणे येथेही सप्रयोजन विधीची कल्पना करावी यावर नाही असे सांगतात - '~~पृथक्~~ -- कल्पना करणेही' मग वेदान्तवाक्यही प्रयोजनशून्य असेल क्रियार्थ (क्रियेकरिता) आहेत यावर नाही असे सांगतात - 'जीपुनः' म्हणून (चोदना) सूत्र क्रियाप्रकरणपठितवाक्यविषयक आहे असे सांगतात - 'म्हणून स्वतः'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

* ~~[illegible]~~ (~~[illegible]~~ पण जरी 'सोरोदीत्' इत्यादि वाक्यांत पुरुषार्थसंसर्ग दिसत नाही तरी तो कल्पित केला जातो? अशी शंका येते- 'पण यांचेही' वाक्यभेद प्रसंगामुळे पृथक् फलाची कल्पना नाही असे सांगतात - 'यावर नाही' पण वाक्यभेद ही कल्पित दिसतो? अशी शंका येते- 'पण अधस्तात' इत्यादि धारणाला अपूर्वत्व असल्यामुळे व पूर्वीच्याशी एकवाक्यतेची अनुपपत्ति असल्यामुळे तेथे वाक्यभेदाची कल्पना आहे. येथे तसे कारण नाही असे सांगतात- 'यावर नाही -- कल्पना करणेही' पण अपुरुषार्थत्वामुळे शून्यामुळे 'सोरोदीत्' इत्यादिवाक्यांना जर क्रियार्थत्व आहे तर वेदान्तांना नाही भूतार्थत्वामुळे फलशून्यत्व आहे? अशी शंका येते- 'मग वेदान्त' फलशून्यत्व असिद्ध आहे असे सांगतात - 'यावर नाही -- जीपुनः' पण वेदान्तांना सफलत्व सांगून 'म्हणून स्वतः' येथे फलशून्यत्व सांगण्यात विरोध आहे? अशी शंका असल्यास सांगतात - 'म्हणून सूत्र'. वेदान्तांना क्रियासंस्पर्शावाचून फलवत्त्वाचा संभव असणे.

॥ व्याख्यान ॥

उपकारित्वेन कोण्याही रीतीने ~~[illegible]~~ (विधेयत्वाने) स्तावकत्वाने ('सोऽरोदीत्' इत्यादि वाक्यांना) प्रयोजनवत्त्व सांगितले. सर्वाळांच अक्रियार्थत्वाने आनर्थक्याची आशंका घेऊन क्रियार्थत्वाने अर्थवत्त्व सांगितले नाही. तसेंच तथा प्रकारचींच वाक्ये येथें (अर्थवादाधिकरणांत) उदाहृत आहेत.

जो हि कोणी (प्राभाकर) शास्त्रप्रस्थान मन्यमान वर्णन करितो — निश्चय करून — कामुदेवत्वलक्षण धर्म आहे किंवा बुद्ध्याक्यादि लक्षण? अशा रीतीने शास्त्र प्रस्थित नाही. तर कसें? अधीत वेदाचा जो.

॥ विवरण ॥

क्रियाप्रकरण पठितत्व प्रयोजनशून्य वाक्यांना स्तावकत्वाने क्रियान्वय ~~[illegible]~~ दाखविला. वेदान्तांचा नाही येथे लिङ्ग सांगतात — 'तसेंच तथाप्रकारचींच' किंचितही वेदान्तवाक्य अर्थवादाधिकरणांत क्रियाशेषत्वाने उदाहृत नाही असा अर्थ.

प्राभाकरांच्या शास्त्रारंभ प्रकार ~~[illegible]~~ दाखवितात — 'जो हि कोणी' हा आशय — अध्ययनविधि तर विचाराचें विधान करितो. तो तर स्वाध्यायाच्या फलवत्त्व (पर्यंत) तेथें आक्षेप करणार. वेदार्थ विचाराचें विधान करीत धर्मविचाराचें नाही — असा. पण सामान्य प्रतिपत्ति व विशेष विप्रतिपत्तींच्या योगानें जिज्ञासित अर्थ (धर्म) विचारार्ह योग्य आहे. तसा वेदार्थ नाही अशी 'तर कसें' यानें आलेली शंका असतां त्यावर प्राभाकर सांगतो 'अधीत वेदाचा जो'.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

स्तुति शब्दाचा अर्थ आहे. पण कांहींनाच क्रियाशेषत्व आहे सर्वांना नाही बाकी प्रतिपादक वचनांचे उदाहरण आहे असें म्हणणें अयुक्त ~~[illegible]~~ आहे? अशी आकांक्षा असतां सांगतात — 'क्रियाप्रकरण' 'तथाप्रकारचींच' यांतील 'च' शब्दाचा अर्थ सांगतात — 'किंचितही'.

'जो हि कोणी' येथें कोणाचें ग्रहण आहे? अशी जिज्ञासा असतां सांगतात 'प्राभाकरांच्या'. धर्मापर्यंत शास्त्रारंभ पूर्वी सांगितला त्याहून अन्यथा शास्त्रारंभ असतां धर्माहून अन्य उपाधींत विचार आहे असें सांगितले असें होईल तें तर अनुपपन्न आहे. त्याविषयी हे प्रश्नही सांगितले नाहीं? अशी आशंका असतां सांगतात 'हा आशय'. पण सामान्य प्रतिपत्त्यादिकांनी वेदार्थांत असंभव असल्यामुळे त्या उपाधींत विचार नाही अशी आहे ~~[illegible]~~ शंका — 'पण सामान्य' असंभव असिद्ध आहे असें सांगतो. 'त्यावर प्राभाकर सांगतो' अधीत वेदार्थांत विप्र—

॥ व्याख्यान ॥

अर्थ करतो तेथेंच, काय हा असा अर्थ आहे? किंवा असा? अशा विप्रतिपत्ती असतात.

॥ विवरण ॥

~~जसें~~. "उद्भिदा यजेत पशुकामः" येथें काय पशुकामाच्या उद्देशानें यागाचें विधान केलें जातें किंवा यागविधानाला उद्देश करून पशुकामाधिकार सांगितला जातो? किंवा दोन्ही? तसें - 'सत्र यजमाना एव ऋत्विजः' येथें काय यजमानांना उद्देशित करून ऋत्विग्भावाचा विधि केला जातो? किंवा ऋत्विगांना उद्देशित करून यजमानभावाचा विधि केला जातो? इत्यादि वचन व्यक्तींच्या संशयावरून वेदार्थांत विचार आहे असा अर्थ.

'अथातो धर्मजिज्ञासा' येथें वेदार्थ विचार विषय आहे. तो कर्तव्य आहे किंवा नाहीं असा संशय. तसें नाहीं असें (पूर्वपक्षानें) प्राप्त झालें कारण आरंभणाविषयीं प्रमाणाचा अभाव आहे. पण वेदावरून विचार आहे? नाहीं कारण अध्यापनविधिग्रहणानें वेदार्थ स्वाध्याय विचाराचा अभाव आहे. कसा? अध्ययन

॥ विवरण व्याख्यान ॥

~~विपत्ति~~ ग्रन्थोक्ती - 'उद्भिदा यजेत'

पण वेदार्थाच्या उद्देशाकरून (विचाराच्या) विधेयभावाच्या निरूपणाकरितां उपक्रम आहे हें अनुपपन्न आहे. कारण आद्यसूत्रांत त्याचें (वेदार्थाचें) ग्रहण नाहीं? अशी आशंका असतां सामान्यानें वेदार्थाच्या विचारयितव्याची सिद्धी असतां त्याच्या विशेषाच्या विचाराची अपेक्षा होते. अशा आशयानें सूत्रकार वेदार्थमात्रास विचारात्मक समर्थन करीत असें सांगतो - 'अथातो धर्मजिज्ञासा' आरंभ प्रमाणाच्या कारणाबद्दल येथें चिंता आहे असें जाणावें. पूर्वपक्षाला सांगतो - 'तसें नाहीं'. आरंभ प्रमाणाचा अभाव या हेतूच्या असिद्धीच्या शंकेनें (प्रा.) म्हणतो - 'पण वेदावरून' (पूर्व. पक्षी.). वेदार्थविचार सिद्ध असतां त्याचा विचार युक्त होतो परंतु तेंच असिद्ध आहे असें सांगतो - 'नाहीं कारण'. अध्यापनविधिग्रहणानें असिद्ध आहे असें (प्रा.) सांगतो - 'कसा?' "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत" [ ] असें उपनयन

॥ विवरण ॥

(=अध्यापनविधीच्या) सिद्धि

तर अध्यापनविधि प्रयुक्त अनुष्ठान त्यामुळे त्याच्या शेषत्व प्राप्त होते. स्वाध्यायही अध्ययनविधीच्या द्वारानें अध्यापनाच्या सिद्धिपर असल्यास विषनिर्हरणादि मंत्राप्रमाणे स्वार्थ विवक्षा योग्य होत नाही असें कोणी म्हणतात. अन्यतर — स्वाध्याय विधिवाक्यांत 'तव्य' प्रत्ययानें अपूर्वाचा प्रतिपादन केले असल्यामुळे त्याची (अपूर्वाची) अंगता स्वाध्यायाला कळते. त्यांत अध्यापनविधीचा विहिताध्ययनाचे प्रयोजकत्व असल्यामुळे प्रथम कळलेल्या अपूर्वांगत्वाचा निराकरण न करिताच अध्ययनानें अध्यापनविधि सिद्ध केले जातें — असे म्हणतात. यावरून अपूर्वांगत्वामुळे स्वाध्यायाला अविवक्षितार्थत्व आहे. म्हणून विचाराच्या आरंभ प्राप्त झाला. त्यावर विचार आरंभ करण्यास योग्य आहे [असा उत्तर पक्ष], कारण स्वाध्यायाला विवक्षितार्थत्व आहे. पण अध्यापनविधिशेष स्वाध्याय आहे असें सांगितले?

विवरणव्याख्यान

व अध्यापनाला (प्राधान्य) फलत्व असल्यामुळे वटपनयनविधीचाही (न्यायकामत्वाचे) साधकत्व असल्यामुळे अध्यापनविधी- (=अध्यापनाचे) ला अधिकारित्व आहे व अध्यापनाच्या (मुलाच्या) अध्ययनावाचून असंभव असल्यामुळे अध्ययनाला त्याचे शेषत्व आहे असें सांगतो — 'अध्ययनान्तर' तथापि स्वाध्यायाला त्याचें शेषत्व कसें? त्यावर सांगतो — 'स्वाध्यायही' अध्यसन्याचा अभाव असतां अध्ययनाचा असंभव असल्यामुळे स्वाध्यायाला अध्ययनाच्या निष्पत्तिद्वारा अध्यापनविधि निष्पत्तिपरत्व आहे असा अर्थ. तथापि अर्थविवक्षेचा अभाव कसा? त्यावर सांगतो — 'विषनिर्हरणादि' अध्ययनाला अध्यापनविधि प्रयुक्ति मात्रावरून त्याचे अंगत्व नाही. जसें आधान उत्तरक्रतु प्रयुक्ति मात्रावरून त्याचें अंग नाही. असें आंबाला असतां त्याच्याच (=पूर्वपक्षकाचाच) दुसरा पक्ष सांगतात — 'अन्यतर' 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' या न्यायावरून स्वाध्यायाला अपूर्वशेषत्व आहे असा अर्थ. पण स्वाध्यायाध्ययनाला अध्यापनविधीच्या निर्वर्तकत्वें (सिद्धीनें) तो विनियुक्त असल्यामुळे त्याचा (अन्यपूर्वपक्षी) (स्वाध्यायाला) अध्ययनापूर्वशेषत्व कसें? त्यावर सांगतात — 'त्यांत अध्यापनविधीचा'. अध्यापनविधीचे अध्ययनमात्रच प्रयोजकत्व असतां अनुपनीताध्यापन हो प्राप्त होईल म्हणून विहिताध्ययनाचे प्रयोजकत्व आहे. म्हणून स्वाध्यायाला अध्ययनानें मागाचे अंगत्व आहे. असा अर्थ. उत्तरपक्षाला (म्ह.) सांगतात — 'त्यावर विचार' स्वाध्यायाला विवक्षितार्थत्व असल्यामुळे त्यावर अनुष्ठानक विचाराचा आरंभ युक्त आहे असा अर्थ. विवक्षितार्थत्व [illegible] (पूर्वपक्षी) [illegible] अध्यापन'

॥ विवरण ॥

नाही कारण प्रयुक्तिमात्रानें अंगत्वाची अनुपपत्ति आहे. अध्यानंतर उत्तरक्रतु प्रयुक्तिमात्रानें त्यांचें अंग होत नाही. पण विङ् संख्या प्रमाजादिक क्रतुविधि प्रयुक्त अनुष्ठान असे त्याच्या अंगत्वा प्राप्त होतात? नाही प्रकरणादि विनियोग-प्रमाण सामर्थ्यावरुन त्यांना अंगभाव आहे व त्यांच्या अंगत्वामुळेच त्यांना त्यानें प्रयुक्त अनुष्ठियता आहे. तसें येथें विनियोगाकरिता प्रमाण नाही. प्रयुक्तिमात्रावरुन अंगता नाही असा येथें विशेष आहे. म्हणून स्वातंत्र्यामुळे स्वाध्याय (स्वाध्यायाला) विवक्षितार्थ आहे. आतां जी अध्ययनापूर्वाची अंगता आहे. तेथेंहि अपूर्वाला प्रयोजनाची आकांक्षा असतां दृष्टप्रयोजन असतां अदृष्ट कल्पनेची अनुपपत्ति आहे म्हणून स्वाध्यायाच्या सामर्थ्यावरुन उत्पन्न झालेले फलवत् विज्ञान फलत्वाने कल्पिले जाते. पण तें फल विज्ञान नैयोगिक नाही परंतु दृष्ट सामर्थ्यजन्य आहे. खरें नैयोगिक फल अशाच विज्ञानाचा

॥ विवरणव्याख्यान ॥ (उत्तरपक्षी)

अध्यापनविधि प्रयुक्त अनुष्ठानत्वामुळे अध्ययनाला त्याचें अंगत्व आहे. हें तर अयुक्त आहे असें सांगतो — 'नाही कारण' पण प्रयुक्तीला अंगत्वाचें प्रयोजकत्व हें दृष्ट आहे? अशी शंका घेतो — 'पण लिङ्' 'पशुना यजेत' 'अरुणया क्रीणाति' असे लिङ्, 'सप्तदश प्राजापत्यान्' इत्यादिकांत संख्या, प्रोक्षणादिक आदिशब्दाचा अर्थ आहे. येथेंही प्रयुक्ति नाम अंगत्वाला प्रयोजक नाही असें सांगतात — 'नाही प्रकरणादि', पण तुल्यादिकाप्रमाणे प्रयुक्तिमात्र हीं प्रयोजक आहे? अशीही शंका घेतां येणार नाही कारण त्याचा (आतांच) निरास केला आहे. असें (प्रा॰) सांगतात — 'प्रयुक्तिमात्रावरुन' मतान्तराचा अनुवाद करुन त्याचा निरास करितात — 'आतां जी' अपूर्वाचा स्वरुपाने अपुरुषार्थत्व असल्यामुळे पुरुषार्थ पर्यवसायित्व म्हटलें पाहिजे. दृष्टफल असतां तर अदृष्टाची कल्पना युक्त नाही म्हणून अर्थावबोधफल आहे असा अर्थ. पण अर्थावबोधाला विधिफलत्व नाही. कारण तो अन्वयव्यतिरेकाने सिद्ध आहे?

(पूर्वपक्षी)

अशी शंका घेतो — 'पण तें फल विज्ञान'. अन्वयव्यतिरेकांच्या योगाने स्वाध्यायाला पदार्थांच्या अवबोधजननात्मसामर्थ्य दृष्ट आहे म्हणून त्याच्यापासून तो जन्य आहे असा अर्थ. अर्थावबोधाच्या दृष्ट सामर्थ्यजन्यत्वाचा अंगीकार करितात (प्राभाक) — 'खरें'. मग त्याला विधिफल नाही? त्यावर (प्राभाकर) सांगतात — 'नैयोगिक फल' अंगाध्ययनानें संस्कृत स्वाध्यायापासून उत्पन्न झालेलें जें ज्ञान तेंच अपूर्वाला उपकारक आहे. अन्यथा विधीला वैयर्थ्य येतें असा अर्थ. लोकांत ~~[illegible]~~ प्रमाण दिनरात्रादिकांना ताहय नीपितात

॥ व्याख्यान ॥

त्यांच्या निराकरणाकरिता शास्त्रारंभ आहे — असे. तेथेही निखिल वेदार्थ विचाराची प्रतीति नाही. तो कशी? तसें असतां 'अथातो ~~धर्म~~ वेदार्थ जिज्ञासा' असे सूत्र होईल. —

॥ विवरण ॥

अनुष्ठानाच्या अंगतेने अपूर्वाला उपकार केला जातो. अथवा अर्थपद्धे तात्पर्य विज्ञानाच्या नैयोगिक फलत्वाधीन आहे असे कल्पिले जाते. कारण लौकिक तात्पर्याची निष्पत्ति अशी विवक्षादिकांच्या येथें अभाव आहे. म्हणून अधारीसोने विचारसाध्यत्वामुळे शास्त्र आरंभ करण्यास योग्य आहे — असा (आरपक्ष)

तेथे (प्रथम सूत्रांत) वेदार्थ विचाराच्या आरंभ असतांही वेदान्तांना अगतार्थत्व आहे. असा परिहार करितात — 'तेथेही निखिल' वेदार्थ उपाध्यांत विचार असतांही धर्मग्रहण सामर्थ्यावरून त्याच्या एकदेशाचा विचार आहे. असा भाव. पण सकलाध्ययन विधिप्रयुक्त विचार एकदेशाचा विचार कसा होईल? अशी शंका घेतो — 'तो कशी' त्याचा परिहार करितात — 'तसें असतां'. प्रतिवाक्याध्ययन विचाराला विधीच्या व्यापार भेदामुळे ~~म्हणून~~ ~~[illegible]~~ तसे प्रधान[illegible] होत असल्यामुळे एकदेशी

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कळते. त्यांनी वेदांत अनुपपत्ति असल्यामुळे सांगाध्ययन नियोगाधीन तात्पर्य कल्पना आहे असे सांगतो. (प्रा.) 'अथवा'

'तेथेही' याचा अर्थ सांगतात — 'तेथे वेदार्थ' पण वेदार्थ ~~विचार~~ उपाध्यांत विचार प्रवृत्त असल्यामुळे निखिल वेदार्थाची प्रतीति नाही असें कसें म्हणता? अशी शंका असतां सांगतात — 'वेदार्थ उपाध्यांत' वेदार्थ मात्राला विचार्यत्व असतां धर्मग्रहणाची अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. 'कशी' शब्दाने सूचित अनुपपत्तीला दाखवितात — 'पण सकलाध्ययन विधि' विचाराला एकदेश विषयत्व असतां संपूर्ण वेदाध्ययनाने प्रयुक्तीची अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. 'असें नाही' इत्यादि परिहार सूचक शंकांना अभाव असल्यामुळे एकदेशविषयत्व शंकेच्या निरास करितात — 'त्याचा परिहार' पण काय विचाराला संपूर्ण वेदाध्ययनाने विधिप्रयुक्त — त्यामुळे सकल वेदार्थ विषयत्व ~~प्रयुक्तीची अनुपपत्ति असल्यामुळे~~ निवासित आहे? अथवा त्याला एकदेश विषयत्व असतां संपूर्ण वेदाध्ययनाने प्रयुक्तीची अनुपपत्ति आहे? त्यांत पहिल्या पक्षावर 'विवरणात' व्याख्यानांत दूषण सांगितले असल्यामुळे दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात — 'प्रतिवाक्याध्ययन' वाक्याध्ययनाने वा-

॥ व्याख्यान ॥

कारण धर्माला पुढें करून विचार नाही - परंतु वेदार्थाला पुढें करून आहे - अशी. एवं तथापि शास्त्रकारांचे पुरुषार्थाच्या सिद्धीकरितां शास्त्रप्रणयन आहे व त्यामुळे पुरुषार्थाच्या कथनाक- ~~रिता धर्मग्रहण आहे~~

॥ विवरण ॥

त्या विचार असतांही संपूर्ण विधीने प्रयोज्यत्वाच्या विरोध येत नाही. जशी 'नेत्रेन रूपं पश्येत' अशा विधीचे प्रयुक्ततेने रूपैकदेश नीळदर्शन असतांही सो प्रयुक्ति विरुद्ध येत नाही. त्याप्रमाणे असा अर्थ. अन्यथा विधीच्या अनुसार संपूर्ण वेदार्थ विचार विवक्षा असतां धर्मग्रहण असणार नाही असें सांगतात - 'कारणधर्माला पुढें करून' पण धर्मग्रहणाचे वेदार्थैकदेश विचार त्याग प्रयोजन नाही परंतु वेदार्थाला पुरुषार्थता सिद्धि प्रयोजन आहे? अशी शंका घेतो - 'एवं तथापि शास्त्रकाराचें' -

स्वाध्यायमनाप्रस तसें वाक्यविचार वाक्यार्थविचारा प्रवृत्त हि असा अर्थ. अध्ययनविधीला सकळवेदसाधारण्य असतांही कांहीं वाक्यांच्या अध्ययनांतील इतिकर्तव्यतेच्या भेदाच्या अपेक्षेमुळे विधिव्यापारभेद आहे. तसा मुमुक्षूंच्या अल्पत्वामुळे व भोगार्थींच्या बहुत्वामुळे त्यांनीं अभिलषित स्वर्गादिकांच्या अनुरोधाने त्या वाक्यांच्या विचारामध्यें आक्षेपित केला जातो. सकळ वेदविचार नव्हे. कारण सर्वांना वेदान्तार्थ जिज्ञासेचा अभाव आहे. असा अर्थ. त्याविषयीं दृष्टान्त सांगतात - 'जशी नेत्राने'. पण असें असतां याने इतुका सांगितले असल्यामुळे 'कारणधर्माला' इत्यादिकाला वैयर्थ्य आहे? 'धर्मग्रहण असणार नाही' परंतु तें आहे म्हणून मुमुक्षु मतांत श्रुतार्थत्याग आहे असा अर्थ. अशी आशंका असतां या कल्पांत केवळ अश्रुत कल्पना नाही तर श्रुतत्यागही आहे असें सांगतात - 'अन्यथा सिद्धाच्या' पण धर्मजिज्ञासा अशा धर्माच्या ग्रहणावरून एकदेशाच्या (वेदान्ताच्या) विचाराचा त्याग आहे. अन्यथा 'वेदार्थजिज्ञासा' असें होईल असें लक्षण असतां 'एवं' असा त्यांना अंगीकार पूर्वपक्षाकडून दिसतो असें भासते तसें असतां विरोध परिहार नाही? अशी आशंका असतां अभिप्राय दाखविला - 'धर्मग्रहणाचें' म्हणून धर्माचे ग्रहण अनुपपन्न आहे? अशी आशंका असतां प्रयोजनवशात मुख्य ~~(सर्वधर्माचे ग्रहण आहे)~~ ग्रहण आहे असें सांगतो - 'परंतु वेदार्थाला' म्हणून धर्मापर्यंत विचाराची प्रवृत्ति नाही असें एवं इत्यादि 'एवं' शब्दाने ग्रहण केले आहे.

द्वितीयवर्णक

॥ व्याख्यान ॥

सिता धर्मग्रहण आहे. असें आहे तर धर्मालाच पुढें करून विचार असो कारण त्याला पुरुषार्थत्व (= पुरुषार्थ साधनत्व) आहे (पुरुषार्थरूप ब्रह्माला पुढें करून नाही.) व त्यामुळे संदिग्धत्वही

॥ विवरण ॥

परिहार करीतात - 'असें आहे तर' धर्म शब्दाचें तर वेदार्थांत प्रयोगाचें निमित्त सांगितले पाहिजे. रूढी तर नाही कारण कौत्यवेदनादिकांतही प्रयोगाची विप्रतिपत्ति (विवाद) आहे. आतां अन्वयव्यतिरेकावरून सिद्ध श्रेयःसाधनाला सांगणारा धर्म शब्द आहे. वेदार्थाचाही तत्साधनत्व असल्यामुळे धर्म शब्द तेथें प्रवृत्त होतो असें असल्यावर स्वाध्यायपाठावरून प्रतीयमान ब्रह्माला श्रेयरूपत्व असल्यामुळे धर्म शब्दाभिधेयत्वाचा अभाव आहे. म्हणून (धर्मग्रहणानें) सामर्थ्यावरून त्याचा त्याग केला असल्यामुळे धर्माला पुढें करूनच विचार युक्त आहे. अन्यथा आपाततः केल्या धर्म व ब्रह्माच्या संग्रहाच्या ज्ञापनाकरिता 'वेदार्थजिज्ञासा' असें म्हणावयास पाहिजे होतें असा भाव. अनुष्ठेयश्रेयःसाधनाप्रमाणें अननुष्ठेयश्रेयरूप हें ब्रह्म पदान्वयसामर्थ्यावरून विचाराच्या पूर्वी प्रतीत होत नाही. असें.

विवरणव्याख्यान

पण धर्म शब्दानें वेदार्थ विवक्षित असल्यामुळे त्याच्याही (धर्माच्याही) विचारयोग्यतेनें वेदार्थ उपाधींत विचार युक्त असल्यामुळे 'असें आहे तर' या परिहाराला आभासत्व आहे अशी आशंका असतां सांगतात - 'परिहार करीतात' सम्यक् परिहार काय सांगतात - 'धर्मशब्दाच्या' काय धर्म शब्द वेदार्थांत रूढीनें वर्तन करितो? किंवा गुणाच्या योगानें? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात - 'रूढी तर' अविवाद प्रयोगाला रूढित्व असल्यामुळे न येथें प्रयोगाविषयीं विवाद असल्यामुळे वेदार्थांत त्याला रूढित्व नाही असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करीतात - 'आतां', वेदार्थांपर्यंत निश्चय आहे असें म्हणण्यास काय अभीष्ट आहे? काय वेदार्थ ब्रह्माचा त्याग? किंवा संग्रह? पहिला पक्ष अयुक्त आहे असें सांगतात - 'असें असल्यावर' धर्मशब्दाभिधेयत्वाभावाविषयीं हेतु सांगतात - 'श्रेयोरूपत्व' ~~'अन्यथा'~~ श्रेयःसाधन धर्म शब्दार्थ आहे. ब्रह्म तर श्रेयोरूप आहे म्हणून धर्म शब्दवाच्य नाही. असा अर्थ. दुसरा पक्ष बरोबर नाही असें सांगतात - 'अन्यथा आपात' ब्रह्माचें आपातप्रसिद्धि असिद्ध आहे अशी आशंका असतां सांगतात - 'अनुष्ठेयश्रेयःसाधनाप्रमाणें' कारण अनुभवाचा विरोध येतो.

॥ व्याख्यान ॥

आहे. व तसें असतां उत्तरसूत्रही 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' असें, धर्माच्या स्वरूपांत विप्रतिपत्त्यां-च्या निरास पर अनुगुण होतें. अन्यथा वेदार्थांत विप्रतिपत्ति असतां त्यांच्या निरासाकरितां 'चोदना ~~लक्षणोऽर्थः~~

॥ विवरण ॥

म्हणे तर शास्त्र नाहीं. लक्षणसूत्रही धर्मविषयक आहे वेदार्थविषयक नाहीं असें सांगतात – 'व तसें असतां उत्तरसूत्रही' लक्षणतर लक्षणाच्या अन्य प्रसंगाविभ्रमनिरासपर असतें. तेथें तर धर्माच्या वेदनादिकांत प्रसक्त तेनें विप्रतिपन्न आहे. वेदार्थ नाहीं. म्हणून लक्षणाच्या कृतार्थत्वाकरितां धर्माचें लक्षित केला जातो असें सांगतात – 'धर्माच्या स्वरूपांत'. पण वेदार्थांतही काय अर्थवादलक्षण वेदार्थ आहे? किंवा चोदनालक्षण? अशा विप्रतिपत्त्या आहेत? त्यांच्या निरासाकरितां लक्षण सांगितलें जातें? म्हणून सांगतात 'अन्यथा वेदार्थांत'. मंत्र (अर्थवाद) दिकांत कार्याची अप्रतीति असल्यामुळे. व ज्ञानें तो प्रतीत होतो त्याच्या।

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असा अर्थ. पण धर्मग्रहणसामर्थ्यावरून जिज्ञासा (एकदेशविषयत्व) पूर्वी सांगितलें 'व तसें असतां' येथेंही जर तेंच सांगितलें जातें तर पुनरुक्तिदोष येतो? अशी आशंका असतां सांगतात – 'लक्षणसूत्रही'. वेदार्थजिज्ञासेचा उपक्रम असतां त्याचेंच लक्षण येथें सांगावयास पाहिजे होतें. तुम-पादन नाहीं असा अर्थ. ~~[illegible] धर्मग्रहणसामर्थ्यावरून [illegible] एकदेशविषयत्व सांगितलें~~ यथेक्षण-सूत्र ~~[illegible] असें सांगितलें जातें [illegible] पुनरुक्ति नाहीं असें [illegible]~~ वेदार्थविषयक लक्षणाभिधान आहे? अशा शंकेचा निरास करितात – 'लक्षणतर' 'तेथें तर' वाक्यांत असा अर्थ: 'धर्माचें' येथील 'च'काराचें स्पष्टीकरण करितात – 'वेदार्थ नाहीं'. वेदार्थांतही विप्रतिपत्तीच्या संभवामुळे तिच्या निराकरणाकरितां लक्षणाभिधान युक्त आहे? अशी शंका घेतो 'पण वेदार्थांतही' ~~[illegible]~~ पक्षांत सूत्र अनुगुण आहे असें सांगतात – 'अन्यथा वेदार्थांत'. पुनः अर्थवादलक्षण वेदार्थ आहे? येथें काय कार्यरूप वेदार्थ असतां विप्रतिपत्ति-अभिप्राय आहे? किंवा स्वरूप असतां? किंवा उभयरूप असतां? पहिला पक्ष संभवत नाहीं असें सांगतात – 'मंत्रादिकांत' (दुसरा पक्षही नाहीं. कारण सिद्धापासून त्याची अप्रतिपत्ति आहे. तिसराही नाहीं कारण मंत्रादिकापासून उभयरूपाची अप्रतिपत्ति आहे. असा अभिसंधि) धर्मशब्दानें वेदार्थाचा विवक्षितत्व असल्यामुळे विप्रतिपत्तीच्या निरास संभवतो? अशा आशयानें शंका घेतो –

व्याख्यान

लक्षणो वेदार्थः" असे इद्रिक कारण धर्मग्रहण असतां वेदार्थ विप्रतिपत्तींच्या निरास करणें शक्य (चोदनयाहि ज्ञायते चोदनेन कथ्यतो) नाही. कसा? जेणेंहो चोदनालक्षण जो अर्थ तो धर्म असें धर्मत्व जाणविलें जातें तेणेंहो तोच

॥ विवरण ॥

अर्थ असतो" असा नियम असल्यामुळे येथें तशी विप्रतिपत्ति नाही असा भाव. पण धर्मग्रहण असतांही अर्थवादक-धर्मांच्या निराकरण करून वेदार्थाचें धर्मलक्षणत्व कां सिद्ध होणार नाही? त्यावर सांगतात- 'कारण धर्मग्रहण असतां' कारण (धर्मग्रहण असतां) वेदार्थातील विप्रतिपत्तींच्या निराकरणाच्या पूर्वाभासाच्या अभाव असल्यामुळे व धर्मातील विप्रतिपत्तींच्या निरासाच्या प्रसंग नस असल्यामुळे अप्रतिपन्न वेदार्थातील विप्रतिपत्तींच्या निरासाच्या ग्रहणाचा अवकाश नाही असा अर्थ. पण धर्म शब्दाचा वेदार्थांत प्रयोग असल्यामुळे त्यांच्या विप्रतिपत्तींचा निरास न निवार्ये तशा-न्याचा? अशी शंका येते. कसा? तेथें रूढीचा आश्रय करून तर धर्म शब्दाचा वेदार्थात प्रयोग नाही असें सांगितले. लक्षणेनेही नाही कारण अभिधेयाहून अन्याचा लक्ष्य असल्यामुळे वेदार्थाचा धर्मत्व नसण्याचा प्रसंग येतो. असा स्वार्थ प्रक्षेपाने (अजहल्लक्षणेन) तेथें प्रवृत्ति? किंवा शब्दमात्राचा संज्ञासंज्ञिसंबंधपरत्वाने उपयोग होय राहतो. त्यांत

विवरणव्याख्यान

कारणधर्म

'पण धर्मग्रहण असतांही' अध्ययन जाणल्याने उत्तर सांगतात- 'यावर सांगतात'. व्याख्यानाला अपेक्षित हेतू सांगतात- 'कारण वेदार्थातील' पूर्वपक्षी आपला आशय स्पष्ट करतो- 'पण धर्म शब्दाचा'. व्याख्यानांतील रूढीच्या लक्षणेच्या निरासाच्या अभाव प्रसंग असल्यामुळे त्यांच्या योगाने धर्म शब्दाच्या वेदार्थात प्रवृत्ति शंकेचा निरास करितात- 'तेथें रूढि' कारण धर्मत्वाचा विप्रतिपन्न प्रयोगत्व आहे असा अर्थ. लक्षणा कशा दूषित करितात- 'लक्षणेनेही' लक्षणा शब्दाने काय जहल्लक्षणा विवक्षित आहे? किंवा अजहल्लक्षणा? पहिला पक्ष बरोबर नाही असें सांगतात- 'कारण अभिधेयाहून'. 'गंगेवर घर आहे' येथें ज्याप्रमाणे गंगापदाचे लक्ष्य जे तीर त्याचा ज्याप्रमाणे गंगात्वाचा त्याग आहे. त्याप्रमाणे जहल्लक्षणा असतां धर्मपदाने लक्ष्यमाण वेदार्थाचा धर्मत्व राहणार नाही असा अर्थ. म्हणून दुसरा पक्ष किंवा संज्ञापक्ष परिशेष राहतो असें सांगतात - 'आत्मत्वां स्वार्थप्रक्षेपाने' = अजहल्लक्षणेन असा अर्थ 'संज्ञा' इत्यादि शब्दशेष

~~१००~~
६५०

॥ व्याख्यान ॥

वेदार्थ आहे अन्य नाही असें कळण्यास नाही. आतां पुनः जर (जो चोदनालक्षण अर्थ) तो धर्म (=तो धर्मनामक आहे) असा नामनामिसंबंध सूत्रानें सांगितला जातो तर तो अप्रक्रान्त व

निष्प्रयोजन आहे.

॥ विवरण ॥

स्वार्थप्रक्षेपानें तर नव्हे असें सांगतात - 'जें हें चोदनालक्षण' चोदनालक्षणाचें धर्मत्व सांगितलें असता किंवा धर्माला चोदना-लक्षणत्व (=प्रमाणत्व) असता वेदार्थ तर एवढाच आहे असें निर्णीत होत नाही. कारण चोदना व धर्म शब्दांना (सकळ) वेदांत त्याच्या अर्थाचें अभिधायित्व आहे. जसें जें चाक्षुष (प्रत्यक्ष) तें रूप असें म्हटलें असतां सर्व प्रत्यक्षात्मा रूप अर्थ आहे असें सांगितलें होत नाही. त्याप्रमाणें असा भाव. चोदनालक्षण अर्थात सूत्राचें धर्म संज्ञाविधिपरत्व निराकरण करितात - 'आतां पुनः जर' धर्म चित्रा त्याच्या प्रक्रमाच्या विरुद्ध नामनामिसंबंधाचें प्रतिपादन आहे असें सांगतात - 'तो अप्रक्रान्त' अनुपक्रान्तत्व असताही त्याचें अनन्यथासिद्ध फलभाव असतां सांगणें युक्त होतें. परंतु तें नाही असें सांगतात - 'तो निष्प्रयोजन' अशा प्रकारचें पु-

चाही

॥ विवरणव्याख्यान ॥

जसा अर्थ विशेषांत संकेतित आहे. तसा धर्म शब्दही वेदार्थांत संकेतित आहे असा अर्थ. त्यांत पहिल्या पक्षाला दूषित करितात - "तें तर स्वार्थप्रक्षेपानें" अजर लक्षणें धर्म शब्दाची वेदार्थांत प्रवृत्ति असतां त्याची इयत्ता सिद्ध होत नाही असें ~~[illegible]~~ सांगितलें. त्याविषयीं हेतु सांगतात - 'चोदनालक्षणाचा' ~~[illegible]~~ चोदना शब्दाचा वैदिकेतरव्यावृत्तित्व असल्यामुळें व धर्म शब्दाला श्रेयःसाध-नत्व असल्यामुळें वेदार्थाच्या इयत्तेची सिद्धि होत नाही असा अर्थ. 'आतां पुनः' येथें कोणाला नामत्व व कोणाला नामित्व विवक्षित आहे? अशी शंका असतां अभिप्राय सांगतात - 'चोदनालक्षण अर्थात' 'निराकरण करितात' - संज्ञा या दुसऱ्या पक्षाला उत्थापन करून निराकरण करितात असा अर्थ. 'अनन्यथासिद्ध' = त्याच्यावाचून दुसऱ्या रीतीनें सिद्ध न होणारा असा अर्थ. ~~[illegible]~~ अनावश्यक संबंधरूपी अर्थाला सांगणें अशा अतिप्रसंगाला दाखवितात - 'अशा प्रकारच्या ही' पण धर्म शब्दाच्या वेदार्थवाचकत्वाचा निरास केला असल्यामुळें 'त्यानें वेदार्थच सांगितला जातो' असें कसें म्हटलें? अर्थ म्हटला असतां अंगीकार केल्यामुळें विरोध नाही.

व्याख्यान

व अतिप्रसंगही प्राप्त होतोच. असे असताही कोणत्या रीतीने धर्मशब्दाने वेदार्थच सांगितला।

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विपादन असताही हे प्रतिपाद्य आहे हें नाही असा नियम होणार नाही असें सांगतात – 'व अतिप्रसंगही' (धर्मशब्दाचा वेदार्थ (त्यामुळे धर्मनामत्व) वाच्यत्व) ते त्यांनी अंगीकार करून दूषण सांगतात – 'असें असताही कोणत्या रीतीनें' इ. भाव – चोदनालक्षणत्व वेदार्थत्व (त्यामुळे धर्मनामत्व) असता अर्थशब्दाचा वैयर्थ्य येते. कारण श्येनादिकांनाही चोदनालक्षणत्व व वेदार्थत्व असल्यामुळे त्यांच्या व्यावृत्तीची अनुपपत्ति येते. त्यांना अचोदनालक्षणत्व व अवेदार्थत्व असता (त्या दोहोंच्या) त्यांच्या योगानेच श्येनादिकांची निवृत्ति होते असल्यामुळे अर्थशब्दाचा वैयर्थ्य येतेच. लक्षण वाक्यांत अनुवादमात्राची अनुपपत्तीही आहे. प्रमाण प्रतिज्ञेत तरही अर्थशब्दाचा वैयर्थ्य येते. धर्मजिज्ञासापक्षांत तर प्रतिपाद्य चोदनाविषय श्येनादिकांची अनर्थत्वाने अधर्मत्व-सिद्धि प्रयोजन आहे. तसेंच चोदनाशब्द हो संपूर्ण वेदलक्षणापर म्हणावा लागेल. कसा? चोदनाशब्द सर्वही वेदभाग आहे? किंवा नाही? नाहीतर चोदनालक्षण अर्थ चोदनार्थ असे लक्ष्य लक्षणांत ऐक्यच येते.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असें सांगतात – 'अंगीकार करून' पण धर्मशब्दाचे वेदार्थवाच्यत्व अंगीकृत आहे तर 'कोणत्या रीतीनें' हें व्यर्थ आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात – 'भाव' पण श्येनादि यागांच्या व्यावृत्तीकरिता अर्थ पद आहे अशी आशंका असतां काय श्येनादिकांना चोदनालक्षणत्व व (त्यामुळे धर्मनामत्व) वेदार्थत्व आहे? किंवा नाही? असा विकल्प करून पहिला पक्ष दूषित करतात – 'कारण श्येनादिकांनाही' दुसरा दूषित करितात – 'त्यांना अचोदनालक्षणत्व' पण त्यांच्या (त्या दोहोंच्या) योगाने सिद्ध अर्थांचा अर्थशब्दाने अनुवाद केला जातो अशी आशंका असतां सांगतात – 'लक्षण वाक्यांत' दुसरे सूत्र लक्षणपर आहे या पक्षांत अर्थशब्दाचे वैयर्थ्य सांगून प्रमाणपरत्व पक्षांत ही सांगतात – 'प्रमाण प्रतिज्ञेत ही' धर्मपर्यायीत विचाराची प्रतिज्ञा असतां अर्थशब्द अर्थवान् कसा? अशी आशंका असतां सांगतात – 'धर्मविचार पक्षांत तर' अशा रीतीने सूत्रांत अर्थशब्दाचे वैयर्थ्य सांगून दुसराही दोष सांगतात – 'तसेंच चोदना' चोदनाशब्दाने सकल वेदलक्षणांत कोणता हेतु आहे? अशी शंका घेतो – 'कसा?' 'लक्ष्य लक्षणांस ऐक्यच येतें' याचा हा अर्थ – धर्मशब्दाने सांगितलेला वेदार्थ शब्दाने चोदनालक्षण।

॥ व्याख्यान ॥

जातो. असे वाटले जाईल तर तसे असतां चोदनालक्षणवेदार्थ आहे अर्थवादादिलक्षण नाही

॥ विवरण ॥

आहे तर तोही वेदभाग अर्थवान् आहे? किंवा निरर्थक आहे? अर्थवान् आहे तर अचोदनाभागाच्या अर्थ चोदनाप्रमेय कसे होईल? चोदनाव्यतिरिक्त वेदभाग अर्थशून्य असेल तर अर्थ व अनर्थवान् भागद्वय समुदाय वेदाचा अर्थ चोदनार्थ कसा होईल? म्हणून चोदनाशब्द सकल वेदलक्षणापर आहे असे होऊन 'चोदनालक्षणो वेदार्थः' या वाक्यात शब्दद्वय दूषण येते. अशा अभिप्रायाने येथे 'कोणत्याही रीतीने' असे म्हटले — असा. तसे असतां (प्रामाण्य)विचाराच्या पूर्वीच वेदाच्या प्रामाण्यामुळे अर्थवत्त्व निश्चय झाला असतां काय वेदार्थ चोदनालक्षण आहे? किंवा अर्थवादादिलक्षण? असा संशय असता. अर्थवादादिलक्षण नाही परंतु चोदनालक्षण वेदार्थ आहे. असे निर्णयपर सूत्र होईल. तें तर अनुपपन्न आहे. कारण (प्रामाण्यविचाराच्या पूर्वी) अर्थवत्त्वाला अनिश्चितत्व आहे. असे सांगतात - 'तसे असतां' व प्रथम सूत्रांत स्वाध्यायाच्या अर्थविवक्षेला दाखविले असल्यामुळे अर्थवत्त्वाचा निश्चय झाल्यामुळे त्याचा उद्देश करून

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अर्थ सांगितला जातो. व 'चोदनालक्षण' येथेही तोच अर्थ सांगितला जातो — असा पहिल्या पक्षाचा अनुवाद करितात — 'आहे तर' विकल्पाला सहन करीत नसल्यामुळे हाही पक्ष साधु नाही असे सांगतात - 'तरी आहे' पहिल्या पक्षी अचोदनाभागाच्या प्रमेयाला चोदनाप्रमेयत्व व्याहत आहे असे सांगतात - 'अचोदनाभागाच्या' दुसऱ्या पक्षीं ही व्याघाताला सांगतात - 'चोदनाव्यतिरिक्त' इत्यादिकाने. 'अर्थ व अनर्थवान्' सविषयाने विषय वाक्यद्वय समुदायस्वरूप वेदार्थ आहे. असा अर्थ फलित सांगतात — 'म्हणून चोदनाशब्द' 'शब्दद्वय दूषण' अर्थशब्दाचे वैयर्थ्य व चोदनाशब्दाच्या (लक्षणेमुळे) स्वार्थ परित्याग असे दूषणद्वय असा अर्थ. पण वेदाच्या प्रामाण्याला मीमांसकाने मानले असल्यामुळे 'सिद्ध प्रामाण्यविचार होईल' हे इष्ट आहे. अशी आशंका असतां त्याचे सांगतात - 'तसे असता विचाराच्या' =प्रामाण्यविचाराच्या असा अर्थ. अनिश्चितत्व असिद्ध आहे? अशी शंका घेतात - 'पण प्रथम सूत्रांत' काय वेदप्रामाण्याच्या निश्चयपूर्वक अर्थवत्त्व निश्चित आहे? किंवा नाही? असा विकल्प करून दुसऱ्या पक्षीं दूषण सां-

॥ व्याख्यान ॥

अशा उत्तर लक्षणा (= अध्याया) प्रमाणे सिद्ध प्रामाण्य वेदार्थ विचार हा होईल. तेथें अनंतर

॥ विवरण ॥

लक्षण विधान युक्त आहे? नाही कारण प्रामाण्य अनिश्चित असतां अर्थ विवक्षेचा अयोग आहे. तथेंतर अध्ययनविधिप्रयुक्त ~~सर्व~~ अप्रामाण्य मात्र निराकरणाने अर्थविवक्षा दाखविली आहे. पौरुषेयत्व प्रमाणान्तर योग्य विषयत्वादि विविध अप्रामाण्य निराकरण करून तेथें प्रामाण्य व्यवस्थापित नाही. म्हणून अर्थवत्त्वाच्या अनिश्चयामुळे वेदार्थ चोदना लक्षण आहे असे ~~[illegible]~~ करणे शक्य नाही. आतां प्रथम सूत्र सामर्थ्यावरूनच अर्थवत्त्व अंगीकार करून जें लक्षण विधान त्यावर सांगतात- तेथें अनंतर प्रामाण्य प्रतिपादन युक्त होत नाही? पण त्याच्याच दृढीकरणाकरितां पुनः प्रतिपादन आहे? नाही कारण अर्थवत्त्व निश्चित असतां दृढीकरणाच्या प्रयोजनाचा अभाव आहे. अनिश्चित असतां तर लक्षणाची प्रवृत्तीच अभाव आहे. पण वेदप्रामाण्यानेच हे वेदार्थत्वामुळेच प्रतिपादन आहे. वेदाच्या अर्थवत्त्व निश्चयाकरिता

" विवरण व्याख्यान "

सांगतात- 'नाही कारण' पहिल्या पक्षीं हा काय विधिप्रयुक्त अप्रामाण्यमात्राचे निराकरण आहे? किंवा सर्व प्रकारच्या अप्रामाण्याचे? असे विकल्प करून पहिल्याचा अंगीकार करीतात- 'तथेंतर' दुसऱ्याला दूषित करितात- 'पौरुषेयत्व' विरुद्धार्थत्वादि 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे. कारण सर्व प्रकारच्या अप्रामाण्याचे निराकरण प्रथम सूत्रांत उपलब्ध होत नाही असा अर्थ. पण सामर्थ्यावरून तेथें प्रामाण्य निर्दिष्ट आहे अशी शंका घेतो- 'आतां प्रथम सूत्र'. प्रथम सूत्रांतच प्रामाण्य सिद्ध असतां "तत्प्रमाणं बादरायणस्य" [पू. मी. १।१।५] इत्यादिकांनी पुनः प्रामाण्य प्रतिपादन व्यर्थ आहे असे सांगतात- 'त्यावर सांगतात तेथें'. पण सांगितलेल्याच्याच विस्ताराकरिता पुढील ग्रंथ असल्यामुळे त्याला वैयर्थ्य नाही! अशी शंका घेतो- 'पण त्याच्याच'. काय अर्थवत्त्व निश्चित असतां त्याच्या दृढीकरणाकरिता प्रारंभ आहे? किंवा अनिश्चित असतां? असा विकल्प करून दोन्हींचा क्रमाने निरास करितात- 'नाही अर्थवत्त्व कारण' पण प्रथम सूत्रांतच वेदप्रामाण्य सिद्ध आहे. एतद्यावरून उत्तरग्रंथांच्या प्रतिपादनाची अनुपपत्ति नाही. कारण कसे प्रमाणेच प्रामाण्या काही वेदार्थत्व असल्यामुळे त्याच्या प्रतिपादनाची उपपत्ति होते? अशी शंका घेतो- 'पण वेदप्रामाण्यानेच हे' ~~प्रामाण्याला~~

॥ व्याख्यान ॥ [पू.मी.भा.२।१।१]

प्रामाण्यप्रतिपादन युक्त होत नाही. 'वृत्तं प्रमाणलक्षणम्', असे भाष्यवचनही युक्त होत नाही. मंत्रार्थवादांतही कार्यार्थत्वाविषयीं विप्रतिपत्ति होणार नाही. तीतर पुढें त्यांचें निरसन केली जाते.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नहीं? नहि कारणे वेदप्रामाण्याला ही वेदार्थत्व असतां सिद्ध (अज्ञात्या) वस्तूंत (प्रामाण्यांत) (वेदाच्या) प्रामाण्याचा प्रसंग येतो. द्वितीयाध्यायाला प्रारंभ करणारे भाष्यकारही 'वृत्तं प्रमाणलक्षणम्' असें प्रथमाध्यायानें वेदाचें प्रामाण्य साध्य झाले आहे असे दाखवितात. ते वेदाच्या अर्थपरत्वनिश्चयपूर्वक विचारांत युक्त होत नाही. म्हणून द्वितीयसूत्रानें धर्मांत प्रमाण प्रसिद्ध ज्ञान किंवा लक्षण केलें जाते असें सांगतात- 'वृत्तं प्रमाणलक्षणम्' पुनः याच सूत्रांत मंत्र व अर्थवादांच्या धर्मांत अप्रामाण्याचें निराकरण असल्यामुळे अर्थवादाधिकरण अनपेक्षित होईल असें सांगतात- 'मंत्रार्थवादांतही' 'मंत्रार्थवादांतही'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

प्रामाण्याला वेदार्थत्व असिद्ध आहे अशी शंका घेता येणार नाही कारण अध्ययनविधीनंतर अध्ययनाच्या फलपर्यंतच्या आकांक्षित वेदाला फलवान अर्थावबोधसामर्थ्य प्रतिपादन करितो. त्यानें वेदप्रामाण्याचा ही वेदार्थत्वाची उपपत्ति होते, असा अभिप्राय. प्रामाण्याला वेदार्थत्व असिद्ध आहे असें सांगतात- 'नहि कारणे वेदप्रामाण्यवादाही', प्रथमसूत्रांतच प्रामाण्याचें प्रतिपादन असल्यानें याही कारणानें पुढे अयुक्त आहे असें सांगतात- 'द्वितीयाध्यायाला' असा द्वितीय सूत्रार्थ नाही चोदनाप्रमाणकत्व आहे याविषयीं दुसरीही उपपत्ति सांगतात- 'पुनः याच सूत्रांत' 'अर्थवादाधिकरण' 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते' [पू.मी.१।२।१] हें या अधिकरणांतील प्रथम पूर्वपक्ष सूत्र आहे. सर्व वेदाला धर्मपरत्वानें अर्थवत्व असतां "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादिकांनाही त्याप्रमाणें असलें पाहिजे. अन्यथा आनर्थक्य येते. असें यांत प्रतिपादन केलें आहे. तें तर द्वितीय सूत्रांतच धर्मांत त्यांचें अप्रामाण्यनिराकरण केलें असल्यामुळे युक्त होत नाही असा अभिप्राय. पण सिद्धबोधी मंत्र व वेदाच्या भागात धर्मांत प्रामाण्याची अनुपपत्ति असल्यामुळें त्यांना आनर्थक्य येते अशी आशंका असतां

॥ व्याख्यान ॥

म्हणून पूर्वोक्त न्यायाने कार्यनिष्ठच वेदभाग विचार्य ते ने प्रक्रान्त व विचारित आहे. वस्तुनिष्ठ नाही. म्हणून वस्तुतत्त्वनिष्ठ वेदभागाच्या विचार करण्याकरितां हें 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' असें आरंभ केलें जातें.

॥ असे व्याख्यानातील विस्तृत द्वितीयवर्णक समाप्त झाले ॥

॥ विवरण ॥

पणस्तावकत्वाने (विधीशी) अन्वयाच्या प्रकाराचे प्रतिपादन करण्याकरितां अधिकरण आहे? असें म्हणणे असत्यक नाहीं कारण येथेंच धर्मांचें अप्रामाण्याचें निराकरण असल्यामुळे धर्माच्या प्रतिपादकत्वाचें ~~उदय~~ येत ~~नाहीं~~ येथे पूर्वपक्षाचा उदय होत नाही. (प्रतिपादनाच्या) उपसंहार करितात - 'म्हणून पूर्वोक्त'

॥ असे विवरणातील विस्तृत द्वितीयवर्णक समाप्त झाले ॥

विवरणव्याख्यान

सोपयोगित्व दाखविण्याकरितां अधिकरणारंभ युक्त आहे? अशी शंका घेतां - 'पणस्तावकत्वाने' प्रयोगविधीचा अपेक्षित शास्त्र व अनुष्ठानोपयुक्त द्रव्य देवतादि कारणद्वारा त्यांना विधींत अन्वितत्व आहे असा अर्थ. तथापि पूर्वपक्षाचा अभाव असल्यामुळे अधिकरणाचा आरंभ होत नाही असें सांगतात - 'नाहीं कारण' म्हणून वेदान्तांना अगतार्थत्व असल्यामुळे वेदान्तमीमांसा शास्त्र आरंभ करण्यास योग्य आहे असें सिद्ध झाले अशा आशयाने सांगतात - 'उपसंहार करितात' त्या या अर्थाच्या अभिप्रायानें भाष्यकारांनीं 'वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य' असें म्हटलें आहे. म्हणून हें ~~विस्तृत~~ द्वितीयवर्णक 'व्याचिख्यासितस्य' या भाष्यपदाचें विस्तृत व्याख्यान आहे असे जाणावें.

॥ असें विवरणव्याख्यानातील विस्तृत द्वितीयवर्णक समाप्त झाले

इति ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान
सविवरण व त्याच्या व्याख्याना सह
याच्यातील या वेदान्तमीमांसा शास्त्राच्या
अव्यवहित विषये वेदान्त विचार विषयक
विस्तृत द्वितीय वर्णक

अथ ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान

सविवरण व त्याच्या व्याख्याना सह

याच्यातील या वेदान्तमीमांसाशास्त्राच्या

अधिकार्यादि साधक जिज्ञासा सूत्रातील अथादिपदार्थ विचार रूपी

तृतीय वर्णक

॥ अथ अधिकार्यादिसाधकमथादिपदार्थविचारात्मकं तृतीयवर्णकभाष्यम्॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१॥

तत्राथशब्द आनंतर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्। मंगळस्यच वाक्यार्थे समन्वयाभावात्। अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मंगळप्रयोजनो भवति। पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फळत आनन्तर्याव्यतिरेकात्। सति चानंतर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम्। स्वाध्यायानंतर्यन्तु समानम्। नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः। न। धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः। यथाच हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः, क्रमस्य विवक्षितत्वान्न तथेह क्रमो विवक्षितः, शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात्। धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः, फळजिज्ञास्यभेदाच्च। अभ्युदयफळं धर्मज्ञानम्, तच्चानुष्ठानापेक्षम्। निःश्रेयसफळन्तु ब्रह्मविज्ञानं नचानुष्ठानान्तरापेक्षम्। भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापारतंत्रत्वात्। इहतु भूतं ब्रह्मजिज्ञास्यं नित्यत्वान्नपुरुषव्यापारतंत्रम्। चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च। याहि चोदना धर्मस्य ळक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति। ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवळं, अवबोधस्य चोदनाऽजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते। यथाक्षार्थसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत्। तस्मात्किमपि-वक्तव्यं यदनंतरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति। उच्यते- नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफळभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वञ्च। तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वंच शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुंच न

विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति – "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छा. ८।१।६] इत्यादिः । तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति – "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिः [तै. २।१] तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं "जन्माद्यस्य यतः" इति । एत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशंकितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी न शेषे, जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, संबंधसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् । न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेन्न, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि । यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै. ३।१] इत्याद्याः श्रुतयः, "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा ।

अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्यायाः इच्छायाः कर्म। फलविषयत्वादिच्छायाः। ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारवीजाद्यनर्थनिवर्हणात्। तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम्।

॥ अथ जिज्ञासा सूत्रातील अधिकार्यादिकांना साधक अर्थाद्-पदार्थ विचार रूपी तृतीयवर्णक ॥

॥ व्याख्यान ॥

७११३४

अथाशेसीने (प्रथमवर्णकांत) सूत्राचे आदित्व कारणाने व सूत्रत्वाने विषय व प्रयोजन व त्यांच्या सिद्धीला करणारा अविद्यारूप वंध त्याच्या सामर्थ्यावरून कळलेला आहे असें प्राप्त करून आतां तेथे सूत्राचे सामर्थ्य दाखविण्याकरितां त्याचे पदशः व्याख्यान आरंभ करितात –

॥ विवरण ॥

'तत्राथ शब्दः' इत्यादि पदव्याख्यान भाष्याचे वृत्त संकीर्तन पूर्वक तात्पर्य सांगतात – 'अथातोतीनं' सूत्राच्या आदित्वाने

॥ विवरण व्याख्यान ॥

पण 'प्रथमवर्णकांत' सूत्रार्थ दाखविला असल्यामुळे भाष्यकार 'पदशः व्याख्यान आरंभ करितात' असे म्हणणे अयुक्त आहे" अशी आशंका असतां तात्पर्याच्या कथना प्रमाणे पदव्याख्यान ही कर्तव्य आहे. कारण "पदच्छेदः पदार्थोक्तिः" इत्यादि व्याख्यानाचे लक्षण आहे. अशा आशयाने सांगतात – 'तत्राथशब्दः इत्यादि' 卐

पण शास्त्राच्या फलाची सिद्धि असतां सामर्थ्यावरून त्याची इच्छा करणारा अधिकारी सिद्ध होतो. पुढील (अधिकान्याच्या सिद्धिपर) ग्रंथाचा काय उपयोगी असे म्हणणे असेल तर पुरुषबुद्धि मात्राला अधिकार निमित्तत्वाचा असंभव असल्यामुळे विशेषणान्तराची अपेक्षा आहे. म्हणून साधन चतुष्टय विशिष्ट अधिकान्याच्या निरूपणाकरिता वर्णकान्तराचा आरंभ युक्त आहे. व्यवहित व अव्यवहित विषय व फलसिद्धीच्या उत्तर समयी अधिकान्याचे उत्पादन सुकर असल्यामुळे पूर्वीक (प्रथम व द्वितीय) ~~(प्रथम)~~ व या वर्णकांत पौर्वापर्य आहे. येथे वेदान्त शास्त्र आरंभणीय आहे किंवा अनारंभणीय आहे असा विशिष्ट अधिकाऱ्याच्या संभव व असंभवाच्या योगाने संदेह घेतल्या जातो. त्या विशिष्ट अधिकाऱ्याविषयीं प्रमाणाचा अभाव असल्यामुळे शास्त्र अनारंभणीय आहे असा पूर्वपक्ष. 'परीक्ष्य लोकान्' [मुं. १।२।१२] 'शान्तो दान्तः' [बृ. ४।४।२३] इत्यादि वाक्यांच्या पर्यालोचनेने साधन चतुष्टय विशिष्ट अधिकारी प्रसिद्ध असल्यामुळे ते आ-

॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥

भाष्य

तत्राथशब्द आनंतर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः ब्रह्मजिज्ञासायाः अनधिकार्यत्वात्॥

॥व्याख्यान॥

'तत्र' = या जिज्ञासासूत्रांत 'अथशब्दः' = अथशब्द 'आनंतर्यार्थः' = अनंतर अर्थात 'परिगृह्यते' = ग्रहण केला जातो. 'नाधिकारार्थः' = प्रारंभार्थी नाही. 'ब्रह्मजिज्ञासायाः अनधिकार्यत्वात्' = कारण ~~ब्रह्मजिज्ञासेला~~ ब्रह्मज्ञानेच्छेला अप्रारभ्यत्व आहे ~~= कारण ब्रह्मज्ञानाच्या इच्छेचा आरंभ केला जाऊं शकत नाही~~

प.पा. ५२।२

'तत्र' येथून 'अव्यतिरेकात्' येथपर्यंतचे भाष्य जिज्ञासा शब्दाला अवयवार्थत्वाने अर्थवत्त्व असतां युक्त होते. कारण अधिक्रियेला (प्रतिपादनाच्या प्रारंभाला) योग्य ब्रह्म-

---

॥विवरण॥

२३।२।१ (=सूत्रपदांमध्यें)

तेथें 'अथ' शब्दाचे लोकांत चार अर्थ वृद्धव्यवहारांत प्रयोगसामर्थ्यावरून प्रसिद्ध आहेत १ आनंतर्य, २ अधिकार (आरंभ) ३ मंगलाचरण ४ व प्रकृत अर्थाहून अर्थान्तरत्व. त्यांत इतर अर्थांच्याहून पर्युदासाने (अन्यार्थत्वाने) अथशब्दाने येथें आनंतर्य ग्रहण केलें जाते. या अर्थात 'अतश्च आनंतर्यार्थत्वे' याच्याहून पूर्वीच्या भाष्याचे तात्पर्य सांगतात - 'तत्र' येथून 'अव्यतिरेकात् येथपर्यंतचे भाष्य'

॥विवरणव्याख्यान॥

रंभणीय आहे असा सिद्धान्त, तेथें आनंतर्याच्या अभिधानमुखानें अधिकाराच्या समर्पणाकरिता हा अथशब्द आहे. असे प्रतिपादन करण्याकरिता भाष्यकार त्याच्या अधिकारार्थत्वाच्या (=प्रारंभार्थत्वाच्या) निषेध करीत आहेत. तो अनुपपन्न आहे; कारण एका शब्दाला अनेकार्थत्वाची अनुपपत्ति असल्यामुळे अधिकारादि अर्थत्वाविषयीं शंका अवतीर्ण होत नाही. म्हणून भाष्य व त्याचे व्याख्यान असंगत आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात - 'तेथें अथ शब्दाचे' 'तेथें' = सूत्र

तृतीयवर्णक

3 ~~६७४~~

॥ व्याख्यान ॥

ब्रह्म किंवा त्याच्या ज्ञानाचा (~~आत्मस्वरूपाचा~~) यांत (=अवयवार्थांत) प्राधान्याने निर्देश नाही

॥ विवरण ॥

१३२८५ सांगतो —

पण येथें इतर अर्थांचा पर्युदास (=त्याग) ~~करतो~~, जिज्ञासाशब्दाला अवयवार्थाने अर्थवत्त्व असतां इच्छेला कर्तव्यतेने प्रारंभार्थत्वाची अनुपपत्ति असल्यामुळे व प्रत्यधिकरणांत तिला प्रतिपादन केलें नसल्यामुळे अथ शब्द अधिकारार्थ नाही. ब्रह्मज्ञानेच्छेचे मंगलाचरणार्थत्व प्रसिद्धतर असल्यामुळे तो मंगलाचरणार्थीही नाही. अप्रसिद्धत्व असतांही प्रशंसापरत्वाने अर्थवादत्व प्रसंग येत असल्यामुळे सूत्राचा मंगलाचरणार्थ नाही. इच्छेचा कोणत्यातरी अर्थाहून अर्थान्तरभाव प्रसिद्धतर असल्यामुळे त्याला ही सांगण्यात प्रयोजन नाही. म्हणून अथशब्दाचे हे तीन अर्थ नाहीत. पण इच्छेचे कोणत्यातरी अर्थाहून आनंतर्य ही प्रसिद्ध आहे. बरें आहे. येथें

॥ व्याख्यान ॥

इतर अर्थांच्या (=त्यागाचे)

=सूत्रपदांमध्ये असा अर्थ, पर्युदासाचे पुढे आल्यात प्रतिपादन केले असले तरी व्याख्यानेवाच्य व्हावा म्हणून संक्षेपाने त्याला येथे दाखविण्याकरिता आकांक्षेला अवतीर्ण करितात - 'पण येथें' काय जिज्ञासा शब्दाच्या यौगिकत्वाला (=अवयवत्वाला) ग्रहण करून अधिकारादि अर्थत्व मानले जाते किंवा रूढीला? पहिल्या पक्षात दूषण सांगतात - 'जिज्ञासाशब्दाला' इच्छेचा आरंभ म्हणजे कार्य सिद्धीकर्तव्यता? किंवा प्रतिपाद्यता? पहिला पक्ष बरोबर नाही कारण इच्छेला विषयसौंदर्यलभ्यत्व आहे अशा आशयाने सांगतात - 'इच्छेला कर्तव्यतेने' दुसरा पक्षही बरोबर नाही असे सांगतात - 'प्रत्यधिकरणांत' पूर्वपक्ष व सिद्धान्तांनी इच्छेचे प्रतिपादन प्रत्यधिकरणांत दिसत नाही असा अर्थ. मंगलार्थत्वाला दूषित करितात - 'ब्रह्मज्ञानेच्छेचे' प्रसिद्धतरत्व असल्यामुळे त्याला सांगण्यात प्रयोजन नाही असा अर्थ. प्रसिद्धतरत्व मोहामुळे असिद्ध मानणाऱ्याला सांगतात - 'अप्रसिद्धत्व' अर्थवाद इष्ट आहे अशी शंका घेतां येत नाही कारण सूत्राला न्यायाचे प्रतिपादकत्व आहे असा अर्थ. सूत्र प्रकृत अर्थाहून अर्थान्तरत्व 'अथ' शब्दाचा अर्थ आहे. या पक्षाला निरसित करितात - 'इच्छेचा ~~हे~~ तीन अर्थ नाहीत' - म्हणून परिशेषाने ~~इच्छेचा~~ अथ शब्दाला आनंतर्यार्थत्व आहे असा भाव. पण सामर्थ्याने सिद्धत्वामुळे आनंतर्य हीं निर्देशित करण्याकरिता योग्य नाही? अशी शंका घेतात - 'पण इच्छेचे' आनंतर्य मात्राच्या प्रसिद्धीच्या अंगीकार करितात - 'बरें आहे'

तृतीय·वर्णक

४

॥ विवरण ॥

आनंतर्याच्या अभिधानद्वारानें

१३२।१०

हेतुफलभावानें आनंतर्य विवक्षित असल्यामुळें पूर्वप्रवृत्त पुष्कलकारण 'अथ' शब्दानें सुचविलें आहे. पण ब्रह्मज्ञानांत प्रवृत्तिपर्यंत इच्छेच्या उदयसामर्थ्यावरूनच पुष्कलकारण अनुमानिलें जातें तेथें 'अथ' शब्दानें काय उपयोग? खरें आहे इच्छोदयप्रभृति इष्यमाण ज्ञानाच्या उदयपर्यंत कार्याच्या पुष्कलकारणतेनें पूर्वप्रवृत्त शास्त्रीय अधिकारिविशेषणाच्या प्रतिपत्तिपरत्व 'अथ' शब्दाला असल्यामुळें दोष नाहीं. त्याची प्रतिपत्तीही इष्यमाण ज्ञानांत प्रवृत्तिपर्यंत इच्छेच्या उदयद्वारानें प्रवृत्तीच्या अंगभावाला प्राप्त होते. त्यानें आनंतर्याच्या अभिधानद्वारानें प्रवृत्तिनिमित्त विशिष्ट इच्छेच्या उदयप्रभृति ज्ञानाच्या उदयपर्यंत १३२।१८ कार्याच्या पुष्कलकारणतेनें पूर्वसिद्ध साधनचतुष्टयाला सुचविण्याकरितां आनंतर्यार्थ अथशब्द आहे असें याचें मूळ.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

मग 'अथ' शब्द व्यर्थ आहे? त्यावर सांगतात- 'येथें हेतुफलभावानें', येथें तर मुख्य आनंतर्य प्रतिपाद्य आहे व तें हेतुफलभावांत असतें. कारण हेतुफलभावांत आनंतर्य अव्यभिचारामुळें व अव्यवधानामुळें मुख्य आहे असा अर्थ. तथापि त्याचें अभिधान व्यर्थ आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'आनंतर्याच्या अभिधानद्वारानें' पण पुष्कलकारण हें कार्यलिंगावरून अनुमित असल्यामुळें त्याकरितां 'अथ' शब्दाची अपेक्षा नाहीं? अशी शंका घेतात. 'पण ब्रह्मज्ञानांत' अनुपपत्तीचा अंगीकार करितात- 'खरें आहे' मग 'अथ' शब्दाचें वैयर्थ्य आहे? यावर नाहीं असें सांगतात- 'इच्छोदय' शास्त्रीय विशेषणाची प्रतिपत्ती ही कशाकरितां? त्यावर सांगतात- 'त्याची प्रतिपत्तीही'. जें हें पूर्वप्रवृत्त पुष्कलकारण त्याचें शास्त्रीयत्व ज्ञानाच्या अभावें असतां त्यानें निःसंदिग्ध प्रवृत्ति होणार नाहीं. कारण शास्त्रानें त्याच्या अग्रहणाच्या शंकेचा संभव आहे. म्हणून शास्त्रीय अधिकारिविशेषणाचें समर्पण करितें 'अथ' शब्द आहे असा अर्थ. पण तें शास्त्रीय विशेषण कोणतें? अशी आशंका असतां सिद्धान्त करून [illegible] मताचा उपसंहार करितात- 'त्यानें आनंतर्याच्या' अधिकारिविशेषणाच्या ज्ञानाला प्रवृत्तीचें उपयोगित्व 'त्यानें' शब्दाचा अर्थ. १३७।५

१३७।६

'पण हा जिज्ञासा शब्द' या व्याख्यानानें जिज्ञासा शब्द विचारांत रूढ आहे असें सांगितलें. परंतु तेथें अवयववृत्तीनें अ-

॥ व्याख्यान ॥

५।२४

व प्रधान असा इच्छेचा अनधिकार्य (=अप्रारभ्य) त्व आहे. पण हा जिज्ञासा शब्द मीमांसापरपर्याय विचाराला सांगणारा अभियुक्तांकडून प्रयुक्त आहे "इदमेतो जिज्ञास्यन्ते किं क्रतुगुणकमुपलक्षणं स्वामिकर्म उतर्त्विक्कर्म" असा "इदं तु जिज्ञास्यं किन्नु स्वत्विंमौ- २१ लप्यतापकौ वक्तव्यात्मनो भेदावुत जात्यन्तरम्" असा. धर्ममीमांसाभाष्यकारही जिज्ञासापदातील अवयवसंघाताचा "धर्मं जिज्ञासुमिच्छेत्" अशा रीतीने (विचारार्थक) वाचकत्वाने योजितात. कारण विचाराला संघाताचे वाच्यत्व आहे. अन्यथा 'धर्मं ज्ञातुमिच्छेत्' असे बोलले असते.

॥ विवरण ॥

३२।२

पण विचारात रूढ जिज्ञासा शब्दाचे अवयवार्थाने अर्थवत्त्व कसे ग्रहण केले जाते? कारण "रूढिर्योगमपहरति" असा न्याय आहे? असा आक्षेप घेतो 'पण हा जिज्ञासा शब्द' येथून आरंभ करून 'सांगतो' यांच्यापूर्वील ग्रंथाने.

ता. दी. २-३८।१०

जिज्ञासा शब्दाला विचारवचनत्व रूढ कसे? अशी आशंका असतां तसा तो वृद्धांकडून प्रयुक्त असल्यामुळे असे सां-

~~ता. दी. २-३८।१०~~ पू.पा.— ५२।४

गतो- 'मीमांसापरपर्याय' प्रयोगाला दाखवितो- 'इदमेतो' 'क्रतुगुणकम्' = क्रत्वंग उद्गीथादिविषयक असा अर्थ. जीवन संसार 'तप्यतापक' शब्दाचा अर्थ आहे. 'संघातवाच्य' = अखंड शब्दाचा असा अर्थ. तथापि त्याला विचारार्थत्व कसे? त्यावर सांगतो- 'कारण विचाराला' सांगितलेल्या अर्थाचे व्यतिरेकमुखाने उपपादन करितो 'अन्यथा' जिज्ञासा शब्दाला अवयवशक्तीने अर्थवत्त्व असतां 'धर्मं जिज्ञासुमिच्छेत्' हे अनुपपन्न आहे. कारण जिज्ञासा शब्दा- ॥

॥ विवरणव्याख्यान ॥

येथील प्रतिपत्ति संभवत असतां रूढिपक्षाच्या आश्रयाने प्रारंभादि अर्थत्वाची आशंका कशी? अशी आशंका असतां सांगतो- 'पण विचारात' ~~आ~~ संपूर्ण ग्रंथाचा तात्पर्यार्थ सांगून अजांप्रत्यक वाक्याचा आक्षेपपूर्वक सांगतो- 'जिज्ञासा शब्दाचे' 'क्रत्वंग उद्गीथादिविषयक' म्हणून असा विचार करितात की काय क्रत्वंग उद्गीथादि विषयक उपासन काय स्वामीचे कर्म आहे? किंवा ऋत्विगाचे? असा अर्थ. 'जिज्ञासा शब्दाने' - जिज्ञासा शब्दातील 'सन्' प्रत्ययाने असा अर्थ.

तृतीयवर्णक

६

॥ व्याख्यान ॥

म्हणूनच 'धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा' अशा रीतीने संघातांचे अर्थवत्त्व अंगीकार करून चतुर्थी समास दाखविला आहे. व त्याच्या अनुसारच ही पुढील भाष्यें आहेत. 'एवं वेदवाक्यान्येवैभिर्विचार्यन्ते' 'वेदवाक्यानि विचारयितव्यानि' 'कथं वेदवाक्यानि विचारयेत्' [पू.मी.भा.१।१।१] अशी. पुनः ही 'क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' 'क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते' [पू.मी.भाष्य] अशी. येथेंही भाष्यकार सांगणार आहेत "तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम्" [ब्र.सू.भा.१।१।१] असे. पुनः ही 'वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते'

॥ विवरण ॥

ने इच्छेला सांगितले असल्यामुळे इच्छाविषयत्वाने दुसऱ्या इच्छेची प्रसक्ति होते. म्हणून 'धर्मं ज्ञातुमिच्छेत्' असे अभिधान झाले असते. असा अर्थ. वरील विषयींच दुसरे लिङ्ग सांगतो- म्हणूनच. कारण जिज्ञासाशब्दाचा यौगिकत्व असतां इष्यमाण ज्ञानाचा फलत्व सिद्ध होत असल्यामुळे त्याच्या निर्देशाची अपेक्षा नाहीं. व विषयाचा अनिर्दिष्टत्व असल्यामुळे षष्ठी समास होईल. विचारयितव्य असतां तर प्रयोजनाची अपेक्षा असतां चतुर्थीने प्रयोजनाचा निर्देश युक्त होतो. पुढे विचाराला सांगितले असल्यामुळे हा संदिग्धार्थ जिज्ञासापद त्याच्या विषयत्वाने व्याख्येय आहे असें सांगतो- त्याच्या अनुसारच- आम्ही सांगितलेल्या त्याच्या अनुसारच असा अर्थ. याच न्यायाला धरून दुसरीही वचनें सांगतो- पुनः ही 'क्रत्वर्थ'= क्रतुस्वरूपोपकारी प्रोक्षणादि 'पुरुषार्थ'= फलोपकारी प्रयाजादि. फलाच्या उद्देशानें केले जाणारे कर्म.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'विषयाला' ज्ञानाच्या विषयाला- धर्माला. 'षष्ठीसमास'= 'धर्मस्य जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा'= धर्माच्या ज्ञानाची इच्छा असा समास होईल. 'युक्त होतो' म्हणून 'धर्माय जिज्ञासा' येथे जिज्ञासा शब्दाच्या रूढीने विचार अर्थ सिद्ध होतो असा अर्थ. वरील अर्थाच्या पुष्ट्यर्थ दुसरीही वाक्ये दाखविलीत- पुढे 'सांगितलेल्या त्याच्या अनुसारच'= जिज्ञासा शब्दाच्या विचाररूपी अर्थाच्या अनुसारच असा अर्थ. 'याच न्यायाला'= वर सांगितलेल्या रूढि न्यायाला.

॥ व्याख्यान ॥

[ब्र·सू·भा·१।१।१] असें म्हणून संघाताला अर्थवत्व असल्यामुळे 'अथ' शब्दाला आरंभार्थता युक्त होते. अशारितीनें जिज्ञासा शब्द तर शास्त्राला सांगणारा आहे. त्याने (अथशब्दानें) ब्रह्म-जिज्ञासा अधिकृत = प्रारंभ केली जाते असें जाणावें.

S. ५२।१५

'सांगतो – हा जिज्ञासा शब्द अवयवार्थाच्या परित्याग करून केवळ मीमांसेकरिता

विवरण

फळ वधुकरण असे हें पुकार्य शब्दाचा अर्थ आहे. 'संघाताला अर्थवत्व असल्यामुळे' = अखंड शब्दाला = विचाराला लक्षित = बोधित करणें, या अर्थानें अर्थवत्व असल्यामुळे असा अर्थ 'म्हणून' शब्दाच्या अर्थाला सांगतात – 'अशा

त·२ ३८।१५ प·पा· ५३।१८ 5 १३२।२१

रीतीनें शास्त्राला' = मिमांसेस असा अर्थ. वाक्यार्थाला सांगतात – 'त्याने' 'सांगतो हा जिज्ञासा' इत्यादि परिहार आहे

१३२।२२

फ्रा हा आशय – चार शब्दप्रवृत्तीचे प्रकार आहेत. १ रूढी २ योग ३ गौण ४ लक्षणा. त्यांत रूढी – जसें वृद्ध-व्यवहारांत अभिधान अभिधेयाहून व्यतिरिक्ताची अपेक्षा न करितां प्रयोगसामर्थ्यावरून अखंड अभिधानाचा ~~अर्थ~~

विवरणव्याख्यान

पण 'रूढिर्हि योगमपहरति' यान्यायाच्या विरोधामुळे जिज्ञासा शब्दाच्या अवयवार्थत्वाचा आश्रय करून समाधान कसें केलें जाते? अशी आशंका असतां सांगतात – 'सांगतो हा जिज्ञासा शब्द इत्यादि परिहार आहे' योग्य परिहार आहे असा अर्थ.

१३८।१७ ~~१३२।२२ १३८।१७~~

परिहाराच्या प्रकाराला सांगतात – 'हा आशय'. न्यायाच्या विषयभेदाला दाखविण्याकरिता शब्दप्रवृत्तीच्या भेदाला दाखवितात – 'चार शब्दप्रवृत्तीचे' क्रमानें त्यांनाच स्पष्ट करितात – 'त्यांत रूढी' अखंड अभिधानाचा अभिधेयाशी संबंध रूढी असें म्हटलें असतां सांकेतिक शब्दांतही अतिव्याप्ति होईल त्याकरिता 'अभिधान अभिधेयाहून व्यतिरिक्ताची अपेक्षा न करितांच' असें म्हटलें. कारण सांकेतिक शब्दांत संकेताची अपेक्षा असते. यौगिक शब्दाच्या व्यावृत्तीकरिता 'अखंड' असें विशेषण आहे. त्याची प्रतिपत्ति कशी? अशी आशंका असतां 'वृद्धव्यवहारांत प्रयोगसामर्थ्यावरून' असें म्हटलें. येथें 'गाय' 'घर' इत्यादि उदाहरणे जाणावीत. (अनेकाभिधानशक्तिद्वारानें) विशिष्ट अर्थाचें अभिधान योग असें म्हटलें असतां 'रत्नसेना' इत्यादिकांत अतिप्रसंग

॥ विवरण ॥

~~[illegible]~~ अभिधेयाशी संबंध. योग- समासादिकाने एकपद्याला प्राप्त आलेल्या शब्दाचे स्वावयवगत अनेकाभिधानशक्तिद्वारा विशिष्टार्थाचे अभिधान. हे दोन्ही प्रकार मुख्यवृत्ति म्हटले जातात. गौण- स्वाभिधेय अर्थाहून अर्थान्तरांत गुणांच्या योगाने वृत्ति. लक्षणा- स्वाभिधेय अर्थाहून त्याच्या संबंधी अर्थान्तरांत वृत्ति. त्यांत अर्थान्तरांस रूढ एकार्थ शब्दाची अर्थान्तरांत ही योगवृत्ति संभवत असतां 'रूढिर्योगमपहरति' या न्यायाने योगाचा त्याग करून रूढीग्रहण केले जाते (जसे छागांत = बोकडांत रूढ अज शब्द आत्म्यांत यौगिक असला तरी येथे 'अजाला प्रसवे' असें म्हटले असता छागाचे ग्रहण केले जाते.) रूढि व योग या मुख्य वृत्तींचा संभव असतां गौणाचा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

येथे त्याकरिता 'स्वावयवगत' असे म्हटले. वाक्याला अवयवपदांतील शक्तिद्वारा विशिष्टार्थाभिधायित्व आहे. 'त्याच्या व्यावृत्तीकरिता 'एकपद' हे विशेषण आहे. एकपद्याला हेतु सांगतात 'समासादिकाने' प्रत्यय आदि शब्दांचा अर्थ आहे. 'पाचक लावकादि' शब्द येथे उदाहरण आहेत. गौण व लक्षणेहून रूढी व योगाचे प्राबल्य दाखविण्याकरिता सांगतात- 'हे दोन्ही प्रकार'. 'अर्थान्तरांत वृत्ति गौण' असें म्हटले असतां ज्याकरता न करतांही अर्थान्तरांत वर्तमान गो शब्दाला गौणत्व येईल त्याकरिता 'स्वाभिधेय अर्थाहून' असें म्हटले. एवढेंच म्हटले असतां सोमशब्द चंद्रांत वर्तमान असतां उमासहितांकल्पांतही राहतो तेथे अतिव्याप्ति होते. त्याकरिता 'गुणांच्या योगाने व त्याच्या संबंधी' असें म्हटले. गौण लक्षणेत सांकर्य

(त्या गुणाने युक्त) असे म्हटले. व लक्षणेंत | अ

येऊ नये म्हणून त्याच्या गुणांच्या योगाने त्या गुणाने युक्त अर्थान्तरांत गौण, व त्याच्या संबंधी (= अभिधेयाला सोडून न राहणाऱ्या) दुसऱ्या अर्थांत लक्षणा असें म्हटले) पुढे केवळ सांगतात- 'त्यांत अर्थान्तरांस रूढ' अर्थान्तरांत रूढीने प्रवृत्त एका शब्दाचा अर्थान्तरांत योगवृत्तीने प्रयोग (= प्रवृत्ति) असतां काय रूढीच्या अवलंबनाने अर्थ ग्राह्य आहे किंवा योगाच्या अवलंबनाने? असा संशय असतां रूढ्यर्थ ग्राह्य आहे कारण त्याला अविलंबनाने बाधकत्व आहे. यासाठीच 'रूढिर्योगमपहरति' या न्यायाला अवसर आहे. असा अर्थ. येथे तर मुख्य किंवा अमुख्याच्या ग्रहणाची शंका असते तेथे मुख्याचेच ग्रहण व अमुख्याचा परित्याग असतो असें सांगतात- 'रूढी व योग'

मग 'जिज्ञासा' शब्दावरून विचाराच्या परित्यागाने इच्छेची प्रतिपत्ति कशी? त्यावर सांगतात—

॥ विवरण ॥

(लक्षणेचा) त्याग केल्या जातो. तेथें (प्रस्तुतस्थळीं तर) एका अर्थात शब्दाची क्लृप्त (अवयवशक्ति) सामर्थ्याने योगवृत्ति संभवत असतां तेथेंच त्याच शब्दाच्या शक्त्यंतरकल्पनानिमित्त कार्यान्तराचा अभाव आहे. पण 'पंकज' शब्दादिकांत योगरूढी अशारीतीने वृत्त्यन्तराची किंवा शक्तिद्वयाची कल्पना केली जाते? नाही कारण तेथेही योगवृत्तीनेंच अर्थाची प्रतिपत्ति होते. पण उत्पलादि (=चंद्रविकासी कमळादि) व त्यतराचा त्याग करून पंकज शब्दावरून तामरसांत (=सूर्यविकासी कमळांत) लौकिक प्रतिपत्ति दिसत असल्यामुळे शक्त्यंतरच कल्पनीय आहे? नाहीं कारण सामर्थ्य अविशेष असतां प्रयोगबाहुल्यावरूनही प्रथम प्रतिपत्ति दिसते. जसें व [illegible] अर्थास शक्तीच्या अधि·

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'तेथें एका अर्थात' त्याविषयीं हेतु सांगतात- 'क्लृप्त सामर्थ्याने' = अवयवशक्तीवरून असा अर्थ. 'शक्त्यंतर' = रूढी. अखंड शक्ती तिच्या वाचून उत्पन्न न होणाऱ्या कार्याच्या अभावामुळे तिची कल्पना नाहीं असें असता क्लृप्त रूढीचा योगाहून प्राबल्य कल्पिलें जातें ही भाव अर्थ. पण पंकज शब्दादिकांत योगाचा संभव असला तरी जसा वृत्त्यन्तराचा आश्रय केला जातो तसाच येथे योगाचा संभव असला तरी रूढीची कल्पना केली जाते? अशी शंका घेतो- 'पण पंकज शब्दादिकांत' पण अप्रसिद्धत्वामुळे व कल्पनागौरव प्रसंगामुळे वृत्त्यन्तर कल्पना नाहीं? त्यावर सांगतो- 'किंवा शक्तिद्वयाची' पूर्वोक्त पक्षांत एका शब्दाची दोन शक्तींच्या योगाने एका अर्थात वृत्ति सांगितली. येथें तर अवयव शक्तीने अनेकार्थत्व व अखंड शक्तीने तामरसार्थत्व असा विभाग आहे. दृष्टान्त समान आहे असें सांगतात- 'नाही कारण तेथेंही' दृष्टान्ताचे समर्थन करितो- 'पण उत्पलादि' पंकज शब्द योगवृत्तीने तामरसाला बाधित करितो तर योगवृत्ति उत्पलादिकांत ही अविशेष असल्यामुळे पंकज शब्दावरून त्याची ही प्रतिपत्ति होईल. तेवढ्यावर ज्ञान होत नाही. म्हणून तामरसांत शक्त्यन्तर किंवा वृत्त्यन्तर आश्रयणीय आहे. अशा अर्थी. कल्पनागौरव प्रसंगामुळे वृत्त्यन्तरादि आश्रयणीय नाही. तामरसाच्या प्रतिपत्तीच्या अनुपपत्तीमुळे ही ते आश्रयणीय आहे. कारण प्रतिपत्तीची अन्यथा उपपत्ति होते असें सांगतात- 'नाही कारण'. त्याविषयी दृष्टान्त सांगतात- 'जसें नव अर्थांत' दिक्, दृष्टि, किरण, स्वर्ग, वज्र, [illegible], [illegible], वारि, भू, या नव अर्थांत असा अर्थ. अनन्यथासिद्ध कार्याच्या अभावामुळे शक्त्यंतर

५ व्याख्यान ५

प्रयुज्यमान दिसत नाही. तसे स्मरणही नाही. अवयवार्थाने अर्थवत्व संभवतां असतां समुदायाला अर्थान्तराची कल्पना कुठेही नाही. पण त्याची कल्पना करीत नाही. शिष्टांच्या प्रयोग दर्शनीक? नाही कारण ती अन्यथासिद्ध आहे.

५ विवरण ५

-शेष असतांही गोशब्दावरून सास्नादिमत् आकृतीत प्रयोगबाहुल्यावरूनच प्रथम प्रतीपत्ति होते म्हणून असा.
१३३।१२
क्लृप्तसामर्थ्यावरूनच (=प्रयोगबाहुल्यावरूनच) प्रयोगव प्रतिपत्तीचा संभव असतां अत्यन्तर कल्पना नाही असे सांगतात- 'सांगतो- हा जिज्ञासा शब्द अवयवार्थाचा परित्याग करून केवळ मीमांसेकरिता प्रयुज्यमान दिसत नाही' (=ग्रथाचा) २३८।८ ना.टी. त्याचा हा अर्थ- काय अभियुक्तांच्या उपक्रमावरून जिज्ञासा शब्दाला विचार वाचित्व विवक्षित आहे? किंवा निघण्टु इत्यादि कोशसहकृत उक्तीवरून? असे विकल्पद्वय हृदयांत ठेवून सांगतात- 'सांगतो' पहिल्या विकल्पाचा निरास करितात- 'हा जिज्ञासा शब्द' केवळ शब्दाचा अर्थ सांगतात- 'अवयवार्थाचा परित्याग करून'. अवयवार्थांच्या ग्रहणाने ही प्रयोगाची उपपत्ति होते. असा अभिसंधि. दुसऱ्या कल्पाच्या निरास करितात- 'तसे स्मरणही नाही'. पण योगाहून रूढीचा प्राबल्य असल्यामुळे योगवृत्तीचा परिग्रह (=स्वीकार) नाही? त्यावर सांगतात- 'अवयवार्थाने'. शिष्ट प्रयोगाने अवयवार्थाने अर्थवत्व संभवत नसल्यामुळे त्याला विचारार्थत्व आहे. असा आशयवान् प्रश्न करितो- 'पण आम्ही' हा हेतु असिद्ध आहे असे सांगतात- 'त्याचे कारण'. पण अवयवार्थ संसर्गच ना.टी. २३८।१० १३३।१४

५ विवरणव्याख्यान ५

नाही असा उपसंहार करितात- 'म्हणून क्लृप्तसामर्थ्यावरून' वर्णन केले त्या अर्थास व्याख्यानाला अवतीर्ण करितात- 'असे सांगतात' सांगते परिहार ग्रंथाचा आशय सांगून. आतां पृथक् वाक्यांच्या अर्थ सांगतात- 'त्याचा हा अर्थ' 'काय अभियुक्तांच्या' येथून 'हा हेतु असिद्ध आहे' येथपर्यंतचा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. 'कसा' शब्दाने सुचविलेल्या अनुपपत्तीला दाखविती- 'पण अवयवार्थ' २४०।१६
पण जिज्ञासा शब्दाला यौगिकत्व असतां विचाराला अवयवार्थत्व नसल्यामुळे त्याला=जिज्ञासा शब्दाला विचारार्थत्व कसे?

॥ व्याख्यान ॥

अन्यथासिद्ध ~~का~~? जिज्ञासाशब्द अंतर्गीत विचारार्थ असल्यामुळे. तो असा — विचारपूर्वक

रून (=स्वाध्याय)

साध्यज्ञानविषयक ~~इच्छा~~ जिज्ञासाशब्दाने प्रतीत होते. उपदेशमात्र साध्यज्ञानविषयक नव्हे.

॥ विवरण ॥

योगवृत्तीने शब्दाने प्रतिपादन केल्या जाणारा विचार तर जिज्ञासा शब्दाचा अवयवार्थ नाही. तेव्हां त्याच्या ज्ञाना-

४४०।१८

चा क्लृप्त (योग) सामर्थ्यानेच अन्यथासिद्ध कसा? अशी आशंका घेतो - 'अन्यथासिद्ध कसा' 'अन्यथा'

१३३।१६

=अखंडशक्तीवाचून असाध्य). स्वतःला (=विचाराला) अवयवार्थत्वाचा अभाव असतांही अवयवार्थ संसर्गाला

ही (=च) (विचाराच्या)

नसोडताही ~~[illegible]~~ ठसणेने ~~[illegible]~~ प्रयोग व प्रत्ययाची उपपत्ति होत असतां शक्त्यन्तरकल्पना नाही. कारण अन-

(=शक्त्यंतर) १३३।१८

न्यथासिद्ध (=त्याच्याबाचून सिद्ध न होणे) कार्याचा स्वभाव आहे. असा परिहार करितात - 'जिज्ञासाशब्द' पण

(विचारांत ~~[illegible]~~ ठसण्याकरितां)

दृश्यमाण ज्ञानमात्र विचाराने अविनाभूत (=विचाराबाचून सिद्ध न होणारे) कसे? त्यावर सांगतात - 'तो असा'

१३३।१८

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशी शंका असतां काय जिज्ञासाशब्दाने विचारार्थात प्रकृति व प्रत्यय विचारके जातात? किंवा त्याकरितां शक्त्यंतराची क-

(निरास करितात) संबंध

ल्पना करावी असें सांगितले जाते? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाचे ~~[illegible]~~ - 'स्वतःला' लक्षणा करितां लिहितात सांगि-
अवयवार्थ संसर्गाला न सोडताही विचाराच्या लक्षणेने सिद्ध होण्याला ?

तात - "अवयवार्थ संसर्गाला ~~[illegible]~~ ~~अविनाभावाला (=त्याच्याबाचून सिद्ध न होण्याला)~~ पुढे विस्ताराने सां-

गितले असल्यामुळे त्यांची (=जिज्ञासाशब्दाच्या विचारांत प्रकृति प्रत्ययांची) असिद्धि नाही असा अर्थ. दुसऱ्या

~~नसोडता~~ ~~[illegible]~~ असाधारण शक्त्यंतर किंवा शक्तिद्वय अनन्यथा

पक्षाचा निरास करितात - '~~[illegible]~~' पण शक्त्यंतराची कल्पना नाही? त्यावर सांगतात - 'कारण अनन्यथासिद्ध' पण

~~[illegible]~~

अविनाभाव असिद्ध आहे? अशी शंका घेतो - 'पण दृश्यमाण' काय ज्ञानमात्राचा विचाराशी अविनाभाव आहे? किंवा वि-

४४१।२

शिष्ट ज्ञानाचा? पहिला पक्ष नाही असें सांगतो - 'ज्ञानमात्र' कारण घटादि (=वार्तादि) विषयांचा विचार दिसत नाही. म्हणून य

दुसरा पक्ष ही नाही असा अर्थ. निरूपकांना (=विचक्षणांना) ज्ञानविशेषाची विचाराशी अविनाभाव (=विचाराबाचून न त्या-

च्या अभावाची) प्रतिपत्ति दिसत असल्यामुळे अविनाभावाची असिद्धि नाही असें सांगतात - 'त्यावर सांगतात तो'

॥ १० व्याख्यान ॥

कारण असे प्रयोग व प्रत्यय दिसतात. त्याने जिज्ञासा शब्दाला अवयवार्थाने अर्थवत्व असल्यामुळे

॥ विवरण ॥

पण त्याविषयीं प्रमाण काय? तें सांगतात- 'कारण असे' ज्ञानंतर इष्यमाण विषयाशीं सह अवगत असलेले इच्छिले जाते. कारण अनवगत विषय अशा ज्ञानाच्या इच्छेचा अयोग आहे. व त्यामुळे प्रतिपन्न वस्तूत इष्यमाण ज्ञान संदिग्ध असतां निश्चयफळ, परोक्ष असतां अपरोक्षफळ इच्छिले जाते. तीतर दोन्ही प्रमाणादि विचार विषयक प्रयत्नसाध्य आहेत. म्हणून प्रतिपन्न वस्तूत इष्यमाण विशिष्ट ज्ञान प्रमाणादि विचाराचा अविनाभावाने (= त्याच्या वाचून सिद्ध होत नसल्याने) जाणिले. म्हणून विचारसाध्य ज्ञान असतां (जिज्ञासा शब्दाने विचारांत) प्रयोग व प्रत्यय होतात असा अर्थ. उपसंहार करितात- 'त्याने' ॥

॥ विवरणव्याख्यान ॥

उत्तार्थात कल्पक विचारतो- 'पण त्याविषयीं' विचारसाध्य ज्ञानेच्छा विषयत्वाने जिज्ञासा शब्द उत्तमवृद्धाकडून प्रयुज्यमान असल्यामुळे, व मध्यमवृद्धाच्याही तसा प्रत्यय असल्यामुळे त्याचा अविनाभाव आहे असें सांगतात- 'तें सांगतात- कारण'. अहेतूची असिद्धि मानणाऱ्याचें निराकरण करितात- 'ज्ञानंतर' ज्ञानाचे अनवगति असतां कामनेची अनुपपत्ति असल्यामुळे अवगति अंगीकार्य आहे. तेथेही विशेषणाची अवगति असतां विशेष्याची अवगति आहे केवळ नाही) असा विकल्प करून पहिल्याला अवतीर्ण करितात- 'विषयाशीं सह' दुसऱ्याच्या निरासानें पहिल्यांत हेतु सांगतात- 'कारण अनवगत' अनवगत आहे विषय ज्या ज्ञानाचा तें अनवगतविषय ज्ञान तेथे इच्छेचा अयोग असल्यामुळे असा अर्थ. पण विषय विशेषित ज्ञानाची प्रतिपत्ति असो, तथापि तेथें इच्छा अनुपपन्न आहे अशी शंका असतां सांगतात- 'व त्यामुळे'. आद्य ज्ञानाने संदिग्धतेनें विषयाची प्रतिपत्ति असतां तेथे निर्णयज्ञानाची कामना केली जाते. असंदिग्धतेने प्रतिपत्ति असतांही अपरोक्षज्ञानाची अभिलाष आहे. त्याने काय? त्यावर सांगतात- 'तीतर दोन्ही प्रमाणादि' प्रमेय आदि शब्दाचा अर्थ आहे. तथापि जिज्ञासा शब्दाने विचाराची सिद्धि कशी? त्यावर सांगतात- 'म्हणून प्रतिपन्न वस्तूत'. विचाराला साधनत्व असल्यामुळे विशिष्ट ज्ञानाला साध्यत्व असल्यामुळे त्यांचा अविनाभाव आहे, असा अर्थ. त्यामुळे व्याख्यान ग्रंथ उपपन्न आहे असें सांगतात- 'म्हणून'

" व्याख्यान "

ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्' असें युक्त ठरलें.

पण असें (= जिज्ञासा शब्दाचा अवयवार्थत्व) असतांही हें ~~कसामुळें~~ ? (= अथ शब्दाचा आनंतर्यार्थत्व) कशामुळें.— (विचारवाचक) शब्दावरून गुणत्व असलें तरी अर्थ-लक्षण प्राधान्यानें अंतर्णीत विचाराचा आश्रय करून (त्यावाचिंव) ब्रह्मसंस्थाच्या ज्ञाना (प्रतिपादना करितां) लाही अधिकार (= प्रारंभ) योग्यत्वामुळें अधिक्रियमाणत्व अंगीकार करून 'अथ' शब्दाला।

" विवरण "

पण प्रयोजनाभावामुळें इच्छाश्रम सूत्रानें प्रतिपादन केली जात नाही. परंतु इष्यमाण ज्ञानाच्या प्रदर्शनमुखानें त्याचें साधन अंतर्णीत विचाराला उपलक्षित करून तात्पर्यानें प्रतिपादन केल्या जातो म्हणून तात्पर्यानें प्रतिपाद्य विचार ज्ञानवक्तृत्वांत अनुपपत्तमाच्या आरंभा करितां अथशब्द आहे, असा आक्षेप घेतो। 'पण असें असतांही', त्याचाच विस्तार करितो - 'शब्दावरून गुणत्व' अधिकारयोग्यत्वामुळे तिथांपैकी

॥ विवरण व्याख्यान ॥

पण शब्दाच्या 'जिज्ञासा' अशा रीतीनें इच्छेला प्राधान्य करता असल्यामुळें कोणत्या रीतीनें विचाराकिंवा प्राधान्य आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'पण प्रयोजनाभावामुळें' शब्दतः प्राधान्य करत असलें तरी इच्छेला अप्रतिपाद्यत्व असल्यामुळें तिला अर्थतः प्राधान्य नाही असा अर्थ. मग काय प्रतिपाद्य आहे अशी पृच्छा असतां सांगतो- 'परंतु इष्यमाण'. जिज्ञासा शब्दाला अवयवार्थत्व असतांही 'अथ' शब्दाला आनंतर्यार्थत्व होऊ कशामुळें' अशा अपेक्षेला अर्थ इच्छेला अनारंभत्व असल्यामुळें त्याला आनंतर्यार्थत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'त्याचाच विस्तार' अर्थलक्षण प्राधान्यानें अंतर्णीत विचाराचा आश्रय करून त्याला अधिक्रियमाणत्व अंगीकार करून 'अथ' शब्दाला अधिकारार्थत्व आहे. तसें ब्रह्म व त्याच्या ज्ञानाला शब्दतः गुणत्व असलें तरी अर्थलक्षण प्राधान्यानें अधिकार योग्यत्व असल्यामुळें अधिक्रियमाणत्व अंगीकार करून 'अथ' शब्दाला अधिकारार्थत्व काय म्हणून ग्रहण केलें जात नाही? अशी योजना. अथशब्दाच्या आरंभार्थत्वानें

॥ व्याख्यान ॥

अधिकारार्थत्व काय म्हणून ग्रहण केले जात नाही? की ज्याने शब्दप्रमाण प्राधान्याने इच्छेच्या अनधिकार्यत्वामुळे आनंतर्यार्थत्वच ग्रहण केले जाते? सांगतो- शास्त्राच्या अना-

---

" विवरण "

अन्यतमाचा अधिक्रियमाणत्व अंगीकार करून अशी योजना. तेथें (सूत्रांत) 'अथ' शब्दाने आनंतर्याभिधानमुखाने शास्त्रीय साधनचतुष्टयसंपन्न अधिकारी विशेषाचे न्यायावरून समर्पणाच्या अभाव असतां न विचारारंभार्थत्व असतां कर्तव्यत्वेने विधीयमान विचार निरधिकार अननुष्ठेय होईल. असा परिहार करितात- 'सांगतो शास्त्राच्या' पण विचार विधीच विश्वजिन्न्यायाने (स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् (पू.मी. ४।३।१५) या सूत्राने) अधिकारी विशेषाला कल्पित करून प्रवृत्तिपर्यंत कारणीभूत होईल. तर मग अथ शब्दाचा काय उपयोग?

" विवरणव्याख्यान "

आरंभापासून 'शास्त्राच्या अनारंभत्व प्रसंगामुळे' असें कसें म्हटले? त्यावर सांगतात- 'तेथें' = सूत्रांत असा अर्थ. 'न्यायावरून' = पुढें सांगितलेल्या जाणाऱ्या न्यायावरून असा अर्थ. पण 'विश्वजिता यजेत' येथें अधिकाऱ्याचे अश्रवण असतांही जशी प्रवृत्ति होते तशीच येथें ही होईल? अशी शंका घेतो- 'पण विचार विधीच' 'विश्वजित् न्यायाने' = 'विश्वजिता यजेत' असें श्रुत आहे. तेथें नियोज्याचा (अधिकाऱ्याचा) अभाव असतां अनुष्ठानाची अनुपपत्ति असल्यामुळे नियोज्य तर घ्यावा पाहिजे. तो काय अविवक्षित विशेष असा आहे? किंवा स्वर्गकामी? अशी जिज्ञासा असतां नियामकाच्या अभावामुळे कोणी ही असें पूर्वपक्षाने प्राप्त झाले त्यावर 'स्वर्गकामी नियोज्य आहे' असा सिद्धान्त केला आहे. निरतिशय प्रीति = सुख स्वर्ग आहे. येथें सर्वांची आकांक्षा दिसत असल्यामुळे तत्कामी (त्याची इच्छा करणारा) अधिकारी आहे. असा. त्याप्रमाणेच येथेंही अधिकारी विशेषाचा अभाव असतां विचारविधीचीही अनुपपत्ति असल्यामुळे तो आश्रयणीय आहे म्हणून प्रवृत्तीची अनुपपत्ति नाही. असा अर्थ. पण 'अथ' शब्द आनंतर्याभिधानद्वारा अधिकारी समर्पक आहे. आरंभ तर सामर्थ्यावरून होतो. असा आशय कसा? अशी शंका घेतात-

॥ व्याख्यान ॥

रंभाचा प्रसंग येत असल्यामुळे अधिकारार्थत्वाची अनुपपत्ति आहे म्हणून, अधिकारार्थत्व असतांनंतर अप्रयोजन शास्त्र काकदंतपरीक्षेप्रमाणे अनारम्भ होईल. तेथें कोणाचा अधिकार सांगितला जाईल.

॥ विवरण ॥

पण मग कर्तव्यतेने अवगत विचाराहि प्रारंभाचा अर्थावरून (=सामर्थ्यावरून) जाणविलो तेंव्हा विचारारंभार्थ 'अर्थ' शब्दाने काय उपयोग? (विधीवरून अधिकाऱ्याची व सामर्थ्यावरून आरंभार्याची) (= अथ शब्दार्थाविषयीं) पण विधि व सामर्थ्यावरून उभयाची प्राप्ति असतां त्यांत निर्णय कोणता? विधीकडून अपेक्षित या उपाधित्वामुळे अनंतर्याच्या अभिधान दुरवास अधिकाऱ्याचे समर्पण न्याय्य आहे, असें सांगतात – 'अधिकारार्थत्व असतांनंतर'. 'अप्रयोजन' = प्रवृत्तिद्वाराने प्रयोजनपर्यंतता शून्य असा अर्थ. पण मोक्षकाम अधिकारी कल्पिला जातो? नाही कारण प्रसज्य प्रतिषेध प्रसंग येतो. तो असा – 'कर्तव्य' असे म्हटले असतां अविशेषामुळे सर्वांच्या अधिकाराची प्रतिपत्ति होते. तिच्या अनुपपत्तीने विशिष्टाधिकार कल्पनीय आहे; अथ शब्दानेच विशिष्टाधिकारी समर्पण आहे. अशा अभिप्रायाने 'तेथें कोणाचा अधिकार सांगितला जाईल' असे म्हटले.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पण मग कर्तव्यतेने' 'अवगत' श्रुतींत असा अर्थ. पण नियामकाचा अभाव असल्यामुळे असें नाही? अशी शंका घेतो – 'पण विधिसामर्थ्यावरून'; 'अथ' शब्द आरंभार्थ आहे किंवा अधिकारार्थ आहे असा संशय आहे तेथें निर्णायक नाही असा अर्थ. निर्णायकाचा अभाव असिद्ध आहे असें सांगतात – 'विधीकडून अपेक्षित'. अधिकाऱ्यावाचून विधीच्या प्रतिपत्तीची अनुपपत्ति असल्यामुळे प्रथम अपेक्षित अधिकारी आहे. विधीच्या प्रतिपत्तीच्या उत्तरकालीन अनुष्ठान आहे. म्हणून प्रथमापेक्षित अधिकारी 'अथ' शब्दाने समर्पित केला जातो असा अर्थ. पण मोक्षलक्षण प्रयोजन संभवत असल्यामुळे 'अप्रयोजन' असें कसें म्हटलें? अशी आशंका असतां सांगतात – 'प्रवृत्तिद्वाराने'. निर्णीत अधिकाऱ्याच्या अभावामुळे प्रवृत्तीची अनुपपत्ति असल्यामुळे पुरुषार्थसिद्धि नाही असा अर्थ. पण विधीच्या अधिकाऱ्याची आकांक्षा दुसरीकडून उपशांत होत असल्यामुळे 'अथ' शब्दाला अधिकारीसमर्पकत्व नाही? अशी शंका घेतो – 'पण मोक्षकाम' हे कल्पनाच अयुक्त आहे असें सांगतात – 'नाही कारण' त्याचा व्याख्यान करितात – 'तो असा'

॥ व्याख्यान ॥

४३।८

पण ब्रह्मज्ञान प्रयोजन असून त्याच्या करितां (त्याची इच्छा करणाऱ्या करितां) शास्त्रारंभ

॥ विवरण ॥

१३४।१८

पण रात्रिसत्र न्यायानें [पू. मी. ४।३।८] अर्थवादगत मोक्ष किंवा ब्रह्मज्ञान प्रयोजन साध्यत्वानें परिणत करून 'मोक्षकाम किंवा ब्रह्मज्ञानकाम विचार करो' अशा रीतीनें विधि प्रतिपत्ति सामर्थ्यानें अधिकारी विशिष्ट विधीच्या प्रतिपत्तीमुळे प्रसज्य प्रतिषेध नाही? अशी शंका घेतो — १३४।१९ 'पण ब्रह्मज्ञान प्रयोजन असून'. १३४।२० तेथें हे सांगितले पाहिजे की — काय सर्वांना फलकामितेनें सर्वाधिकार शास्त्र सांगितले जाते? किंवा विशिष्टाधिकार? विशिष्टाधिकारत्व असतां ~~अर्थवादाला~~ त्याला विधिप्रतिपत्तीच्या आधीनत्व असल्यामुळे अर्थवादसामर्थ्य लभ्य अधिकारी कल्पनेला प्रसज्यप्रतिषेध व्या-

---

॥ विवरण व्याख्यान ॥

४४।३।१६

पण अधिकाऱ्याचा अभाव ~~असल्या~~मुळे 'अथ' शब्दाचा आरंभार्थ त्याचा ~~अभाव असल्यामुळे~~ ~~निरास~~ केला असता 'पण ब्रह्मज्ञान' इत्यादि शंका अनवसर आहे? ब्रह्मज्ञानकामाधिकाऱ्याची कल्पना केली असल्यामुळे तिची उपपत्ति होते? अशीही शंका घेता येणार नाही कारण प्रसज्य प्रतिषेध प्रसंग सांगितला आहे. अशी आशंका असतां विधि प्रतिपत्ति सामर्थ्यानें अधिकारी विशेषाला कल्प्यत्व असल्यामुळे प्रसज्यप्रतिषेध येत नाही इतर याकोंठे ही विशिष्टाधिकारी कल्पना होणार नाही. असा आशय मनांत नें शंका घेतो — ४४।३।२१ 'पण रात्रिसत्र न्यायानें'. पण सर्वांना ब्रह्मज्ञानार्थित्व आम्ही म्हटले नसल्यामुळे 'नाही कारण ब्रह्मज्ञानांस' या निषेधाची अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां विकल्पाच्या उत्तरत्वानें व्याख्यान करण्याकरितां विकल्प करितात — 'तेथें हे सांगितले पाहिजे की'. पहिल्या पक्षांत बहुवक्तव्य संभवत असल्यामुळे प्रथम दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात — 'विशिष्टाधिकारत्व असतां'. विधीची प्रतिपत्ति झाली असतां निरधिकारी विधीचा असंभव असल्यामुळे अधिकाऱ्याची आकांक्षा असतां अर्थवादावरून अधिकारी विशेषण लिहिले जाते. अशा रीतीनें विधि प्रतिपत्तिपासून सर्वाधिकारित्व व अर्थवादापासून विशिष्टाधिकारी कल्पना असा प्रसज्यप्रतिषेध येतो. असा अर्थ. पण दुसऱ्या पक्षांत ही विधिप्रतिपत्ति-सामर्थ्यें सर्वाधिकारित्व व 'अथ' शब्दापासून विशिष्टाधिकारी सिद्धि असा प्रसज्यप्रतिषेध तुल्य येतो? अशी आशंका

।। भाषान्तर ।।

आहे? नाही कारण ब्रह्मज्ञानांत अर्थित्वाची अनुपपत्ति आहे. ब्रह्मज्ञानामुळें तर मनापासूनही कि योग होत असल्यामुळें निखिल विषयसंबंधाची निवृत्ति भूत होते. ती तर सार्वभौम पदापासून आरंभ करून

।। विवरणभाषान्तर ।।

पारोक्ष्य तसें समानच आहे. म्हणून अथ शब्दाने शमादि विविध प्रकारा पठित साधनचतुष्टयसंपन्न अधिकाऱ्याच्या प्रतिपत्तिपूर्वक नियमविधीचा अवगम असतां हा दोष येत नाही. म्हणून अथ शब्दानें श्रौत विशेषाधिकाऱ्याचे समर्पण युक्त आहे. आतां (पहिल्या पक्षाप्रमाणें) सर्वाधिकार शास्त्र आहे म्हणून प्रसज्यप्रतिषेध येत नाही व विशेषाधिकाऱ्याच्या समर्पणांत [illegible] नाहीं असे म्हणणें असल्यास तेथें सांगावें कीं — काय १३५।१ फलावरून सर्वाधिकार शास्त्र आहे? किंवा विधीवरून? फलावरून तर नाही कारण सर्वांना फलार्थित्वाचा अभाव आहे. असें सांगतात — 'नाही कारण ब्रह्मज्ञानांत ~~ब्रह्मज्ञानांत~~ अर्थित्वाची अनुपपत्ति आहे. ब्रह्मज्ञानामुळें तर' येथून

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असतां सांगतात — 'म्हणून अथ शब्दाने श्रौतत्व आहे' सांगाध्ययनानंतर आपाततः अधिकारी याचि प्रतिपत्तिसाठी असतो. त्याच्या असंभवाची आशंका असतां तिच्या निराकरणाकरितां आद्यसूत्र प्रवृत्त झाले असल्यामुळे प्रसज्यप्रतिषेध कसा? असा अर्थ. पहिल्या पक्षाचा अनुवाद करितात — 'आतां सर्वाधिकार'. हे दर्शवितात निरूपण मार्गांत अवतीर्ण होत नाही असें सांगतात — तेथें सांगावें कीं? २२।१२ शास्त्राचा ब्रह्मज्ञानफलत्व असल्यामुळे व तेथें सर्वांना अर्थित्व असल्यामुळे शास्त्राला ~~सर्वांना~~ अधिकारित्व आहे? किंवा अध्ययनविधीचा? सर्वाधिकारित्व असल्यामुळे त्याने प्रकृत विचाराचाही सर्वात्व ~~असल्यामुळे~~ सर्वाधिकारित्व आहे. असा 'काय फलावरून किंवा विधीवरून' या विकल्पाचा अर्थ. पण सर्वांना फलकामित्व असल्यामुळे शास्त्राला सर्वाधिकारित्व आहे असें सांगितले असल्यामुळे या विकल्पाची अनुपपत्ति आहे? अशी शंका घेतो — 'फलावरून तर नाही कारण सर्वांना स्व-

हा स्वाले।

तन्त्र फलकामित्वामुळें सर्वाधिकार आहे? किंवा फलकामनेच्या निर्बाध्या स्वाधीनत्व असल्यामुळे विधीवरून सर्वाधिकार आहे? अशा रीतीने विकल्पाची उपपत्ति आहे असें जाणावें. पण 'विदार्थित्वामुळेंच ब्रह्मज्ञान कर्तव्य आहे' येथे ब्रह्म-

॥ व्याख्यान ॥

ब्रह्मलोकापर्यंत श्रूयमाण उत्कृष्टोत्कृष्ट सुखाचा उपायासह निवृत्त करिते· म्हणुन ब्रह्मज्ञानापासून लोक उद्वेगाला प्राप्त होतो· तेव्हां तेथें प्रवृत्ति कोठून? पण आनंदरूपताही ब्रह्मज्ञानापासून प्राप्त होते· म्हणुन तिची इच्छा करणारा तेथे प्रवृत्त होतो? असे नाही कारण ब्रह्मानंद अननुभूतपूर्व असा अनुभूत भोग्य सुखादि विषयाला मंद करण्यास समर्थ होत नाही कीं ज्यानें त्याचा त्याग करुन ब्रह्मज्ञानांत प्रवृत्त होईल. पण परितृप्तरूपताही ब्रह्मज्ञानापासून प्राप्त होते· म्हणुन परितृप्त कशाची कामना करावी? कारण कामाला अतृप्तिनिमित्तकत्व आहे. तशीच श्रुतीही आहे "आप्तकामः आत्मकामो" [बृ· ४।४।६]. स्मृतीही आहे "आत्मलाभान्न परं विद्यते" [ ] "एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत [भ· गी· १५।२०] अशी? नाही कारण विषयविच्छेदात्मक तृप्तिपासूनच उद्वेग दिसतो. तसें बोलणारेही आहेत· "अहो कष्टं किमिति स्थविरवनवसव यत्सर्वं दैवभोक्तुं सामर्थ्यमतृप्तिर्भोगानां चाक्षयः" असे. रागिमतातील श्लोकाचे उदाहरणही देतात- "अपि वृन्दावने शून्ये शृगालत्वं स इच्छति। न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम" असें· पण ब्रह्मज्ञानार्थिता नसो· वेदार्थत्वामुळे ब्रह्मज्ञान कर्तव्य आहे.

॥ विवरण ॥

"पण ब्रह्मज्ञानार्थिता नसो" याच्यापुढील पर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे· पण अध्ययनविधीला त्रैवर्णिकाधिकारत्व असल्यामुळे व क्रियावाचत्वाने प्रयुक्तत्व असल्यामुळे विधिवरून सर्वाधिकार शक्य आहे? अशी शंका घेतो- 'पण ब्रह्म-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

ज्ञानाच्या ~~[illegible]~~ कर्तव्यतेला प्रस्तुत उपयोग नसल्यामुळे या उत्तर ग्रंथाला वैयर्थ्य आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- "पण अध्ययनविधीला·" स्वतः अर्थावबोधपर्यंतता प्राप्त करणाऱ्या अध्ययनविधीने, ब्रह्मबोध हा कर्तव्यतेने प्राप्त केला आहे· वस्तुतः विचारपुरःसरत्व असल्यामुळे अधीतिविधीच्या अधिकाऱ्याला त्याचा अधिकार आहे

तृतीयवर्णक

१९ ~~७७४५~~

~~व्याख्यान~~

॥ व्याख्यान ॥

ज्ञानार्थितनासो वेदार्थविचार पुढे न असतांना कर्तव्य आहे कारण स्वाध्यायाध्ययनाला

॥ विवरण ॥

ज्ञानार्थिना? पण विधि म्हणजे स्वविषयाच्या व त्याच्या उपकारकाच्या अनुष्ठानाला नियोजक होतो. विचार तर अध्ययनविधीचा विषय नाही किंवा त्याला उपकारक होत नाही. तर विचार अध्ययनविधीने विधेय कसा? त्यावर सांगतो 'कारण स्वाध्यायाध्ययनाला' हा आशय - दृष्टफल अध्ययनविधीचा अर्थावबोधफलपर्यंत व्यापार असल्यामुळे अध्ययनविधि फलनिष्पत्तीकरिता विचारालाही अनुज्ञापन करितो - असा. पण विषय व तदुपकारी अतिरिक्त व्यापाराचा फलनिष्पत्तीच्या अपेक्षेने विधिप्रयुक्त अनुष्ठेयत्व कोठें दिसते? अवघातादिकांत असे लागणे असल्याम नाही. कारण विधेय अवघातालाच फलपर्यंत आवसमानत्व आहे. विचार तर स्वतंत्रच दुसरा भावार्थ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

भावार्थ. अध्ययनविधिप्रयुक्तत्व असिद्ध आहे? अशी शंका घेतात - 'पण विधि म्हणजे' 'स्वविषयाच्या' = भावार्थ (= क्रियारूपी) अध्ययनाच्या. त्यामुळे काय? त्यावर सांगतात - 'विचार तर' अध्ययनाला विषयत्व असल्यामुळे व अर्थवादादिकां ज्ञानाला उपकारकत्व असल्यामुळेही विचाराला उभयरूपत्व नाही. असा अर्थ. 'विधीने विधेय' = विधिप्रयुक्त अनुष्ठान असा अर्थ. विचाराला विधिप्रयुक्त अनुष्ठानत्व संभवत नाही? असा आक्षेप घेतला असतां अर्थावबोधाला फलत्वाभिधान असंगत प्रमाण आहे? असा आक्षेप घेतला असतां सांगतो - 'हा आशय' काय अध्ययनविधिप्रयुक्तीवर आक्षेप आहे? किंवा प्रश्न मात्र आहे? पहिला पक्ष बरोबर नाही असें सांगतो - 'दृष्टफल अध्ययनविधीचा' 'असा' शब्द पहिल्या विकल्पाच्या निरासाच्या समाप्तीकरिता आहे. विषय व तदुपकारकाला विधिप्रयुक्त अनुष्ठानत्व आहे. विचाराला तर विषय व तदुपकारकांत अन्यतराच्या अभाव असल्यामुळे विधीवरून अनुष्ठेयत्व नाही? अशी दुसऱ्या पक्षानुसार शंका घेतात - 'पण विषय'. 'व्रीहीनवहन्यात्' येथें अवहननाच्या आवृत्तीला विषयत्व व तदुपकारकत्वाचा अभाव असतांही अवहननें विधिप्रयुक्त अनुष्ठानत्व जसें आहे, तसें येथेंही आहे? अशी शंका घेतो - 'अवघातादिकांत' 'तण्डुलान् पिनष्टि' इत्यादि आदिशब्दाने [illegible] आहे. [illegible] असें सांगतात - 'नाही कारण'

" व्याख्यान "

अर्थावबोधफलकत्व आहे. हें असें असेल जर अर्थावबोधफलक अध्ययनक्रिया असेल

" विवरण "

(=क्रिया) आहे; तेव्हां त्याचें विधान कसें केलें जातें? हें सांगितलें पाहिजे. हा दोष येत नाही; कारण विधीच्या फळपर्यन्ततेच्या अनुपपत्तीनें अविहित व विहितानुपकारक आहुतिगुणांच्या विध्यत्व कल्पनेप्रमाणें विचाराचेंही त्याची (=विध्यानतेची) उपपत्ति होते. तर्थ काय अर्थनिश्चयफळ (=अर्थ निश्चयजानें फळ आहे असें) विचार साध्यतानें अध्ययनाचे अन्वयव्यतिरेकसिद्ध प्र.१ दृष्टफळ आहे? किंवा त्या उद्देशानें विधान असल्यामुळें अधिकारी-विशेषणतेनें प्र.२ शास्त्रीय फळ आहे? किंवा विधीला प्रयोजनपर्यंतता सामर्थ्यानें प्र.३ लभ्य फळ आहे? उ.१ दृष्टफळ तर नाही. कारण अध्ययनमात्रापासून आवृत्तिगुणांपासूनही अर्थनिश्चयाचा उदय होत नाही. आपातदर्शनाला तरी विचाराची अपेक्षा नाही. म्हणून अर्थनिश्चय दृष्टफलक अध्ययनक्रिया नाही असें सांगतात - 'हें असें असेल जर' ~~इत्यादि~~

" विवरणव्याख्यान "

अर्थातीला विधेय अवघातांच्या समवेतत्व असल्यामुळें अनुष्ठेयत्व युक्त होतें. विचाराबाबत तर अध्ययनाशी असमवेतत्व असल्यामुळें अनुष्ठेयत्व नाही असा अर्थ. अविवक्षित अंशांत वैषम्य असलें तरी विवक्षित अंशांत उभयत्र समत्व असल्यामुळें दृष्टान्त दार्ष्टान्तिकभाव युक्त आहे असें सांगतो - 'हा दोष'. पण अध्ययनाला अर्थावबोध फलत्व उभयसंगत असतां 'हें असें असेल' या व्याख्यानांत त्याचा प्रतिषेध कसा? अशी आशंका असतां अर्थावबोधफलविधिफलत्व असतां त्याच्या अनुपपत्तीनें विचाराच्या उपक्षेप होईल. परंतु तेंच दुर्निरूप आहे असें सांगतात - 'तत्र कार्यं?' तेथें ~~गु~~ हा प्रश्न पडतात. पण 'दृष्टफळें अध्ययनविधीच्या ~~असे~~ अर्थावबोधाला दृष्टफलत्व सांगितलें ~~असतांसें~~ म्हणून विकल्पाचा संभव कसा? अशीही शंका घेता येणार नाही. कारण दृष्टाला प्रतीति मध्यपरत्व आहे असा अर्थ. पहिल्या पक्षाला दूषित करीतात - 'दृष्टफळ तर नाही' कारण ते अध्ययनमात्रापासून होतें किंवा आवृत्तिगुणांपासून? असा विकल्प करून ~~दोन्ही पक्षांस~~ क्रमानें दूषित करितात - 'कारण अध्ययनमात्रापासून', ~~पण~~ अर्थनिश्चयाचा अभाव असतांही आपातदर्शन होतें अशी आशंका असतां सांगतात - 'आपातदर्शनाला तर' मध्यमक त्यांत अनेकविध दृष्टत्वाचा संभव असल्यामुळें

पं. ३

॥ विवरण ॥

पण तव्य प्रत्ययाने स्वव्यापार शब्दभावना विधिरूपाने सांगितली जाते. तीतर शब्दभावना अध्ययनकरणिक अशी अर्थभावनेकरिता व्यादन करणारी फलवत् अर्थावबोध पुरुषार्थाला अर्थभावना भाव्यत्वाने ओळख करिते कारण अमुक पार्थीत पुरुषप्रवृत्तीचा अयोग आहे. त्यामुळे आध्यान्तरत्याच्या लाभामुळे समानपदोपात्त अध्ययन भावनेच्या करणत्वाला प्राप्त झालेले भाव्य अर्थावबोधाला विवर्तक तर्क करण होते. कुठारादिकांनाही छिदिक्रियाभाव्य द्वैधीभावनिर्देशन द्वाराने छिदिभावनाकरणत्व दिसते. म्हणून अध्ययनविधीच्या प्रवर्तकत्वाच्या अन्यथा अनुपपत्तीनेच अर्थ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

तव्यप्रत्ययशब्दाचा अर्थ आहे.

त्याची प्रथम उपक्रम करून तिसऱ्या पक्षाचा उत्थापन करिते - 'पण तव्य प्रत्ययाने'. भावनेच अभिधान कोणत्या कारणामुळे केले जाते? म्हणून सांगते: 'विधिरूपाने'. अप्रवृत्ताला प्रवर्तकत्वामुळे असा अर्थ. पण भावनेला प्रत्ययार्थत्व असो तथापि अर्थावबोधाला भाव्यत्व कसे? कारण अर्थभावनेला शब्दभावना भाव्यत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगते - 'तीतर शब्दभावना'. 'भवेत्' असे म्हटले असतां शब्दभावना - 'किं' = काय, 'केन' = कशाने, 'कथम्' = कशा प्रकारे या अंशत्रयाची अपेक्षा करिते. स्वं अर्थभावनेला भाव्यत्व असल्यामुळे (= अर्थभावनेला) भावनात्व असल्यामुळे करणाची अपेक्षा असता त्याला दाखविते - 'अध्ययनकरणिका'. (= अर्थभावनेचे) तिचे भाव्य असा स्वाध्यायाचे स्वरूपाचे पुरुषार्थत्वाचा अभाव असल्यामुळे अर्थावबोध भाव्य आहे असे सांगते - 'फलवत् अर्थावबोध'. समानपदोपात्तत्वामुळे (= प्रत्ययार्थभूत शब्दभावनेसह एकपदाने म्हण केले असल्यामुळे) अध्ययनाला भाव्यत्व आहे म्हणून करणत्व नाही. असे ते त्यामुळे (= अपुरुषार्थाला अभाव्य आहे म्हणून) निरसित आहे असे सांगते - 'त्यामुळे'. अध्ययनाच्या अभाव्यत्वाकरिता दुसरा हेतु व सांगते 'आध्यान्तरत्या'. पण अध्ययनाला भावनाकरणत्व असल्यामुळे अर्थावबोधाला करणत्व कसे? म्हणून सांगते - 'भाव्य अर्थावबोधाला'. भावनाभाव्य निर्वर्तकाला भावनाकरणत्व आहे असे दृष्टान्ताने सांगते - 'कुठारादिकांनाही'. तृतीय कल्पाच्या समर्थनाचा उपसंहार करिते - 'म्हणून अध्ययनविधीच्या' आध्यान्तराच्या असंभवामुळे म्हणून ग्रहणाला समर्थ आहे. विपक्षांत दोष सांगते ———

॥ व्याख्यान ॥

(उ.३) ती तर अधीयमानाच्या (=स्वाध्यायाच्या) अवाप्तिफलक असल्यामुळे अक्षरग्रहणान्त आहे. पण अक्षरग्रहण निष्प्रयोजन आहे म्हणून तेथें विधीचें ~~[illegible]~~ पर्यवसान नाही?

॥ विवरण ॥

ये अद्यय
भावनेचें कारण अध्ययनाचें अर्थावबोधफल आहे असें सिद्ध होतें. अन्यथा समानपदोपात्त अध्ययनाच्याच भाव्यतेने स्वाध्यायावाप्तीलाही विधिफलत्वाच्या अभावाचा प्रसंग येतो? यावर सांगतात- 'ती तर अधीयमानाच्या' ह्याचा आशय - 'तव्य' प्रत्ययाने भावनाकर्मकारक स्वाध्याय स्वअवाप्तिफलक असा सांगितला असतां भाव्यान्तर कल्पनीय नाही. कारण भावनाकर्माला सांगणाऱ्या अशा त्या ('तव्य') शब्दाचा विरोध येतो- असा. पण विधीकडून भाव्यमात्राने पुरुषप्रवृत्ति उत्पन्न केली जात नाही. परंतु पुरुषार्थरूप भाव्यापेक्षेनेच केली जाते. व म्हणून शब्दविरोध असतांही भावनेच्या (=पुरुषप्रवृत्तीच्या) निष्पत्तीकरितां अर्थावबोध भाव्य आहे. अशी शंका येते 'पण अक्षरग्रहण'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

समान

'अन्यथा' व्यवहितत्वामुळे अर्थावबोधाला फलत्व नाही. व संनिहितत्वामुळे स्वाध्यायप्राप्तीला फलत्व आहे असा अंगीकार केला असतां त्यापेक्षाही संनिहितत्वामुळे अध्ययनालाच भाव्यत्व येईल म्हणून अवाप्तीला फलत्व नाही असा अर्थ. अन्यथा उपपत्तीने दूषित करितात- 'यावर सांगतात- ती तर' अध्ययनक्रियेचें कर्मकारक जो स्वाध्याय त्याची अवाप्ति=प्राप्ति असें तें फल तद्रूपत्व अक्षरग्रहणाला ~~असें~~ असल्यामुळे. असा 'अवाप्तिफलक असल्यामुळे' येथें ह्याचा अर्थ. पण संनिहितत्वामुळे अवाप्तीत पर्यवसान आहे तर तिच्यापेक्षाही संनिधानामुळे अध्ययनांत पर्यवसान होईल असें सांगितले! अशी आशंका असतां सांगतात- 'ह्याचा आशय'. अध्ययनाला प्रकृतीने उपात्तत्व असून कर्मकारक स्वाध्यायाला भावनावाचरी 'तव्य' प्रत्ययाने उपात्तत्व असल्यामुळे त्याला भाव्यत्व आहे. अन्यथा तव्य प्रत्ययाचा विरोध येतो. असा अर्थ. पण शब्दविरोधामुळे अन्यत्र अपर्यवसानाला सांगितलें असल्यामुळे 'पण अक्षरग्रहण निष्प्रयोजन आहे' ह्यांत कोणती अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'पण विधीकडून' कारण (वृक्ष) मूलारोहणादिकांत स्वतंत्राची

तृतीय वर्णक

२३
७०८

॥ व्याख्यान ॥

(मध्यस्त)

१ मग सक्तूंची गति असो? तीहि नाहीं कारण अक्षरापासून प्रयोजनवत् अर्थावबोधही दिसतो. मग निष्प्रयोजन अक्षरें नाहीत? म्हणून तत्पर्यंत (=अक्षरग्रहणापर्यंत) अध्ययन निष्फळ नाहीं?

॥ विवरण ॥

परिहार करितात- 'मग सक्तूंची' १३।६।५ हा आशय- अर्थनिर्णयाची अध्ययनमात्रापासून अनिष्पत्ति असल्यामुळे व [illegible]मण स्वाध्यायाला अफलत्व असल्यामुळे व अध्ययनमात्राला अप्रयोजनत्वाने शास्त्रत्वाचा अयोग असल्यामुळे स्वाध्यायाध्ययनाने स्वर्गाची भावना करावी असें कल्पिलें जातें- असा. पण १३।४।१३ प्रकरणाचाही अंगत्व असल्यामुळे विधीयमान सांग स्वाध्यायापासून अर्थनिश्चय दृष्ट फलाने उत्पन्न होतो. व त्याच्या विशेषणपदें हा कोणता विचार प्रयोजित केल्या जातो. म्हणून दृष्टफल असतां अदृष्टकल्पना न्याय्य नाही. अशी शंका घेतो- 'तीहि नाहीं' परिहार करितात- 'मग निष्प्रयोजन' अध्ययन भावनेने भाव्यमान श्रूयमाण स्वाध्यायरूप लक्षणकर्मापासून फलवत् अर्थावबोध [illegible].

॥ विवरणव्याख्यान ॥

(प्रयोजनाची इच्छा न करणाऱ्यांची) प्रवृत्ति दिसत नसे. असा भाव. 'सक्तून् जुहोति' येथें सक्तूंना भाव्यत्वानें प्रतिपादिले असली तरी जसा त्यांना परित्याग आहे. तसा येथेंही आहे असें सांगतात- 'व म्हणून शब्दविरोध'. सक्तुन्यायाचा अंगीकार असल्यामुळे 'मग सक्तूंची गति असो' या परिहाराला आधारत्व नाही? अशी आशंका असतां सांगतात- 'परिहार करितात' ४।४।१७ परिहाराला ~~[illegible]~~ स्पष्ट करितात- 'हा आशय'. विश्वजिन्न्यायाने स्वर्गाचें भाव्यत्व संपादन केलें असल्यामुळे परिहाराला आधार आहे नाही असा अर्थ. अध्ययन असतांही अर्थनिश्चय दिसत नसल्यामुळे 'तीहि नाही' या शंकेची अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां आशय सांगतात- ४।४।१२ 'पण प्रकरणाचाही' मग विरोध कोणता आहे? अशी आशंका असतां सांगतात 'त्याच्या विशेषण परिहारा करितां' पण स्वर्ग व अर्थनिश्चय या दोन्हींनाही फलत्व संभवत असतां अर्थावबोधालाच फलत्व कसें? त्यावर सांगतात- 'म्हणून दृष्टफल असतां' पण अक्षरांच्या फलवत् अर्थावबोध पर्यन्त (अक्षरग्रहणाला) मताने असतांना फलवत्त्व नाहीं? म्हणून परिहाराला आधारत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'परिहार करितात' परिहाराला स्पष्ट करितात- 'अध्ययन भावनेने' फलवत् अर्थावबोधजनकत्व ~~असले तरी~~ स्वाध्यायाला भाव्यत्व नाही असें सांगितलें? अशी आशंका असतां सांगतात-

तृतीयवर्णक

~~२४~~
~~१५६०~~
७७५

॥ व्याख्यान ॥ (विधिचे ~~दृष्ट~~) (~~दृष्ट~~)

म्हणून अक्षरग्रहणामुळेच नियोगाची सिद्धि होत असल्यामुळे, फल (स्वीकृत स्वाध्याय)

॥ विवरण ।

सिद्ध होत असल्यामुळे व प्रयोजनाप्रत परंपरेने साधन असणारे पशु अन्नादिकांना भाव्यत्व दिसत असल्यामुळे श्रूयमाण स्वाध्यायावाप्तिपर्यंतच विधिव्यापार आहे, असा भाव. पण अक्षरग्रहणापर्यंत विधिव्यापार असतां फल ~~[illegible]~~ अर्थावबोधाचा निर्निमित्तता येते? त्यावर सांगतात- फलप्रयुक्तच अर्थावबोध आहे' हा आशय - लौकिक ३६।२१ आप्तवाक्यांना विधिवाचून ही फलवत् अर्थावबोधकत्व दिसत असल्यामुळे वैधेयमान ~~[illegible]~~ सांगकर्मापासून अवघातादिकांप्रमाणे अदृष्ट जन्माचा नियम असल्यामुळे विधिफल अर्थावबोध नाही. परंतु स्वीकृत स्वाध्याय मात्रजन्य फल आहे- असा. विधीचे तर दृष्टसमवायी अदृष्टच किंचित् फल आहे. म्हणून दृष्ट फलाच्या अविरोधाने

॥ विवरणव्याख्यान ।

'प्रयोजनाप्रत' तथापि म्हणजे हे कसे? त्यावर सांगतात- 'श्रूयमाण' अक्षरापासून फलवत् अर्थावबोधाची निष्पत्ति असतांही अक्षरावाप्तींत विधीचे पर्यवसान आहे असें सिद्धान्तमत असून पूर्वपक्षाचे तर अर्थावबोधांत आहे असा विभाग आहे. पण फलवत् अर्थावबोधाच्या अनुपपत्तीने त्याचा विधिफलत्व आश्रयणीय आहे? अशी शंका घेता- 'पण अक्षर ग्रहण' अन्यथा उपपत्तीने समाधान करितात- 'त्यावर सांगतात' पण तात्पर्ययुक्त शब्दाला अर्थावबोधकत्व आहे व ते विधीच्या आधीन आहे म्हणून अर्थावबोधाला विधिफलत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- १४८।२ 'हा आशय' कार्य हे स्वतन्त्र आहे? किंवा ~~[illegible]~~ आहे? पहिला पक्ष बरोबर नाही असें सांगतात- 'लौकिक आप्तवाक्यांना' वैदिकमतांत वेदवाक्यांनाही आप्तवाक्यत्व असल्यामुळे त्यांच्या करिता "लौकिक" हे विशेषण आहे. लोकसिद्ध जे आप्त त्यांच्या वाक्यांना असा अर्थ. 'गंगातीरावर घुडे आहेत' इत्यादि निश्चितस्वरूप वाक्यांनाही अर्थावबोधकत्व दिसते त्याप्रमाणे येथेही आहे असा अर्थ. असा शब्दाच्या अर्थविवोध याच्याशी संबंध. दुसऱ्या पक्षाचे निरसन करितात- 'विधीयमान'. पण विधि जर अदृष्टावाचून नाही तर त्याच्या फलत्वाने स्वतंत्र अदृष्टाची कल्पना करावी? त्यावर सांगतात- १४८।९ 'विधीचे तर' त्याचा हेतु सांगतात- 'म्हणून दृष्ट-

५४।८ ॥ व्याख्यान ॥

न) म्हणूनच अर्थावबोध आहे. पुनः ही अक्षरग्रहणान्त विधीनि प्रयोजन आहे. म्हणून सर्वत्र प्रयोजनवत् अर्थावबोध पर्यंतता कल्पना करणे ही शक्य नाही. तसे असतां अवश्य अक्षरग्रहणान्तता कल्पनीय आहे. तो [हि अशक्यता] अशी- क्षत्रियाला सत्र वैश्य स्तोम व बृहस्पति सवांचे अध्ययन व वैश्याला अश्वमेध राजसूय व मन्त्रांचा पाठ. त्यांचे अनध्ययनच

५४।६

॥ विवरण ॥

१३६।२९

अदृष्टाची सिद्धि असतां त्याच्या विरोधि ~~[illegible]~~ अदृष्टाची कल्पना करणें युक्त नाहीं- असा: तसेंच अध्ययनविधीचे फलवत्त्व अर्थावबोध फळ असतां ज्याला ज्या कर्मांत अधिकार आहे त्याला त्या वाक्याचेच अध्ययन होईल वाक्यान्तराचे अध्ययन नाहीं कारण तेथें प्रवृत्त्यादि ~~[illegible]~~ फलाचा ~~[illegible]~~ अभाव आहे. म्हणून संपूर्ण वेदाध्ययनाची ~~[illegible]~~ सिद्धि होणार नाही असें सांगतात- 'पुनः ही' 'तो'- सर्वत्र प्रयोजनवत् अर्थावबोध पर्यन्ततेच्या कल्पनेची अशक्यता. कारण क्षत्रियांना ब्रह्मकर्म सत्र, वैश्यकर्म वैश्यस्तोम व बृहस्पति सव, वैश्यांना क्षत्रियकर्म अश्वमेध राजसूय व ब्राह्मणकर्म सत्राला सांगणाऱ्या वाक्यांच्या अध्ययनाची प्रयोजनवत् अर्थावबोध पर्यंतता नाही असा अर्थ. पण संपूर्ण स्वाध्यायाध्ययनाला नित्यतेने विधेयत्व असतां ही सकल स्वाध्यायवाहि समवेत अदृष्टाला अनधिकृत कर्म वाक्यगत अर्थावबोधानुष्ठानादि द्वाराने ~~[illegible]~~ सिद्धि-

१३६।१२

१३६।१३

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'होते' शब्द सांगितलेल्या प्रकाराच्या परामर्शाकरिता आहे.

४८।१०

'फळ अविरोधाने', सकळ वेदाध्ययनाने अर्थावबोध फळ नाही असे 'पुनः ही' येथे व्याख्यानांत सांगितले ते दुसरें कारण कोणते कोणत्या कारणामुळे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'तसेंच अध्ययन विधीचे', पण वाक्यान्तराच्या विचाराप्रमाणे अध्ययन ही होईल अशी आशंका असता तुमच्या मतांत तेंही होणार नाही अशा आशयाने सांगतात- 'वाक्यान्तराचे अध्ययन नाही' 'आदि' शब्दाचा अनुष्ठान अर्थ आहे. तो इत्यादिकाचा अर्थ स्पष्ट करतात- 'सर्वत्र' 'कल्पनेची', पण सकल वेदाध्ययनाची असिद्धि तुमच्या मतांतही समान आहे अशी शंका येतां- 'पण संपूर्ण' पण विधि अर्थवादात्मक स्वाध्याय वरून अर्थावबोध द्वारा अपूर्वोत्पत्तींत नियमादृष्टाचा उपयोग असल्यामुळे त्याचे निरसन केले? अशी आशंका असतां सांगतो- 'अनधिकृत कर्म वाक्यगत' (अध्ययन) विधि कळल्याने

४८।१३ ४८।१२ ४८।१४

(=अदृष्टाला अपूर्वसिद्धि हेतुता यी) ॥ विवरण ॥
~~(=अपूर्वाला अदृष्ट सिद्धि हेतुता)~~ ट्या

हेतुता कशी? हा दोष येत नाही. कारण [illegible] प्रायश्चित्त जपादि अपूर्वाला उपकारित्वाने उपपत्ति होते. पण अध्ययनाहून अक्षरावाप्तीला कोणता विशेष आहे? येथे विशेष आहेच. स्वाधीन उच्चारणक्षमत्व अक्षरधर्म अवाप्ति असून त्याच्या कीर्तावा इ.मनाच्या व्यापार अध्ययन आहे—असा. पण अधिकाऱ्यांचे विशेष [illegible] । असा अर्थावबोधाच्या उद्देश करून अध्ययनाचे विधान असणे योग्य आहे. कारण निषिद्धिकारिविभागाचा अयोग आहे. व अर्थावबोधाच्या उद्देशाकरून अध्ययनाचे विधान न, विहित शब्दोच्चारण असतां वाच्य नात्यये सिद्ध होते. कारण अर्थावबोधाच्या उद्देशा-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शुक्ल दृष्ट समवेत अदृष्टाला स्वरूपाने पुरुषार्थ साधनत्वाचा अभाव असल्यामुळे अर्थावबोध अनुष्ठान द्वारा परमापूर्वाला उत्पन्न करून फलपर्यवसायित्व म्हटले पाहिजे. अनधिकृत कर्मे वाक्यगत अदृष्टाला तर तसा संभव नाही. म्हणून संपूर्णाध्ययनसिद्धि होत नाही. असा अर्थ. अनधिकाऱ्यांना कर्मानुष्ठानाचा अभाव असल्यामुळे तर तो जपादिकापासून उत्पन्न होणाऱ्या अपूर्वाच्या द्वारा अनधिकृत वाक्यगत अदृष्टालाही फलपर्यवसायित्व असल्यामुळे सकलाध्ययनाची सिद्धि होते. असे सांगतात—'हा दोष' नित्यजप आदि शब्दाचा अर्थ आहे. अक्षरावाप्तीला अध्ययन फलत्व नाही. कारण त्यांच्यात भेदाचा अभाव आहे अशी शंका घेतो—'पण अध्ययनाहून' ताल्वादि व्यापार पुरःसर अक्षरांचे उच्चारण अध्ययन असून तीच अवाप्ति आहे म्हणून त्यांच्यात विशेष नाही असा अर्थ. विशेषाभाव असिद्ध आहे असे सांगतात—'येथे विशेष आहेच' विशेषाचे सांगतात—'स्वाधीन', 'क्षमत्व' = योग्यता. पण अध्ययन निष्पाद्य अक्षरावाप्ति द्वारा अर्थावबोध पर्यंतता (आकांक्षा) इष्ट आहे [~~[illegible] अर्थावबोध इष्ट आहे' असे [illegible]~~] अशी आशंका असतां दुसऱ्या विकल्पपरत्वे व्याख्यान करितो—'पण अधिकाऱ्यांचे' पण अर्थावबोधाला उद्देश्यत्व कशामुळे? त्यावर सांगतो. 'असा अर्थावबोधाच्या उद्देशाकरूनच' अर्थावबोधाच्या उद्देशाचा अभाव असतांही तेथे तात्पर्य असणार नाही। अशी आशंका असतां सांगतो. 'कारण अर्थावबोधाचे' कर्मांतर वस्तूंच्या निःसंदिग्धाला तात्पर्य निष्पन्नत्व आहे. वेदांत तर त्याचा अभाव असल्यामुळे अर्थावबो-

॥ व्याख्यान ॥

आही असेंही नाही. कारण सकळ वेदवाक्यांनी स्वाध्याय शब्दाने त्यांच्या अध्ययनाला विहितत्व आहे पण अश्रूयमाणाधिकार अध्ययनविधि आहे. व अक्षरग्रहण असतां अर्थावबोध दृष्ट आहे. तो अ-

॥ विवरण ॥

करून, राग प्रयुक्त शब्दोच्चारण असतां लोकांत तात्पर्य दिसते अशी (दुसऱ्या पक्षाप्रमाणे) शंका घेतो - 'पण अश्रूयमाण अधिकार' ज्याच्या योगाने या कर्मांत अधिकृत केला जातो तो अधिकार. विधिशी पुरुषाच्या संबंधाला निमित्त असा जीवनकामादि. पण विश्वजिन्न्यायाने [पू. मी. ४।३।५] अधिकाऱ्याची कल्पना करावी. अथवा वाजसनेयशाखेत "ब्रह्मचर्यमागाम्" इत्यादिकांनी उपनयनाला प्रकृतत्व असल्यामुळे उपनीत अधिकारी प्रकरणप्रमाणाने कल्पित करावा? याचा नाही असें सांगतो - 'व अक्षरग्रहण असतां'. पण 'अर्थावबोधकामी अध्ययनाने अर्थावबोधाची भावना करो' असा विधि असो तथापि विचाराने अर्थावबोधाची भावना करो

विधीवरून विवरण

ज्याअर्थी उद्देश्याने विधि असल्यामुळे शब्दोच्चारण तात्पर्याला निमित्त व्हावे पाहिजे. म्हणून अर्थावबोधाला उद्देश्यत्व आहे असा अर्थ. अधिकार शब्दाची अनेक व्युत्पत्ति संभवत असल्यामुळे निर्दोष व्युत्पत्ति सांगते - 'ज्याच्या योगाने'. विश्वजिता यजेत येथे विधि पुरुषसंबंधाला निमित्ताचे अश्रवण असतांही जशी त्याची कल्पना केली जाते त्याप्रमाणे येथेही कल्पना येईल अशी आशंका घेतात - 'पण विश्वजिन्न्यायाने'. अर्थावबोधाला उद्देश्यत्व नसतां वाक्यान्तर तात्पर्य सिद्ध होणार नाही कारण निमित्ताचा अभाव आहे? अशीही शंका घेतां येणार नाही कारण 'तात्पर्य' उपक्रमादि तात्पर्य लिंगावरून कळत असल्यामुळे उद्देश्याला अप्रयोजकत्व आहे. असे जाणावे. कामना अधिकाराला निमित्त आहे असे सांगून नित्यपठन अधिकाराला निमित्त सांगतात - 'अथवा'. या कल्पनेंना प्रतिबंधकाचा सद्भाव असल्यामुळे दोन्ही प्रकारची कल्पना घडत नाही असें सांगतो 'याचा नाही असें' अध्ययनविधीत अर्थावबोधाला उद्देश्यत्व अंगीकारून विचाराच्या अध्ययनविधि प्रयुक्तत्वाला आक्षेपित करतात -

'पण अर्थावबोधकामी'

॥ व्याख्यान ॥

विचाराची कल्पना निरुद्ध करील स्वतः अधिकाराचा हेतु संपन्न होतो. दृष्टाधिकारांत प्रत्यक्षावरून त्याची (अर्थावबोधाची) (२ [illegible]) उपलब्धि असतां तेथें अधिकाराची सिद्धि होते. म्हणून अर्थावबोधपर्यंत स्वाध्यायाध्ययनाचा नियोग आहे. त्या नियोगाच्या सिद्धीकरितांच सकल-वेदार्थविचार आहे

५०।१३

यावर सांगतो - अध्ययनविधीचें अर्थावबोध प्रयोजन (=फल) असो. ~~स~~

॥ विवरण ॥

अशी विचारांत प्रवृत्ति अध्ययनविधीनें विहित केली जात नाही? त्यावर सांगतो - 'दृष्टाधिकारांत' अन्वय-व्यतिरेकावरून दृष्ट फल जी कर्में त्यांच्यांत प्रत्यक्षप्रमाणावरून फलोपलब्धि असतां त्यांच्यांत (= विचारादिकांत) नियोगाची सिद्धि होते असा अर्थ.

५०।१८

तेथें काय अर्थ[1] (वस्तु) सामर्थ्यावरूनच अध्ययनाचें अर्थावबोध साक्षात् किंवा परंपरेनें फल आहे? असें म्हटलें जातें? किंवा [2] अर्थावबोधकामाला उद्देशित करून विधान असल्यामुळे? अशा अभिप्रायानें सांगतात - 'यावर सांगतो' [1] प्रथमकल्प अंगीकृत आहे असें सांगतात - 'अध्ययनविधीचें' [2] दुसरा पक्ष अ.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

विचाराखेरीज विधीची अनुपपत्ति उपलब्ध होत नसल्यामुळे विचारप्रवृत्ति अध्ययनविधीच्या अधीन नाहीं असा अर्थ. हेतु असिद्ध आहे असें सांगतो - 'यावर सांगतो ~~[illegible]~~ दृष्टाधिकारांत'?

पण अर्थावबोधाला अध्ययनाच्या पूर्वी असिद्धत्व असलें तरी त्याला फलत्व आहे. कारण साध्य स्वर्गादिकाला फलत्व दिसतें त्याच्या प्रसिद्धीचा तर उपक्रम समान आहे. म्हणून 'त्याला अधिकार उरला नाहीं' इत्यादि व्याख्यान अनुपपन्न आहे? अशी
'अर्थसामर्थ्यावरून' = अध्ययन स्वाध्याय सामर्थ्यावरून असा अर्थ (त्याच्या कामाच्या)
आशंका असतां सांगतात - 'तेथें काय' 'परंपरेनें' = विचाराच्या व्यवधानानें. पण अर्थावबोधाच्या उद्देशानें अध्ययनाचें विधान असल्यामुळे त्याला फलत्व आहे असें सांगितलें असल्यामुळे तेथें विकल्पाचा अनवसर आहे? नाहीं कारण उद्देशानें विधान असतांहि

२७
८८४

॥ व्याख्यान ॥

त्याला अधिकार हेतुता नाहीं. कारण अध्ययनाच्या पूर्वी त्याची असिद्धि आहे. ✗—
✗ (त्यामुळें त्याची कामना करणाऱ्या अधिकाऱ्याची सिद्धि नाहीं.)

॥ विवरण ॥

१३७।२२

अनुपपन्न आहे असें सांगतात- 'त्याला अधिकार हेतुता' अध्ययनाच्या पूर्वी अप्रतिपन्न अर्थावबोधाला कामनेच्या अयोग असल्यामुळें अर्थावबोधकामाच्या उद्देशानें करून विधान नाहीं असा अर्थ. पण अर्थावबोधाची अप्रतिपत्ति कशी? अध्ययनाच्या पूर्वी वेदार्थाची अप्रतिपत्ति असल्यामुळें. कारण विशेषणाचें अपरिज्ञान असतां तद्विशिष्ट अर्थावबोधाचें ज्ञान असत नाहीं. पण वेदवाक्य प्रमाणत्व असल्यामुळें आप्तवचनाप्रमाणें, त्याला अर्थ आहे असा अर्थसद्भावमात्र अनुमानानें कळतो? नाहीं- हें कारण अर्थवत्वज्ञानमात्राची अनुमानानें सिद्धि होत असल्यामुळें त्या ज्ञानाची कामना संभवत नाहीं म्हणून सांग.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अधीत स्वाध्याय निबंधन अर्थावबोध आहे? किंवा विधिसामर्थ्यावलंब्य आहे? अशी विकल्पाची उपपत्ति असें जाणावें. अर्थावबोधाची पूर्वी असिद्धि असतांही त्याला अधिकार निमित्तत्व कां असणार नाहीं? अशी आशंका असतां काय अध्ययनाच्या पूर्वी अर्थावबोध प्रतिपन्न आहे? किंवा नाहीं? त्यांत दुसऱ्या पक्षीं दूषित करितात- 'अध्ययनाच्या पूर्वी' कामनेला प्रतिपन्न विषयत्व असल्यामुळें अप्रतिपन्नांत कामनेची अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. पहिल्या पक्षाचें उत्थापन करितात- 'पण अर्थावबोधाची' येथें सांगावें कीं- काय वेदार्थ जाणून त्याच्या अवबोधाला जाणतो? किंवा न जाणता? दुसरा पक्ष शोभत नाहीं असें सांगतात- 'अध्ययनाच्या पूर्वी' 'वेदार्थाची अप्रतिपत्ति असल्यामुळें' यांच्या पुढें त्याच्या बोधाची अप्रतिपत्ति आहे' असा अनुषंग (अध्याहार) जाणावा. अर्थाची अप्रतिपत्ति असतांही बोधाची प्रतिपत्ति कां असणार नाहीं? अशी आशंका असतां सांगतात 'कारण विशेषणाचें' कारण अगृहीत विशेषण असें विशिष्टांत ज्ञान नसतें असा न्याय असल्यामुळें असा अर्थ. विचारान्तरानें दूर्-
~~(पहिल्या पक्षाप्रमाणें)~~
ध्यानाचा परिहार करण्याकरितां ज्ञान सद्भावमात्र सांगितला. तेथें हें आलोचनीय आहे कीं- काय अर्थावबोधमात्राची कामना केली जाते? किंवा अग्निहोत्रादि विशिष्ट अर्थावबोधाची? पहिल्या पक्षाला दूषित करितात- 'नाहीं कारण' दुसऱ्या पक्षांतही हें निरूपणीय आहे कीं- अध्ययनाच्या पूर्वी अग्निहोत्रादिकांचें ज्ञान आहे? किंवा नाहीं? दुसऱ्या पक्षीं तर शोभत नाहीं असें

३७
७८५

॥ विवरण ॥

हेत्वादिविशिष्ट वाक्यार्थांच्या अप्रतिपन्नतेने त्यांचे विशिष्ट ज्ञानकामना ही असंभव आहे. पण उपदेशावरूनच अग्निहोत्रादि वाक्यार्थ विशेष प्रतिपन्न आहेत? मग वाक्यार्थ विशेषज्ञानांनाही सिद्धत्व असल्यामुळे तेथें कामना संभवणार नाही; पण औपदेशिक ज्ञानाचा अप्रमाणत्व असल्यामुळे निर्णयज्ञानाची कामना केली जाते? असें असेल तर अप्रामाण्य निश्चित असतां तेथें निर्णयज्ञानाची कामना असणार नाही; कारण अर्थाचा विभ्रममात्रत्व आहे. औपदेशिकज्ञान संदिग्ध असतां प्रामाण्य विचाराचाच अवसर आहे, अध्ययनाचा नाही. पुनः सर्व वाक्यार्थज्ञानांना एकेकाळी एकबुद्धीच्या उद्देशनाचा असंभव असल्यामुळे सामान्याने उद्देशित करून शब्दोच्चारण असतां अर्थमात्रज्ञानांत श-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सांगतात 'अग्निहोत्रादि विशिष्ट' पहिल्या पक्षाचा अनुवाद करीत- 'पण उपदेशावरूनच', काय उपदेशजन्य ज्ञान प्रमाण आहे किंवा नाही? असा विकल्प करून पहिला पक्ष दूषित करीतात- 'मग वाक्यार्थ' दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करीत- 'पण औपदेशिक', का अप्रामाण्य निर्धारित असतां ~~[illegible]~~ निर्णयज्ञानाची कामना ~~असणार~~ केली जाते? किंवा संदिग्ध असतांना? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात- 'अप्रामाण्य निश्चित', त्याविषयीं हेतु सांगतात- 'कारण अर्थाचा', शुक्तिका समारोपित रजत ~~प्र~~ विषयाच्या अप्रामाण्याचा निश्चय असतां तेथें निर्णयज्ञानाची कामना उपलब्ध होत नाही असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षांत दूषण सांगतात- "औपदेशिकज्ञान", अर्थावबोध कामनेचा अंगीकार करून उद्देश्य विधानाला दूषित करीतात- 'पुनः सर्व' काय सकल वाक्यार्थावबोधाला जाणून त्याच्या (त्याची कामना करणाऱ्याच्या) उद्देशाने अध्ययनाचे विधान केले जाते? किंवा वाक्यार्थबोधमात्राची (जाणून त्याची कामना करणाऱ्याच्या उद्देशाने?) पहिला पक्ष नाही कारण वाक्यार्थ बोधांच्या ज्ञानांच्या क्रमभाविनेतेने एकेकाळी त्यांच्या उद्देशाने अध्ययनविधानाची अनुपपत्ति आहे, असा अर्थ. दुसऱ्याला निषेध करीतात- 'सामान्याने', अर्थावबोधाच्या उद्देशाने शब्दोच्चारणाला तात्पर्य प्रयोजकत्व असल्यामुळे व सकल वाक्यार्थ बोधांना ~~(त्यांच्या उद्देशाने)~~ एकदाच (उद्देशित करून) उपदेशित करणें अशक्य असल्यामुळे त्यांना उद्देशित करून विधान नाही. म्हणून अर्थमात्रबोधाच्या उद्देशानें शब्दोच्चारणामुळें तेथें अज्ञाने तात्पर्य रहित असा अर्थ. त्यामुळे काय? त्यावर सांगतात ———

॥ व्याख्या ॥

वपूर्वी अधिकारज्ञानाने प्रयोजन (अध्ययनाची सिद्धि) आहे म्हणून विधीमुळे इष्टार्थ

॥ विवरण ॥

ह्या तात्पर्याच्या प्रसंगामुळे, अग्निहोत्रादि विशेषज्ञानांत तात्पर्याभावामुळे ~~सह~~ वाक्य शक्तीच्या अनुसाराने विशिष्टार्थांत (विशेष) ~~अर्थांतही~~ तात्पर्यकल्पना असतां अर्थज्ञानाच्या उद्देशाने अध्ययनविधीचे विशेषांशात तात्पर्य कारणता अनिमित्तत्व प्रसंग येतो. म्हणून विशेषज्ञानांना पूर्वी असिद्धत्व असल्यामुळे त्यांच्या कामनेच्या उद्देशाने करून विधान नाही. असें सांगतात - 'वपूर्वी'. पुनः उद्देश करून विधान असतांही अध्ययनमात्रापासून इष्टफलत्वाने अर्थावबोधाची सिद्धि नाही. कारण तसें दिसत नाही. असें सांगतात - 'म्हणून विधिमुळे'. पण अर्थावबोधाच्या उद्देशाने करून शब्दोच्चारण असतां (तेथें) लोकांत तात्पर्य दिसत नाही. श्रोत्याचें उच्चारण ~~सह~~ (अर्थावबोधांत) तात्पर्याचें निमित्त नाही. कारण लोकांत.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'अग्निहोत्रादि विशेषज्ञानांत' तात्पर्याभावामुळे येथें विशेषांशांत शब्दप्रामाण्य असणार नाही? असा अनुषंग जाणावा. पण विशेषज्ञानाच्या उद्देशाने शब्दाचें उच्चारण असतांही. शब्दशक्तीने ~~[illegible]~~ विशेषाच्या प्रतिपत्तीचा अपवादकत्या अभाव असल्यामुळे शब्दाचें विशेषांशांत तात्पर्य आहे? अशी आशंका असतां वक्त्याच्या ठिकाणी विवक्षेमुळे तसें नाही असें सांगतात - 'वाक्यशक्तीच्या अनुसाराने', कारण कुठे पदार्थ असें जसें बहुविषयक एकज्ञान असतें, तसें सकल वाक्यार्थावबोधविषयक एकज्ञान संभवत असल्यामुळे त्याच्या उद्देशाने विधान नाही अशा शंकेचा उपसंहार दिसावा निरूपण करितात - 'म्हणून विशेषज्ञानांना' 'पूर्वी' अध्ययनाच्या पूर्वी असा अनुषंग. पण दुसऱ्या (त्याच्या उद्देशाने विधान असल्यामुळे या कल्पनेच्या निरासाला प्रस्तुतत्व असल्यामुळे (कारणातील) 'म्हणून' या उपसंहाराचें अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'पुनः उद्देश करून'. पण उद्देश करून शब्दोच्चारणे का तात्पर्यनिमित्तत्व हि लेखका मते त्याचा अपलाप (त्याग) कसा? अशी शंका घेतल्ये - 'पण अर्थावबोधाच्या'. काय श्रोत्याचें उच्चारण तात्पर्याचा निमित्त आहे किंवा वक्त्याचें? पहिला पक्ष बरोबर नाही असें सांगतात - 'श्रोत्याचें'. वक्त्याच्या प्रयोगाच्या पूर्वी वाक्यार्था-

७८३।१०

१४२१२

आख्यान

कारत्वाने अर्थावबोधाची सिद्धि नाही. जर असें आहे तर अधिकाराचे अध्ययन असल्यामुळे वेदार्थावबोधांत प्रतिपक्षाच्या कल्पनेच्या अनुपपत्तिमुळे त्याहि अधिकार हेतुत्व मानीत नाहीत म्हणून अप्रवृत्तीच अध्ययनास प्राप्त झाली.

॥ विवरण ॥

त्याचा अभाव आहे. वक्त्याची उच्चारणाहि नाहि कारण अपौरुषेय वेदांत तात्पर्याच्या अभावाचा प्रसंग येतो. म्हणून स्वभावतः अर्थ प्रतिपादन समर्थ शब्दाचा पुरुषसंबंधकृत दोषाच्या (निरर्थकत्वाच्या) परिहार करितात) अर्थ. ज्ञानाच्या उद्देशाने शब्दोच्चारण अपेक्षित केली जाते. तात्पर्य हे षड्विध लिङ्ग गम्य शब्दधर्म आहे. पुरुष धर्म नाहि. असे (समन्वयसूत्रात) सांगितले आहेत. आतां अध्ययनविधीचा नित्याधिकारता प्रतिपादन करण्याकरितां याच्या 'अधिकारी विशेषणाच्या अभाव असल्यामुळे अनध्ययनच प्राप्त होते.' असा अध्ययनाच्या प्रवृत्तीवर (पूर्वपक्षाकडून) आक्षेप घेतात- 'जर असें आहे तर?'

विवरणव्याख्यान

याची अप्रतिपत्ति असल्यामुळे त्याच्या उद्देशाने श्रोत्याचे उच्चारण संभवत नाही. असा अर्थ. हा स्वभावाद् दूषित करितात- 'वक्त्याची उच्चारणाहि' परलोकांत ज्ञानोद्देशाने शब्दोच्चारण असतां ~~तात्पर्य~~ अर्थामध्ये तात्पर्य दिसते त्याची काय गति? अशी आशंका असतां सांगतात- 'म्हणून स्वभावतः' पण तात्पर्य हे पुरुषधर्माच्या अपौरुषेय शब्दांत संभवत नाही अशी आशंका असतां सांगतात- 'तात्पर्य हे शब्दधर्म' त्याविषयींचे हेतु सांगतात- 'षड्विध लिङ्ग गम्य' "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम्। अर्थवादोपपत्ती च (लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥)॥" असे सहा तात्पर्यलिङ्गे आहेत. ती ज्या अर्थांत दिसतात त्या अर्थांत त्या शब्दाच्या तात्पर्याचा निश्चय होतो असल्यामुळे तात्पर्य शब्दधर्म आहे असा अर्थ. पण सर्व शब्दांना पुरुषतंत्रत्व असल्यामुळे तात्पर्य हे पुरुषधर्म आहे अशी आशंका असतां सांगतात- 'पुरुषधर्म नाहि' पण 'असें असेल तर' इत्यादिकांनी अध्ययनांत अप्रवृत्तीचा आक्षेप घेऊन समर्थन केले कोणत्या कारणामुळे? म्हणून अध्ययनाच्या अधिकाराचे त्याचे निरसन प्रस्तुत आहे? नेत्यसिद्ध साधे आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'आतां अध्ययनविधीचा'

५४।१८

॥ व्याख्यान ॥

येथे कोणी (शंकाकार) म्हणतो - आचार्यकरण विधिप्रयुक्त अध्ययनाचे अनुष्ठान आहे

॥ विवरण ॥

त्यावर - विधितर स्वविषयांत प्रवर्तक होतांना कडणारा प्रवर्तकत्वाची अन्यथा उपपत्ति होत नसल्यामुळे 'मासा हा नियोग आहे असें जाणून प्रवृत्तीस समर्थ अधिकाऱ्याला उल्लेपित करितो. जेव्हां तर पुनः विधीच्या विषयाचे निमित्ताने करून अनुष्ठान संपन्न होते तेव्हां विधीचे प्रवर्तकत्व प्रतिबद्ध होते. व प्रतिबद्ध प्रवर्तकत्व विधि प्रवृत्तीच्या सिद्धीकरिता अधिकाऱ्याला कल्पित न करिता प्रवृत्त करीत नाही. असें असतां अध्ययन विधीही स्वविषयाच्या अध्यापनविधिप्रयुक्त अनुष्ठानामुळे स्वतः प्रतिबद्ध प्रवर्तकत्व असल्यामुळे अधिकाऱ्याला कल्पित न करिता प्रवृत्त करीत नाही असें उत्तर देण्याकरितां प्रकाशकार पुढे उत्तर असें सांगतात - 'येथे कोणी' 'पण अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' या श्रुतीतील अध्यापनविधि अश्रूयमाणाधिकार असा अध्ययनाला कसा प्रयोजित

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अध्ययनविधीला नित्याधिकारत्वाचा अभाव असतां अर्थावबोधकामी अधिकारी आहे असें होईल व अर्थावबोधकामी विचारावाचून अनुपपत्ति असल्यामुळे विधिवरून त्याचा आक्षेप होईल. त्यामुळे याज्ञवल्क्याला नित्याधिकारत्व प्राप्त होईल म्हणून (अध्ययनविधीला) नित्याधिकारत्व प्रतिपादनीय आहे. अशा अर्थाप्रमाणे पूर्वपक्षाचा उपक्रम आहे असा अर्थ

'येथें कोणी' येथें अध्ययनाला अध्यापनविधिप्रयुक्त अनुष्ठानत्व सांगितले तें घटत नाही. कारण अध्ययनविधिप्रयुक्तीस त्याचे अनुष्ठान संभवते? पण अनुष्ठात्याच्या अभावामुळे अध्ययनविधीला अनुष्ठापकत्व नाही? अशीहि शंका घेतां येणार नाही कारण विश्वजिन्न्यायाने अधिकाऱ्याची कल्पना संभवते? अशी आशंका असतां सांगतो - 'त्यावर विधितर' असा प्रकृत विषयांत त्यावरून काय आहे ते सांगतो - 'असें असतां'. अध्ययनावाचून उपपन्न न होणारा अध्यापनविधि अध्ययनाला अनुष्ठापन करितो असा अर्थ.

पण अध्यापनविधीचें प्रवर्तकत्व सिद्ध असतां त्याने प्रयुक्त अनुष्ठानत्व अध्ययनविधीला सिद्ध होईल. परंतु तेंच असिद्ध आहे अशी शंका घेतात - 'पण अष्टवर्षम्' येथे अधिकाऱ्याचें श्रवण असलें तरी अध्यापनविधीला विश्वजितविधीप्रमाणे (अधि-

॥ विवरण ॥

कशीकरी पण तेथे अधिकार (अधिकारी) कल्पित केला जातो? नाही मग अध्ययनांतही अधिकाराला कल्पित करून स्वविधिप्रयुक्तीने अध्यापनाला संनिधानामुळे ग्रहण करावी. पण कल्पिताधिकार अध्यापनविधि असतां अध्ययनाला तत्प्रयुक्त अनुष्ठानत्वामुळे तेथें अधिकार कल्पित केला जात नाही. मग अध्ययन कल्पिताधिकार असतां अध्यापनाला तत्प्रयुक्त अनुष्ठानत्वामुळे तेथें अधिकार कल्पित केला जात नाही असें त्याच्या विपरीत कां असणार नाही? पण लिखित पाठावरूनही अध्ययनाची सिद्धि होत असल्यामुळे अध्ययनविधि (विहित = अवश्यकर्तव्य) अध्यापनाला प्रयोजित करीत नाही. मग अविहिताध्ययनानेहि अध्यापनाची सिद्धि होत असल्यामुळे अध्यापन विधि विहिताध्ययनाला प्रयोजित करणार नाही. पण तरी अध्ययन व अध्यापनांत माणवकाला (= बटुला) प्राङ्मुखत्व पवित्रप

॥ विवरणव्याख्यान ॥

[illegible] कल्पनेने) प्रवर्तक आहे अशी शंका घेतात - 'पण तेथें' साम्याने समाधान करितात - 'नाही मग' केवळ साम्यमात्र नाही. विशेषही आहे असें सांगतात - 'स्वविधिप्रयुक्तीने' विशेषाला सांगतात - 'संनिधानामुळे' अध्ययनविधीत अधिकाऱ्याला कल्पित करून त्याने प्रयुक्त अध्ययन आहे अशी कल्पना करण्यापेक्षा श्रेष्ठ अव्यवधानामुळे अध्यापनविधिवाक्यांतच अधिकाऱ्याला कल्पित करून अध्ययनाला त्याने प्रयुक्त कल्पना आहे. असा अर्थ. पण अव्यवहित अर्थाचा असंभव असतां व्यवहितही अर्थ ग्राह्य आहे? अशी शंका घेतात - 'पण कल्पिताधिकार' मग अध्यापनविधीला कल्पिताधिकारत्व असिद्ध आहे असें सांगतात - 'मग अध्ययन' काय अध्ययनविधि अध्यापनमात्राला प्रयोजित करितो? किंवा विहिताध्यापनाला? पहिला पक्ष नाही कारण अंगीकृत आहे. असा अभिप्राय ठेवून दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात - 'पण लिखित' 'अध्यापनाला' = विहिताध्यापनाला असा अर्थ. जशी विहिताध्यापनाला अध्ययन विधीने प्रयुक्तीची अनुपपत्ति आहे. त्याप्रमाणे विहिताध्ययनालाही अध्यापन विधीने प्रयुक्तीची अनुपपत्ति आहे अशी शंका घेतात - 'मग अविहिताध्ययनानेही' पण दुसऱ्या विधीच्या पर्यालोचनेने अध्यापनविधि विहिताध्ययनाला प्रयोजित करितो? अशी शंका घेतो - 'पण तरी' 'अध्ययन व अध्यापनांत' = अध्ययन व अध्यापनवाक्यांत असा अर्थ. "प्राङ्मुखत्व पवित्रपाणित्व यांत"

॥ विवरण ॥

प्राङ्मुखत्वादि अंगमात्रास्तव विहितच अध्ययनाला अध्यापनविधि प्रयोजितकरितो. १ मग अध्यापनाच्या अध्ययनविधि प्रयुक्तीतरही हे समान आहे; पुन: "आचार्याधीनो वेदमधीष्व" [ ] अशा नियमाच्या विधानामुळे विवक्षित पाठ मुकत नाही. आतां आचार्यत्वाला अध्यापनाहून इतर भावित्व असल्यामुळे आचार्यकरणविधिप्रयुक्त 'अधीष्व' ह्या वाक्यार्थ आहे! असें म्हणणे अशक्य तर नाही. कारण "तद्वितीयं जन्म तद्यस्मात्स आचार्यः" असें उपनयनमात्र करून आचार्यत्व श्रवण आहे "आचारान् ग्राहयति" (आचारांना ग्रहण करवितो) या व्युत्पत्तीनेही आचार्यत्वाची पूर्वीच सिद्धि आहे. "आचार्यकरण विधिप्रयुक्त अशा अध्याहारापेक्षा शब्दाच्या भाव वृत्ति आश्रयणावाच्य लघीयस्त्व आहे. म्हणून अधिकार कल्पना मात्रामुळे व इतरेतर प्रयुक्ति मात्रामुळे अध्ययनाला स्वविधिप्रयुक्ति संभवत

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशा रीतीने अध्ययनांत प्राङ्मुखत्वादि अंगजातांचे विधान आहे; त्याप्रमाणे "प्राङ्मुखं पवित्रपाणिमध्यापयेत्" येथेही माणवकाला प्राङ्मुखत्वादि इतिकर्तव्यतेचें श्रवण आहे; नंतर अध्यापनविधि अविहितच अध्ययनाला प्रयोजित करील तेव्हां इतिकर्तव्यता नियम निरर्थक आहे असें प्राप्त होतें. म्हणून अध्यापन विधि विहितच अध्ययनाला प्रयोजित करितो असा अर्थ हें इतर म्हटलं आहे असें सांगतात - 'मग अध्यापनाच्या'. अविहिताध्यापनाला विहिताध्ययनाचें प्रयोज्यत्व असतां (अध्यापनांत) (तर) प्राङ्मुखत्वादि नियमांचें विधान असणार नाही. तसें आहे; म्हणून विहिताध्यापनाला अध्ययनविधि प्रयोज्यत्व आहे असा अर्थ या कारणामुळे अध्ययनविधि विहिताध्यापनाला प्रयोजित करितो असें सांगतात- 'पुन:' स्मृत्यर्थाला मुळीं सांगले जाणार नाही असें सांगतो- 'आतां आचार्यत्वाला' इतर भावित्व असिद्ध आहे असें सांगतात- 'कारण' 'तत्' = उपनयन. दुसऱ्या प्रकाराने आचार्यत्वाच्या संपत्तीला दाखवितात- 'आचारान्'. आचार्यत्वाला एका अध्यापनानेंच साध्यत्व अंगीकार करून दूषण सांगतात- 'आचार्यकरण' "गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयात्" येथे भाववृत्तीच्या आश्रयाने गृहस्थ शब्दाप्रमाणे भाववृत्तीच्या आश्रयाने आचार्य शब्द प्रयोग विरुद्ध नाही असा अर्थ. विध्यांतीं शंका समर्थनाचा उपसंहार करितात- 'म्हणून'. म्हणून शब्दाने परामर्शित केलेला हेतु सांगतात- 'अधिकार'. पण आचार्यकरण विधि प्रयुक्तीचा निरास

॥ विवरण ॥

असतां अध्यापनविधि प्रवृत्तिकशी? यावर सांगतो – 'आचार्यकरणविधिप्रयुक्त अध्ययनाचे अनुष्ठान आहे'

हा आशय – 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' [पा.सू.१।३।३६] असें संमाननादि साध्यांत नयति धातूला आत्मनेपदाचे विधान केले जाते. असें असतां 'उपनयीत' 'तमध्यापयीत' अशी उपनयन अध्यापनांत एकप्रयोगता कळते. असल्यामुळे व माणवकाला अध्यापनाप्रत कर्मकारकांशानें गुणभूतत्व असल्यामुळे माणवक कोण्या उपकाराने अध्यापनविधीला सिद्ध करेल? अशी शंका असतां उपगमाने अध्ययन करून अध्यापनविधीला उपकार करितो असें कळते. तेथें 'उपनीय अध्यापयेत्' अशी प्रयोगकल्पना असतो 'नयति' अर्थाचे साध्य आचार्यकरण अध्यापनाने हे [illegible]

विवरणव्याख्यान

केवळ असल्यामुळे येथें (व्याख्यानांत) 'आचार्यकरणविधिप्रयुक्त' असें कसें म्हटले? अशी आशंका असतां सांगतो – 'हा आशय' संमाननं=पूजन, उत्संजन=उत्क्षेपण, भृतिः=वेतन, विगणनम्=ऋणादि काचे परत फेडणे, व्ययः=धर्मादिकांत द्रव्याचा विनियोग. संक्षेपाने सूत्रार्थाला सांगतो – 'संमाननादि साध्यांत' वगैरे असतां आचार्यत्व साध्यांत 'नयति' धातूला आत्मनेपदाचे विधान असल्यामुळे उपनयनाचे साध्य आचार्यत्व लक्षित होते. असे सांगितले असे होते असा अर्थ. पण आचार्यत्व उपनयनाचे फळ असो, अध्यापनाचे फळ कसे? की ज्याने अध्यापनविधीला साधिकारत्व येईल? अशी आशंका असतां सांगतो – 'असें असतां' आचार्यत्वाला उपनयनाचे फलत्व असतां असा अर्थ. 'एकप्रयोगता' = एककर्मता. एकप्रयोगता असो तथापि आचार्यत्व अध्यापनाचे फळ कसें होईल? अशी आशंका असतां सांगतो – 'माणवकाला' 'तमध्यापयीत' असा माणवकाच्या अध्यापनाने विशेषित नियोग तर प्रसिद्ध आहे; तेथे माणवकाला नियोगाचे उपकारकत्व कसे? अशी शंका असतां दृष्ट असतां अदृष्ट कल्पनेला अन्याय्यत्व असल्यामुळे उपगमनाने अध्ययनाने माणवक उपकार करितो असा निश्चय होतो असा अर्थ. पण माणवकाला दृष्टद्वाराने उपकारकत्व असो. तथापि अध्यापनविधीला साधिकारत्व कसे? यावर सांगतो – 'तेथें उपनीय' अध्यापनाचे भाव्यावाचून पर्यवसान होत नसल्यामुळे त्याची आकांक्षा असतां जें उपनयनाचे फळ [illegible] आहे असा निश्चय होतो असा अर्थ. फलित्वाला दाखवितो –

॥ व्याख्यानम् ॥

जसे कामश्रुति प्रयुक्त आधानाचें — असें. तें अप्रयुक्त आहे असे दुसरे म्हणतात.

॥ विवरण ॥

त्याचा असतां 'नयति' अर्थाने साध्य आचार्यकरण अध्यापनाचेंही फल कळते. त्यामुळे 'आचार्यकरणकामः उपनीय अध्यापयेत्' (= आचार्यकरण काम माणवकाला विधिवत् जवळ आणून अध्यापन करो.) अशा रीतीने श्रुत आचार्यत्व फलाच्या कामाने उपबंधक प्राप्त होतो (विद्याच कल्पनेवरून साधिकार अध्यापनविधि संपन्न होतो. अथवा "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" [म.स्मृ.२।१४०] (अशी स्मृतीही आहे.) अशा रीतीने उपनयन व अध्यापनांत प्रयोगैकवाक्यत्व अध्यापनात विधि ~~...~~ श्रवण असल्यामुळे व आचार्यत्वफल श्रवण असल्यामुळे 'आचार्यत्वकामः माणवकमुपनीय अध्यापयेत्' असा विधि निष्पन्न होतो. अध्ययनांत तर अधिकाराला निमित्त कांहीं श्रुत नाही असा विशेष आहे — असा. पण स्वतंत्र दुसऱ्या विधीने विहित अध्ययनाला अध्यापनविधि विषयत्व याचें किंवा त्याच्या अंगतेचा अभाव असतां स्वतंत्र दुसऱ्या विधीने प्रयुक्त ~~स्वतंत्र~~ अनुष्ठानता कशी? त्याकरता सांगतो — 'जसे कामश्रुति'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'त्यामुळे आचार्यकरणकाम' आत्मनेपद सामर्थ्यावरून अध्यापनविधीचें आचार्यत्वफल आहे असें सांगितलें. आतां अध्यापनविधीचें आचार्यत्वफल श्रुतही आहे असें सांगतो — 'अथवा', ('कल्प' = यज्ञविद्या, 'रहस्य' = उपनिषद्) ('आचार्यकरणविधिप्रयुक्त अध्ययनाचें अनुष्ठान आहे' या) व्याख्यानाच्या अर्थाचा उपसंहार करितो — 'अशा रीतीने उपनयन', 'अधिकाराला निमित्त' = विधिपूर्वक संबंधाला निमित्त. अध्यापनविधीला साधिकारत्व असल्यामुळे व अध्ययनाला त्यानेच प्रयुक्त अनुष्ठानत्व असल्यामुळे अध्ययनविधिवाक्यांत अधिकाराची कल्पना नाही असें सांगितलें. तेथें त्याने प्रयुक्त अनुष्ठानत्व असिद्ध आहे? अशी शंका घेतात — 'पण स्वतंत्र' आदि ~~...~~ त्याला स्वतन्त्र विधीने विषयत्व किंवा त्याच्या अंगतेचा अभाव असतांही जसें त्याने प्रयुक्त अनुष्ठेयत्व आहे तसें येथें ही आहे? अशा शंकेचा निरास करितो — 'स्वतंत्र ~~दुसऱ्या विधीने~~ ~~अनुष्ठानता कशी~~?' (आधानाच्या) दृष्टान्त असंमत

३८
७९३

॥ विवरण ॥

हा आशय - "ब्राह्मणो अग्नीनादधीत" असें श्रुत होतें. तेथें तर ब्राह्मणाला उद्देशून स्वातंत्र्यानें नित्य आधानाचें विधान नाहीं. कारण द्रव्यपरत्वेनें ब्राह्मणादिकांप्रमाणें त्याला कर्मकारक संस्कारकर्मता प्रतीत होते. फलाचें श्रवण होत नसल्यामुळें च (विश्वजिन्न्यायानें) स्वतंत्र काम्य कर्मता होत नाहीं. सक्तुन्यायानें गुणप्रधान वैपरीत्यावरून नित्य किंवा काम्य कर्मता होत नाहीं. कारण 'यदाहवनीये जुहोति' असा संस्कृताग्नीचा क्रत्वन्तर्गत विनियोग आहे. म्हणून दोन्ही प्रकारच्या अधिकारानें शून्य अधानविधि आधानांत प्रवृत्त करण्याकरितां समर्थ नाहीं. ~~(विधि)~~ ~~मग~~ उत्तर क्रतुविधिप्रयुक्त अनुष्ठान आधान असें सांगतो - नित्य दर्शपूर्णमासादि विधिप्रयुक्त अनुष्ठानंतर आधान नाहीं. कारण आहवनीयाला उद्देश्य असल्यानें अनुपादेयत्व (= असाध्यत्व) ~~अनुपादेयत्व~~ असल्यामुळें क्रतुविधिप्रयुक्त अनुष्ठेयत्वाचा अयोग

॥ विवरणाचें व्याख्यान ॥

आतां अशी आशंका असतां सांगतो - 'हा आशय' ~~काय~~ आधानविधि स्वतंत्र नित्यविधि आहे? किंवा स्वतंत्र काम्यविधि? असा विकल्प करून पहिल्याचा निरास करितां - 'तेथें तर' दुसऱ्याचा निरास करितो - 'फलाचें श्रवण' पण 'अग्नीनादधीत' येथें जरी अग्नींना प्राधान्य व आधानाला गौणत्व विवक्षित होत असलें तरी 'सक्तून्जुहोति' याप्रमाणें गुणप्रधानवैपरीत्य कल्पनेनें स्वतंत्र नित्य विधित्व किंवा विश्वजिन्न्यायानें फलाच्या कल्पनेनें स्वतंत्र काम्यविधित्व आधानाला असो अशी आशंका असतां सांगतो - 'सक्तुन्यायानें' त्याविषयीं हेतु सांगतो - 'कारण'. सक्तूंचा भस्मीभूतत्वानें अन्यत्र विनियोगाचा असंभव असल्यामुळें तेथें विभक्तीचा विपरिणाम आहे. तसा येथें नाहीं कारण अग्नींचा अन्यत्र विनियोग संभवतो असा अर्थ. आधानाच्या अन्यप्रयुक्तत्वाचा अंगीकार करून काम्यविधिप्रयुक्तीला आक्षेपित करितो - 'मग उत्तर क्रतुविधिप्रयुक्त' नित्यविधीनें प्रयुक्तत्वाचा अबाध असल्यामुळें काम्यविधिप्रयुक्ति परिशेषानें राहते असें सांगतो - 'सांगतो - नित्य' 'अनुपादेयत्व असल्यामुळें' = असाध्यत्व असल्यामुळें असा अर्थ

अर्थसंग्रहटीका ३७८-७० ॥ टीप ॥

१ 'कारण आहवनीयाला' जसें 'फलमुद्दिश्य यागः उपादीयते' येथें फलाला उद्देश्यत्वानें अनुपादेयत्व = असाध्यत्व आहे येथेंही असा अर्थ

२ जसें 'फलमनूद्य यागः विधीयते' येथें फलाचा अनुवाद करून यागाचें विधान केलें जातें. त्याप्रमाणें उपादेयत्व = साध्यत्वाचा

विधि अनुष्ठापनकरितां [illegible]

॥ विवरण ॥

आहे. उपादेयभावान्य तर विधि अनुष्ठापित करितो. अन्यथा स्वर्गकामादिकांनाही अनुष्ठेयत्वप्रसंग येईल. म्हणून उत्तर काम्यविधिप्रयुक्तत्व आचाराचे अनुष्ठान आहे. विधीप्रमाणे कामही तर उपादेयभावान्य अनुष्ठापन करीत नाही. परंतु ज्याज्या उद्देश्य किंवा उपादेयभावानून काम्यमान सिद्ध होत नाही त्या सर्वांना विधि सहकारित्वाने अनुष्ठापन करितो. कारण असा विधिव्यापार रागांत विभाग दिसतो. जसे सोवळे पोळावर सम्यक् बसावे असा विधि असतां तशा प्रकारच्या पोळ्याचा अभाव असतां विधि सिद्ध होत नाही. रागतः तशा प्रकारच्या पोळाला उत्पादन करून ही तेथें बसवितो. याप्रमाणे अध्यापकरण कामनाच्या आचार्यांच्या प्रेरणाद्वारानें अध्यापनाच्या सिद्धिकरितां अध्ययनाला माणवकाकडून सिद्ध करवितो असा. यावर, अध्ययन विधीच नित्याधिकारानें साधिकार ~~असले~~ असा अध्ययनांत प्रवृत्त करितो असे प्रतिपादन करण्याकरितां अध्यापनविधिप्रयुक्तीचे (दुसऱ्याकडून) निराकरण करितात - 'तें अयुक्त आहे असें दुसरे म्हणतात' ह्या आशय - आचार्यत्व स्वातंत्र्य विधेय आहे हे स्वर युक्त

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण अनुपादेयभावाही ~~अ~~ क्र प्रयुक्त विधिप्रयुक्त अनुष्ठेयत्व कां असणार नाही? ह्यावर सांगतो - 'उपादेयभावान्तर' त्याचा व्याख्याते एक युक्तीने सांगतो - 'अन्यथा' अनुपादेयाचे काम्यविधिप्रयुक्त ~~असले~~ अनुष्ठानत्व कसें तरी अशी आशंका असतां सांगतो - 'विधीप्रमाणे कामही' येथून 'असा' येथपर्यंतच्या ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. 'तें अयुक्त आहे असें दुसरे म्हणतात' येथें अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वाचे निराकरण केले जातें. तें अनुपपन्न आहे. कारण निरधिकारत्वाने अध्ययन विधीचे अप्रवर्तकत्व आहे. प्रवर्तकान्तराच्या तर अंगीकरण नाही अशी आशंका असतां सांगतात - 'यावर अध्ययन' 'स्वर' असे पूर्वपक्षाने ग्राह्य झाले असतां 'प्रयुक्तीचे निराकरण करितात' असा संबंध. असा याच्या पूर्वी अनुषंग. पण आचार्यकरण निमित्त साध्यत्वाने प्रवर्तकत्वाचे उपपादन केले असल्यामुळे त्याचे निराकरण कसे? अशी आशंका असतां (दुसरे) सांगतात - 'तु आशय' आचार्यत्वाचा काय नियम्यत्वानें साध्यत्व आहे? किंवा विधिकपत्वामुळे? किंवा फलत्वामुळे? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाचा निरास करितात. 'आचार्यत्व स्वातंत्र्य' हे अन्य पक्षांचा निरास करितात -

५० / ८८५

॥ विवरण ॥

नाही कारण विधीला उपनयन व अध्यापन मात्रार्थे विषयत्व आहे. विधिप्रत्ययाच्या अभिधेयतेने विधिरूपही आ(आचार्यत्वाला) ~~आचार्यत्वाला~~ विधिप्रत्यय चार्यत्व नाही. कारण त्याला आत्मनेपद मात्राचे अभिधेयत्व आहे. नैयोगिक फल ही आचार्यत्व नाही. कारण 'आचार्याने ग्रहण करवितो' अशा प्रयोजनकर्तृत्वनिबंधन आचार्यत्वाला लौकिकत्व आहे. पण माणवक विषयक 'नयन' अर्थापासून उत्पन्न होणारे आचार्यत्व अलौकिक आहे ही नाही कारण "तद्वितीयं जन्म तत्र स्मात्मा आचार्यः" स्मृतीत माणवकाच्या संस्कारा प्रत लौकिक अशा हेतुकर्तृत्वाचा आचार्य शब्द निमित्तत्व कळते. व सहपठित अशा संमाननादिकांना लौकिकत्व आहे. आचार्यत्वाला अलौकिकत्व असतांही ते उपनयनाच्या नियोगाचे फळ होईल. त्याने अध्यापनविधीला साधिकारता कोठून? पण 'तमध्यापयीत' अशा एकप्रयोगतानावरून 'उपनयीत अध्यापयीत' असा विधि पर्यवसानाला प्राप्त होतो? तथापि अंगांचे फळ अशा अर्थवादाला 'आचार्यकरणकाम माणवकाला विधिवत् जवळ आणून अध्यापन करो' अशारीतीने प्रधानविधीची अधिकार निमित्तता कल्पनीय नाही.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अभिधेय

'विधिप्रत्याया' विधिप्रत्ययाचे अभिधेय तर विधि आहे. आचार्यत्व तर आत्मनेपद मात्राचे अभिधेय आहे. म्हणून ते विधिरूप नाही असा अर्थ. तिसऱ्या पक्षाला दूषित करतात - 'नैयोगिकफल' काम आचार्यत्व सम्भवी नियोगाचे फळ आहे? किंवा त्याचा दोष? परिग पक्ष नाही असे सांगतात - 'आचार्याने ग्रहण करवितो' इतक्या पक्षाचा अनुवाद करतात - 'पण माणवक' त्याचे ही अलौकिकत्व असिद्ध आहे असे सांगतात 'नहि कारण'. यहि कारणामुळे ते अलौकिक नाही असे सांगतात - 'वसह पठित' हेतुकर्तृत्वमात्राला लौकिकत्व असले तरी सांग उपनयन अध्यापन कर्तृत्वलक्षण आचार्यत्वाला अलौकिकत्व आहे? अशी आशंका असता सांगतात - 'आचार्यत्वाला' उपनयनाला अध्यापनांगत्व असल्यामुळे उपनयन फळ अध्यापन फळ होईल? अशी शंका घेऊन 'पण तमध्यापयीत' अंगाशी फलश्रुतीला अर्थवादत्व असल्यामुळे व उपनयनाला अध्यापनांगत्व असल्यामुळे त्याचे फळ श्रवण अर्थवद् आहे म्हणून त्याला अधिकार निमित्तत्व नाही असे सांगतात - 'तथापि' कल्पना प्रकाराचा अभिनिवेश सांगतात - 'आचार्यकरण काम' त्या अधिकाराच्या निमित्ताचा अभाव असल्यामुळे अनध्ययन प्राप्त झाले? अशा आशंकेवर.

॥ विवरण ।

म्हणून अशारीतीने अध्ययनविधीवरही उपनयनप्रकरणामुळे व वाजसनेयांच्या सर्व स्मृतींत "उपनीतोऽधीयीत" अशा प्रकरण प्रमाणावरून साधिकारत्व सिद्ध होत असल्यामुळे स्वविधिप्रयुक्त अध्ययन आहे असें युक्त आहे. आतां जे तर मनुवचन सांगितले ते स्वतः किंवा मूलश्रुतीच्या अनुमानाने आचार्यकरणकामाला काही विधान करीत नाही. परंतु 'यत्' शब्दाच्या संबंधावरून उपनयन अध्यापनाच्या अनुवादाने कर्त्याला आचार्य संज्ञा ठेवले कारण "तमाचार्यं प्रचक्षते" असे स्पष्ट आहे - वसंज्ञया पुढे सांगितल्या जाणाऱ्या नमस्कार पूजादि विध्यांगत आहे. म्हणून अध्ययनाला आचार्यकरण विधिप्रयुक्ति अयुक्त आहे - असा. पण असे असले तरी दोन्ही ठिकाणी अधिकार कल्पना युक्त नाही. कारण एकाने दुसऱ्याची प्रयुक्ति सिद्ध होते. म्हणून कोणत्या एकाचा कसाही जोवर अशी शंका असतां माणवक अप्रबुद्ध असल्यामुळे स्वाधिकाराला जाणून अनुष्ठान करण्यास अशक्त आहे. म्हणून साधिकार अध्यापनविधीच अध्ययनाचा प्रयोजक असतो? अशी शंका घेतो —

॥ विवरणव्याख्यान ॥

उपसंहार व्याजाने (निमित्ताने) निरसित करितात - 'म्हणून अशारीतीने' आचार्यत्वाचा अध्यापनविधिफलत्व स्मरले जाते असे जे सांगितले त्याचा अनुवाद करून दोषित करितात 'आतां जे' कारण असें उपलब्ध होत नाही. अवरोधेण. मग कशाच्या प्रवचन आहे? अशी पृच्छा असतां सांगतात - 'परंतु' इत्यादिकांनी. संज्ञा विषयी हेतु दाखवितात 'तमाचार्यम्' संज्ञेचे विधानही सिद्ध आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'वसंज्ञया' पण अध्ययनाला स्वविधिप्रयुक्ति अयुक्त असल्यामुळे अन्यविधीने प्रयुक्ति आश्रयणीय आहे? अशी शंका घेतो - 'पण असें' मग काय अध्ययनांत व अध्यापनांतही अधिकार कल्प्य आहे? किंवा एकांत? गौरव प्रसंगामुळे दोहोंपैकी बरोबर आहे असें सांगतो - 'असें असले तरी' आचार्यत्वाचे फल त्याच्या असंभव असल्यामुळे अशाअर्थी. गौरवाविषयी हेतु सांगतात - 'कारण एकाने' दुसऱ्याचा पक्षही काय अध्ययनांत अधिकाराची कल्पना आहे? किंवा अध्यापनांतही? हें विनिगमनीय आहे, त्यांत परिशेषपक्ष शोभत नाही असें सांगतो - 'म्हणून कोणत्या एकाचा' दोन्ही ठिकाणी अधिकार कल्पनेच्या अयोगं म्हणूनं शब्दाच्या अर्थ. दुसरा पक्ष परिशेष पराहता असें सांगतो - 'म्हणून साधिकार'

॥ व्याख्यान ॥

कसें ? "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत" [ ] असाहुजर भाष्यवाक्या

॥ विवरण ॥

(तोंदुसरे)

'कसें' त्यावर उत्तर सांगतात – 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत'. 'आचार्यत्व' = आचार्यकरण कामनेच्या, असा अर्थ. श्रुत्यभिसंधि — आचार्यकरण विधि तर अविहित अध्ययनाप्रत प्रवृत्त करीत नाही. कारण अध्ययनांत अनधिकाऱ्यांचा तेथे प्रयोजनशून्यतेने आचार्यांच्या गुणभावाने प्रवृत्तीचा अयोग आहे. पण विहितच अध्ययनाप्रत प्रयोजित करितो ? तेथें सांगावें कीं – काय विधि, स्वरूपनिर्धारणाच्या उपाधित्वाने अधिकारी व विषयाला हि अपेक्षित करितो ? किंवा नाही ? आतां स्वरूपोपाधित्वाने विषयाला अपेक्षित करितो अधिकाऱ्याला नाही कारण अधिकाऱ्याला प्रवर्तकत्वांत उपाधित्व (= हेतुत्व) आहे ! असें म्हणणे असल्यास मग याला हा विधि आहे. अशा रीतीनें विहित अध्येतृविशेषाच्या अपरिज्ञानामुळे कोणालाही अध्यापन करील असें सांगतात —

॥ विवरण व्याख्यान ॥

एकदेश्यु शंकेचा निरास करितात- 'त्यावर उत्तर' पण आचार्याला अध्यापकाहून उत्तरकालीनत्व असल्यामुळे 'आचार्यत्वाचा नियोग' असें कसें म्हटलें ? त्यावर सांगतात- 'आचार्यकरण कामनेच्या'. आचार्याच्या विधिवरून माणवकाची प्रवृत्ती होत असल्यामुळे 'माणवक नियुक्त होत नाही' असें कसें म्हटलें ? त्यावर सांगतात – 'श्रुत्यभिसंधि' काय आचार्यकरण विधि अविहित अध्ययनाप्रत प्रवृत्त करितो ? किंवा विहित ? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात- 'आचार्यकरण विधि तर' 'अध्ययनांत अनधिकाऱ्यांच्या' = अध्ययन नियोगाने अप्रेरितांच्या असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करितो - 'पण विहितच' विकल्पाला सहन करीत नसल्यामुळे हें नाही असें सांगतात- 'तेथें त्या सांगावें', 'स्वरूपनिर्धारणाच्या उपाधित्वाने' स्वरूपाच्या निरूपणाच्या हेतुत्वाने असा अर्थ. जसा विषयाला अपेक्षित करितो तसा अधिकाऱ्याला अपेक्षित करितो ? किंवा नाही ? असा संशयाचा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करितात- 'आतां स्वरूपोपाधित्वाने' स्वरूपाच्या प्रतिपत्ति हेतुत्वाने असा अर्थ. या विकल्पांत विहिताध्यापन विधि सिद्ध होत नाही असें सांगतात – 'मग याला हा विधि आहे'

।। व्याख्यान ।।

नियोग आहे तर माणवक नियुक्त होत नाही. व अनियुक्तांची स्वाध्यायाध्ययनांत

।। विवरण ।।

'तरमाणवक' आतां विधि, स्वरूपाच्या उपस्थितीनेच अधिकाऱ्याला अपेक्षित करितो तर अध्ययन विधीचा साधिकारत्व सिद्ध आहे हेंच प्रकरणावरून उपनीत अधिकारी संपन्न होतो व साधिकारत्व असतां अध्ययन विधीचा प्रयोजक हेतु ही सिद्ध होतो. पण परप्रयुक्त अनुष्ठान संभवत असतां साधिकार ही विधि प्रयोजित करील असें असेल तर नाहीं, म्हणून सांगतात- 'व अनियुक्तांची' = स्वाधिकार विधीनेंच अप्रवर्तितांची असा अर्थ. ~~पण एक~~ प्रवृत्त होत नसतांही दुसरा प्रवृत्त होईल अशा रीतीने प्रवाहरूपाने अध्यापनाची सिद्धि होते ? नाही कारण उपनेतृत्वाधीत्याचे अभाव आहे. म्हणून आपल्याकडूनच उपनीताला अन्याने उपनीताला नाही. ~~अन्यथा संभवेल~~

।। विवरणव्याख्यान ।।

पहिल्या पक्षाचा अनुवाद करितात- 'आतां विधि' मग आमच्या अभिप्रेताची सिद्धि होते असें सांगतात- 'तर अध्ययनविधीचा' मग अधिकारी विशेषाची सिद्धि कशी ? त्यावर सांगतात- 'तेंच प्रकरणावरून' साधिकारत्व प्रतिपादनाचे फल सांगतात- 'व साधिकारत्व'. अध्ययन विधीचें साधिकारत्व अंगीकार करून त्याला प्रयोजकत्व संभवत नाहीं असें सांगतो- 'पण परप्रयुक्त' पण अध्ययन विधीने प्रेरितत्वामुळे 'अनियुक्तांची' असें व्याख्यानांत कसें म्हटलें ? त्यावर सांगतात- 'स्वाधिकार विधीनेंच' माणवक प्रवृत्तीला अध्ययन विधि निबंधनत्वाचा अभाव असतां प्रवृत्ति हेतूच्या अभाव असल्यामुळे अध्यापनाची सिद्धि होत नाही असें सांगितलें. तेंच काय एकाची अप्रवृत्ति आहे किंवा सर्वांची ? असा विकल्प करून पहिल्याचा अंगीकार करून दुसऱ्याला दूषित करितो- 'पण एक प्रवृत्त'. प्रवृत्त होईल येथें कुतः ह्या पदाने असें जाणावें. पण काय आचार्य दुसऱ्या माणवकाने उपनयन करून अध्यापन करवितो किंवा एकानेंच उपनयन करून दुसऱ्याला अध्यापन करितो ? दुसरा पक्ष संभवत नाही असें सांगतात- 'नाही कारण उपनेतृत्वाचाही' पण दुसऱ्या माणवकाला उपनीतत्व असल्यामुळे दुसऱ्याने अध्यापन युक्त होते ? अशी आशंका असतां सांगतात- 'आपल्याकडूनच उपनीताला' कारण 'उपनयीत तमध्यापयीत' अशा रीतीने

॥ व्याख्यान ॥

प्रवृत्ति संभवत नाही. पुनः दुसरे असे कीं - अध्यापन विधि अनित्य आहे कारण ब्राह्मणाला

॥ विवरण ॥

अन्यथा अंगवैकल्यामुळे अधिकाराची अनिष्पत्ति होऊन आचार्यत्वफल सिध्द होणार नाही. मग दुसऱ्यांनाही उपनीत करून अध्यापन करावें तसें नाही कारण सर्वच माणवक निष्प्रयोजन व्यापारांत प्रवृत्त होत नाहीत. अशा रीतीनें अध्यापन सिध्द होत नाही. तरी बालकाला स्वाधिकाराची प्रतिपत्ति कशी? संध्योपासन समिदाहरणादि कर्तव्यता प्रतिपत्ति प्रमाणे उपदेशसामर्थ्यावरून अध्ययनाच्या कर्तव्यतेची प्रतिपत्ति होते म्हणून विरोध नाही. पुनः अनित्य अध्यापनविधीनें नित्य अध्ययनाचें अनुष्ठान असतां त्याच्यापासून उपरम असतां नित्य अध्ययन संपादन करणें शक्य नाही असें सांगतात - "पुनः दुसरे असे कीं" हा आशय - इच्छेवर जाणार आचार्यत्व सर

॥ विवरणव्याख्यान ॥

स्वोपनीतास अध्यापनाची प्रतिपत्ति होते असा अर्थ. विपक्षांत बाधक सांगतात - 'अन्यथा' नियोग अधिकार शब्दांचा अर्थ आहे. पहिल्या पक्षाचा उत्थापन करितात - 'मग दुसऱ्यांनाही' दुसऱ्या माणवकाचीही त्याच्या समान (योगक्षेम) त्यामुळे प्रवृत्ति नाही असें सांगतात - 'तसें नाही' कुत्र्यादि मात्राला प्रयोजकत्व असतां शूद्रादिकांचे परिवर्जन सिध्द होणार नाही असा अर्थ. माणवकाला अप्रबुध्दत्व असल्यामुळे विध्यावरून अध्ययन सिध्द होत नाही असें सांगितलें त्याचें स्मरण करितात - 'पण तरी बालकाला' - अप्रबुध्दत्व असतांही पित्रादिकांच्या उपदेशावरून प्रवृत्ति युक्त आहे असें सांगतात - 'संध्योपासन'. 'पुनः दुसरे' येथें अनित्य अध्यापनविधीनें नित्याला प्रयोजकत्व नाही असें सांगितलें तें कशामुळें? अशी आशंका असतां सांगतात - 'पुनः अनित्य' अध्ययनाला अध्यापनविधीनें प्रयोजकत्व असतां त्याला अनित्यत्व असल्यामुळे नित्याध्ययन सिध्द होणार नाही. त्यामुळे प्रत्यवाय होईल असा अर्थ. अध्यापनाला आचार्यत्व फलकत्व असल्यामुळे कृत्यर्थत्व कसें सांगितलें? त्यावर सांगतात - 'इच्छा आचार्य' आचार्यत्व काय साक्षात् पुरुषार्थ आहे? किंवा परंपरेनें? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात - 'इच्छेवर जाणार' कारण त्याला पुरुषप्रार्थ्यादि स्वरूपत्वाचा अभाव आहे असा अर्थ. पण परस्त्र्यादिकांना पुरुषार्थत्व दृष्ट

तृतीयवर्णक

॥ व्याख्यान ॥

अधिक प्रवचन याजन प्रतिग्रह आहेत. असाही वृत्त्यर्थ अधिकार आहे. म्हणून स्वेच्छ—

॥ विवरण ॥

स्वतःच पुरुषार्थ नाही. कारण परंपरेने ही सुखप्राप्ति व दुःखनिवृत्तीलाच पुरुषार्थत्व आहे. तेथें आन्तर्यिल्याला किंवा अध्यापनमात्राला प्रयोजनाची आकांक्षा असतां दृष्ट (प्रयोजन) असतां अदृष्टकल्पनेची अनुपपत्ति असल्यामुळे द्रव्यार्जनाच्या उपायत्वाने "षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः।" मनु (१०।७६) असे स्मरण असल्यामुळे व माणवकाला अध्ययनाच्या अंगत्वाने गुरुदक्षिणादिकांचे विधान असल्यामुळे. अंगी अध्ययनांत अनुष्ठापक अध्यापन विधीला दक्षिणा गुरुशुश्रूषादिक अंगांत अनुष्ठापकत्व असल्यामुळे द्रव्यार्जनच प्रयोजन आहे. असें असतां प्रयोजनवत्तेमुळे काम्यत्व असल्यामुळे (अध्ययनांत) नित्याप्रमाणे प्रयोक्तृत्वाची

॥ विवरणव्याख्यान ॥

आहे? अशी आशंका असतां तेथें साक्षात् पुरुषार्थत्व नाही. असें सांगतात – 'परंपरेने ही' म्हणजे परंपरेने पुरुषार्थत्व आहे? अशी आशंका असतां काय अदृष्ट द्वाराने किंवा दृष्ट द्वाराने? पहिल्या पक्षांत नाही असें सांगतात – 'तेथें आन्तर्यिल्याला' 'तेथें' – सुखादिकाला पुरुषार्थत्व असतां असा अर्थ. ते दृष्ट फळ कोणते? अशी जिज्ञासा असतां सांगतात – 'द्रव्यार्जनाच्या' द्रव्यार्जनाच्या उपायत्वाने अध्यापनाचे स्मरण असल्यामुळे द्रव्यार्जनच प्रयोजन आहे असा संबंध. यजन, अध्ययन, दान, याजन, अध्यापन, प्रतिग्रह ह्या सहा कर्मांत असा 'षण्णाम्' याचा अर्थ. पण अध्यापनाला द्रव्यार्जनत्व घटत नाही कारण 'भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः। तावुभौ नरकं यायाद्भिन्नरज्जुर्घटो यथा॥ [ ]' असा द्रव्यार्थत्वाचा प्रतिषेध आहे? अशी आशंका असतां सांगतात 'व माणवकाला' शुश्रूषादि आदि शब्दाचा अर्थ आहे. पण दक्षिणादिकाला अध्ययनांगत्व असो. तथापि त्याचे अनुष्ठान कशाच्या निबंधनाने आहे? अशी शंका असतां सांगतात – 'अंगी अध्ययनांत' त्यापासून काय? त्यावर सांगतात – 'असें असतां प्रयोजनवत्तेने' अध्यापनविधि अध्ययनाला नित्याप्रमाणे प्रयोजक

—करीत नाही असें सांगितलें तेथें इष्टापत्तीची आशंका घेतात—

॥ व्याख्यान ॥

वरून प्रवृत्ति आहे. उपनयनाख्य संस्कार तर नित्य आहे. कारण अकरणांत दोष श्रवण आहे "अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः॥" "नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित । ब्राह्मान्यौनांश्च संबंधानाचरेद्ब्राह्मणः सह॥" [मनु २।३९।४०] असे. संस्कारही स्वाध्यायाध्ययनार्थ आहे.

॥ विवरण ॥

सिद्धिनाही:- असा मग उपगमन व अध्ययन अनित्य आहे? त्यावर सांगतात- 'उपनयनाख्यसंस्कार तर' पण प्रायश्चित्ताच्याही अकरणांत दोषाचे श्रवण होते. "अतीते चिरकालेपु द्विगुणं व्रतमर्हति" [ ] असे. तसें प्रत्यवायाच्या श्रवणामुळे उपनयनाला नित्यता कशी सांगतां- प्रायश्चित्ताच्या अकरण निमित्त दोषाच्या निरासाकरितां द्विगुणव्रत सांगितले जात नाही. परंतु प्रायश्चित्ताने निराकर्तव्य पूर्व दोषाचाच अतीतचिरकाल आला असतां द्विगुण व्रतापेक्षेनेच निरास सांगितला जातो. अन्यथा प्रायश्चित्ताच्या अनवस्थेचा प्रसंग येतो. पण उपनयन संस्काराला ही नित्यत्व असतांही अध्ययनाला नित्यता कशी सिद्ध कशी? त्यावर सांगतात- 'संस्कारही'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'मग उपगमन' अकरणांत प्रत्यवायाचे श्रवण असल्यामुळे अनित्यत्व नाही असे सांगतात- 'याकरताही' पण प्रत्यवायाचे श्रवण नित्यतेला साधीत नाही कारण व्यभिचार होतो? अशी शंका घेतो- 'पण प्रायश्चित्ताच्याही' हे स्मृत्यर्थ अनाग्रह आहे असे सांगतात- 'सांगतो' विपक्षांत बाधक सांगतात- 'अन्यथा' प्रायश्चित्ताच्या अकरणनिमित्तक दोषाच्या निराकरणाकरितां जर प्रायश्चित्तान्तर आहे तर त्याच्या अकरण दोष निहरणाकरितां दुसरे त्याच्याकरितां दुसरे अशी प्रायश्चित्तमाला प्राप्त होते असा अर्थ. अध्ययनाच्या नित्यतेला साधकाच्या अभाव असल्यामुळे त्याला नित्यत्व नाही? अशी शंका घेतो- 'पण उपनयन' संस्काराच्या नित्यत्वमात्राने अध्ययनाला नित्यता कशी? कारण अन्याच्या नित्यत्वाने अन्याला नित्यत्व येत नाही? अशी आशंका असतां सांगतात—

॥ विवरण ॥

अंगाचा अंगी उपाधीने विहितत्व असल्यामुळे उपहित अंगाची नित्यता, त्याचप्रमाणे अध्ययनालाही नित्यत्व कल्पित करिते असा अर्थ.

~~[illegible]~~

पण अध्ययनाच्या आरंभ न करिता अधीयमान उपनयन अध्ययनाचे अंग कसें होईल? असे होणार नाही कीं— उपनयन संस्काराच्या विधिमात्राच्या अनुपपत्तीने शक्तीने अध्ययनाला कल्पित करितो कारण विशेषण-संबंधाला निमित्त अशा श्रुत्यादि प्रमाणांच्या अभाव असतां अध्ययनविशेषणाशी संबंधाची असिद्धि आहे. जसें— "हिरण्यं धारयेत्" (= सुवर्णाचा धारण करावे) असा विधि प्रतीतिवरून (= कर्मकारक प्राधान्याने विधानावरून) हिरण्य संस्कारार्थ असला तरी श्रुत्यादि विशेषण संबंधाने दिलेल्या प्रमाणांच्या अभावामुळे व संस्कार्य हिरण्यपदार्थ सामर्थ्यावरून क्रतुशी त्याचा संबंध असता सर्व क्रतुशी संबंधाच्या प्रसंगामुळे असल्यामुळे न एका संस्काराला सर्वक्रतुप्रकारित्वाची अनुपपत्ति असल्यामुळे अन्यांगतेला प्राप्त न होणारा संस्कार कर्म त्याला त्याग करून — अभ्युदय फल.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'अंगाला अंगी' अंगाला अंगीतंत्रत्व असल्यामुळे अंगनित्यत्व अंगीच्याही नित्यत्वाला आक्षेपित करिते. असा अर्थ.

उपनयनाला अंगत्व असिद्ध आहे अशी शंका घेतो— 'पण अध्ययनाच्या' जे ज्याच्या प्रकरणात असते ते त्याचे अंग म्हटले जाते अशा न्यायावरून अध्ययनाला प्रकृत करून उपनयनाला वेदांत सांगितले नसल्यामुळे त्याला त्याचे अंगत्व नाही असा अर्थ. पण उपनयन संस्कारविधीच्या अन्यथा अनुपपत्तीने उपनयनाला अध्ययनांगत्व आहे कारण 'व्रीहीन्प्रोक्षति' इत्यादिमोन संस्कारकर्मांना अन्यशेषत्व दिसते? अशी आशंका असतां सांगतो— 'असे होणार नाही कीं' संस्कारविधीच्या अनुपपत्तीने उपनयनाच्या अंगीमात्राशी संबंध सिद्ध होतो. अंगी विशेषाशी नाही. कारण त्याला श्रुत्यादि प्रमाणाच्या स्वाधीनत्व आहे. श्रुत्यादि अन्यतम प्रमाण तर नाही असा अर्थ. मग संस्कारविधीची काय गति? अशी आशंका असतां सांगतो— 'जसें हिरण्य' का उदाहरण? पण त्याचा क्रतुसंबंधाप्रमाणे हिरण्यद्वारा क्रत्वर्थ हिरण्याच्या संस्काराला क्रतुसंबंध कां असणार नाही? त्यावर सांगतो— 'संस्कार्य हिरण्य' मग सर्वक्रतुसंबंध असो? त्यावर सांगतो— 'न एका संस्काराला' कारण प्रमाणाच्या.

॥ विवरण ॥

म्हणून विधि सफल आहे [प्रथम अंशानंतर] याप्रमाणे उपनयनविधीही श्रुत्यादिप्रमाणाच्या विरहामुळे संस्कार्य माणवकसामर्थ्यावरून क्रतुसंबंध असतां सर्वक्रतूंच्या संबंधप्रसंगामुळे अन्यांगत्वही प्राप्त न होणार। संस्कारकर्मत्वाचा त्याग करून स्वतंत्र अभ्युदयफल होईल. सर्व (असा) कर्मस्वरूपविधिपर स्वभावसामर्थ्यावरून अंगांगिभावाप्रत सामान्याने कळणारा श्रुत्यादिसहकृतच विशेषसंबंध ~~स्तून~~ असा जाणला जातो. म्हणून उपनयनाचा संस्कारकर्मता (=अध्ययनांगता) सिद्ध होत नाही? यावर सांगतो — अध्ययनविधीच श्रुत्यादिप्रमाणाच्या अपेक्षेने (~~सर्व~~) चतुर्थाध्यायांत सांगितलेल्या (~~प्रकरण~~ उपादान) प्रमाणाने उपनयनाचा आपल्या अंगत्वाने स्वीकार ~~करि~~ते. कारण "आचार्याधीनो वेदमधीष्व" इत्यादि नियमविधानावरून लिखितपाठादि प्रतिषेध असतां आचार्योपगमनावाचून माणवकाच्या अध्ययनाच्या सिद्धीचा असंभव आहे. पण दृष्ट आचार्योपगमन अध्ययनविधि सामर्थ्यावरून ग्रहण करील. अदृष्ट उपनयनसंस्कार तर अंगत्वाने कसा ग्रहण केला जातो? सांगतो — आचार्योपगमन

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अभाव आहे असा अर्थ. दार्ष्टान्तिकाला सांगतो — 'याप्रमाणे उपनयनविधिही' पण (कर्मस्वरूप~~बोधक~~असे) उपनयनविधीच्या अनुपपत्तीने अन्यांगत्वाची सिद्धि होत असल्यामुळे श्रुत्यादिकांचा शोध करून काय उपयोग? यावर सांगतो — 'सर्वकर्मस्वरूपविधिपर' उपनयनाच्या अंगत्वविषयीं श्रुत्यादि अन्यतम प्रमाणाचा अभाव असला ही उपादानप्रमाणावरून उपनयनाचा अध्ययनांगत्व सिद्ध होते. असे समाधान करितात — 'यावर सांगतो' 'चतुर्थाध्यायांत सांगितलेल्या' चतुर्थाध्यायांत निर्णीत असा विधि अनुपपत्तिलक्षण उपादानप्रमाणाने असा अर्थ. पण उपनयनावाचून ही लिखितपाठादिकाने अध्ययन संभवत असल्यामुळे उपनयनाचा आक्षेप कसा? अशी आशंका असतां सांगतात — 'आचार्याधीनो'. पण दृष्ट उपगमनाचा अध्ययनांगत्व असला तरी अदृष्ट संस्काराचा त्याने अंगत्व कसे? कारण त्याच्या साधकाचा अभाव आहे? अशी शंका घेता — 'पण दृष्ट आचार्य'. साधकाभाव असिद्ध आहे असे सांगतात — 'सांगतो'. काय अदृष्ट संस्कार नाही असा अभिप्राय आहे? किंवा त्याचा अंगीकार करून अंगत्वाचा आक्षेप आहे? असा विकल्प करून पहिल्याचा निरास करितात — 'आचा-

॥ विवरण ॥

विधीच नानाविध इतिकर्तव्यता कलापाने अनुगृहीत अदृष्ट संस्काराला उत्पन्न करितो. तो तर विधि विधियुक्त प्र प्रयोजनाला पहणारा दृष्ट उपगमन द्वाराने अध्ययन विधीला उपकार संभवत असतां अदृष्टाला कल्पित करीत नाही. कारण दृष्ट असतां अदृष्ट कल्पनेची अनुपपत्ति आहे. दृष्ट फलातिशय (असे) अदृष्ट संभवत असतां स्वतंत्र अदृष्टकल्पनेची अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. म्हणून अशारीतीने अध्ययनविधि सामर्थ्यावरून आचार्योपगमन ग्रहण केले जात असतां त्याच्या आश्रमाने असलेल्या उपनयनविधि जन्य संस्काराला ही त्याच्या द्वाराने अध्ययन विधिसंबंध उपनयन विधि सामर्थ्यावरून च सिद्ध होत असल्यामुळे दोन्ही विधींच्या उपादानसामर्थ्यावरून अध्ययनाचे अंग उपनयन आहे असे सिद्ध झाले. पण उपनयनाला संस्कारकर्मता सिद्ध असतां संस्कारविधीला प्रयोजनाची आकांक्षा असते व त्यामुळे अध्ययनविधीने आक्षिप्त आचार्योपगमन या दृष्टद्वाराने उपनयनविधि प आपल्या अध्ययनांगतेला सामर्थ्यावरून जाणवील. परंतु उपनयनाच्या तर संस्कारकर्मत्वाविषयी प्रमाण नाही त्यावर सां-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

"आचार्योपगमनविधीने" ह्या वाक्याचा विवरण करितात — 'तो तर विधि', विधीचे अदृष्ट फल आहे असे सांगितले ते नव्हे त्याच्या प्रतिबंधक सारी अर्थ आहे असतां सांगतात — 'दृष्टफलातिशय' दृष्टफल संभवत असतां जो अतिशय तो दृष्टफलातिशय. तो असतां असा अर्थ. हा अतिशय कोणता अशी शंका असतां सांगतात — 'अदृष्ट' अन्वयव्यतिरेकाने दृष्ट नाही परंतु शास्त्राने च दृष्ट असा अर्थ. सांगितलेल्या अर्थाला स्पष्ट करीत उपसंहार करितात — 'म्हणून अशारीतीने'. 'त्याच्या' = उपगमनाच्या. 'दोन्ही विधींच्या' उपनयनविधि व अध्ययन विधीच्या. 'उपादान सामर्थ्यावरून' = अनुपपत्ति बलावरून असा अर्थ. पण उपनयनाला संस्कारकर्मत्व असिद्ध आहे की ज्याने त्याला अध्ययनाचे अंगत्व सिद्ध होईल? अशी शंका घेतो 'पण उपनयनाला' पण 'व्रीहीन्प्रोक्षति' याप्रमाणे 'माणवकाला' या द्वितीया विभक्तीने त्याला संस्कार्यत्व प्रसिद्ध आहे? अशीही शंका घेतां येणार नाही. कारण प्रयोजक व्यापारांत विधीचा त्याग करून 'माणवक उपगमन करो' असा दाखल कलापांत विधीचा अङ्गीकार केला आहे असा अर्थ. प्रमाणाभाव असिद्ध आहे असे सांगतात — 'त्यावर सांगतो' संस्कारकर्मत्व दाखविण्याकरितां

॥ विवरण ॥

गतो - परस्परांच्या उपादान सामर्थ्यावरून उपनयन व अध्ययनाला अंगांगीभाव सिद्ध असतां काय उपनयन प्रोक्षणादिकाप्रमाणें संस्कारकर्मत्वानें अंग आहे? किंवा प्रयाजादिकाप्रमाणें अध्ययनाचें फलोपकारी अंग आहे? असा संशय असतां संस्कारकर्मत्वानें अंगत्व ग्रहण केलें जातें. कारण अंगीस्वरूपावर उपकाराच्या लाभामुळें त्याला निकटचें अंगत्व आहे. व फलोपकारी अंगांना दूरचें अंगत्व आहे. व दूरच्याहून निकटच्या ग्रहणाला युक्तत्व आहे. म्हणून माणवकसंस्कारत्वानें उपनयन अध्ययनाचें स्वरूपोपकारी अंग दोघां विधींच्या उपादानसामर्थ्यावरून सिद्ध झालें. पुनः "अष्टवर्षो ब्राह्मणः उपगच्छेत सोऽध्यापयीत" असा वाक्य विपरिणामाला पुढें सांगावयाचें असल्यामुळें "तम् = सः" शब्द श्रुतीनें उपनयन संस्कृत माणवकाला ग्रहण करून स्वाध्यायाध्ययनांत नियुक्त केलें. अशा रीतीनें श्रुतीनें अनुगृहीत उपनयन विधी आपली अ-

---

(~~वर~~ दाखविल्या रीतीनें)

॥ विवरणव्याख्यान ॥

(~~प्रथम~~) उपनयन व अध्ययनांच्या अंगांगित्वांत विप्रतिपत्ति नये असें सांगतात - 'परस्परांच्या उपादानसामर्थ्यावरून' परस्परांची अपेक्षा असणें या उपादान प्रमाण बलावरून असा अर्थ. तथापि संस्कारकर्मत्व कसें यावर सांगतो 'काय उपनयनं'. त्याविषयीं हेतु सांगतात - 'अवग अंगी'. त्याचें उपपादन करितात - 'संस्कारत्वे' - जें आपल्या संबंधींत उत्पत्त्यादि अन्यतम फलाला करीत प्रधानाला उपकार करितें तें निकटचें उपकारक असतें त्यामुळें उपनयनाला संस्कारकर्मत्व = अंगीस्वरूपोपकारकत्व आहे असा अर्थ. फलोपकारी अंगत्वाविषयीं बाधक काय त्यावर सांगतो - 'फलं' फलास सांगतात - 'एनमुप' ज्यानें (= 'जो उपनयीत' या विधिवाक्यानें) माणवक आधारांत विधीच्या आश्रय केला जातो त्यानेंही आचार्यव्यापाराच्या कर्मस्थाच्या त्याग न करितां आचार्याकडून नीयमान असतां उपगमन केलें' अशा रीतीनें प्रमाणक व्यापाराच्या अनुवादानें प्रधान केलें. व्यापारांत विधीच्या अंगीकार केला असल्यामुळें माणवकाला संस्कार्यत्व आहे असा अर्थ. केवळ अनुपपत्तीनें उपनयनाला अध्ययनांगत्व नाहीं. परंतु श्रुतीवरून ही आहे असें सांगतात - 'पुनः अष्टवर्षो', पण 'सोऽध्यापयेत्' येथील 'सः' शब्द श्रुतीनें माणवक परामर्शीन केला जातो.

॥ विवरण ॥

ध्ययनांगत्वा प्रतिपादन करितो· 'तत्' इ॰ स: शब्दाने संस्काराचा परामर्श केला जात नाही परंतु माणवकाचा परामर्श केला जातो असे म्हणणे तर युक्त नाही· कारण संस्काराला अनंतर ('स:' शब्दाच्या (लगेच पूर्वी) ~~निकट~~) प्रकृतत्व आहे व उपनयन अध्ययनांचे परस्पर आकांक्षत्व दाखविले असून श्रुतीला आकांक्षित समर्पणत्व आहे. कारण 'अविशेषात् अशा ही प्रातिपदिकाला अन्विता (~~अर्था~~) त्या अभिधायित्वाने संबंध प्रतिपादकत्व आहे. म्हणून ~~श्रुत्य~~ ('सो अधीयीत' या) श्रुतीने अनुगृहीतच विधि अंगांगीभावाला जाणवितो. पुनः वाजसनेय शाखेच्या स्वस्मृतीवरून अनुमित श्रुतीत उपनयनाला प्रकृत करून अध्ययनाचे विधान असल्यामुळे फलवत् अध्ययन प्रकरणाने अनुगृहीत उपनयनविधि आपल्या अध्ययनांगत्वाला प्रतिपादन करितो. 'म्हणून संस्कार हे स्वाध्यायाध्ययनार्थ आहे' हे युक्त ठरले.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

संस्कार म्हणजे की ज्याने त्याचे अध्ययनांगत्व सिद्ध होईल? अशी आशंका असतां सांगतात - 'तत्-स: शब्दाने' केवळ माणवकाला व्यवहितत्व असल्यामुळे न संस्कृताला अव्यवहितत्व असल्यामुळे त्याचे ग्रहण आहे असा अर्थ· तथापि आकांक्षेच्या अभावामुळे स: शब्दाने संस्काराचे ग्रहण नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'उपनयन अध्ययनांचे'. पण प्रकृति व प्रत्ययार्थांत प्रकृत्यर्थ तर प्रत्ययार्थाहून गौण असल्यामुळे न संस्कृताला प्रकृत्यर्थत्व असल्यामुळे अधीयीत याच्याशी त्याचा संबंध नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'कारण अविशेषात् अशा ही', विशिष्ट प्रत्यया प्रमाणे तद्व्यतिरिक्त प्रातिपदिकाला ही (प्रातिपदिकाच्या) अधीयीत या प्रधान विधीशी अन्विताभिधायित्व असले पाहिजे. अन्यथा प्रयोगाची अनुपपत्ति होते. असा अर्थ· प्रकरण पर्यालोचन वरून ही उपनयनाला अध्ययनांगत्व आहे असे सांगतात - 'पुनः वाजसनेय'. पण उपनयनाला प्रकृत करून अध्ययनाला सांगितले असल्यामुळे अध्ययनाला उपनयनाने अंगत्व प्राप्त होते? अशी आशंका असतां सांगतात - 'फलवत्' प्रकृत मात्र प्रकरण नाही परंतु फलवत् आहे व त्यामुळे "फलवत्संनिधावफलं तदंगम्" या न्यायावरून निष्फल उपनयनाला फलवत् अध्ययनाचे शेषत्व - अंगत्व आहे असा अर्थ·

पण आचार्यकरण विधीला नित्य उद्देश्य ~~त~~ फलत्व असले तरी नित्यत्व नाही कारण अकरणांत

॥ व्याख्यान ॥

व असें असल्यामुळें स्वाध्यायाध्ययनही नित्य आहे. तसेंच निंद्य श्रवणही आहे. "अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयः शूद्रधर्माणो भवन्ति" [ ] असें. असें असतां नित्य-अनित्यांचें कसें प्रयोजित केलें जातें? हें सांगितलें पाहिजे. पण आचार्यकरणविधि अनित्य कसा? कारण तो वृत्त्यर्थ आहे. धनावाचून सर कोणी जीवन्त राहणार नाही. तसेंच स्मृत टका आहे- "जीविष्यति विनावेतनेन इत्यनुपपन्नम्" असें. म्हणून सर्वांना सर्वदा इच्छित फलरूप असतां अनित्य कसा होईल? मग फलवशानें त्याला अशी नित्यता

५५।८

१४४।१४ ॥ विवरण ॥

पण काम्यत्व असतांही आचार्यकरणविधि नित्य इच्छित फल असल्यामुळें नित्य आहे. व त्यामुळें नित्यानित्यसंयोगविरोध येत नाही? अशी शंका घेतो- 'पण आचार्यकरणविधि' इत्यादि. फलाचें नित्य इच्छितत्व अंगीकार करून परिहार करितात- 'मग फलवशानें' पण फलसामर्थ्यावरून किंवा शब्दसामर्थ्यावरून अध्ययन नित्य कर्तव्य आहे तर. प्रमाण-

१४४।१५

१४४।१७

॥ विवरणव्याख्यान

प्रत्यवायश्रुत नाही. इतरथा काम्यत्वाचा व्याघात होतो व त्यामुळें ('पण आचार्यकरणविधि' हा) उत्तर ग्रंथ असंगत आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'पण काम्यत्व' अध्यापनविधीला आचार्यकत्व असल्यामुळें काम्यत्व तर स्पष्ट आहे. असें असतांही अनित्य अशा त्यानें नित्य अध्ययनाचें प्रयोज्यत्व नाही असें म्हणतां येणार नाही कारण आचार्य त्यालाही धनार्जनद्वारा पुरुषार्थत्व आहे. व धन नित्य इच्छित आहे. म्हणून अध्यापनाला ~~मुख्य~~ नित्यअनुष्ठेयत्व आहे. त्यामुळें 'नित्यानित्यसंयोगविरोध येत नाही', असा अर्थ. पण फलाचें हें नित्य इच्छितत्वाची ~~स्वपुरुषार्थ~~ असिद्धि असल्यामुळें 'फलवशानें' हें असंगत आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'फलाचें' पण अध्यापनाचें नित्यत्व अंगीकृत आहे तर विवाद नाही? अशी शंका घेतो- 'पण फलसामर्थ्यावरून'. 'तर प्रमाणविशेषानें' फलसामर्थ्यरूप विशेषाच्या अनुरोधानेंही नित्य कर्तव्यता सिद्ध होत असल्यामुळें (शब्दसामर्थ्यावाचून) कोणी क्षति नाही. व तसें असतां अवश्यकर्तव्यता प्रतिपादक

॥ व्याख्यान ॥

असो. शब्दावरून नाही. व तसें असतां फलाला नित्य इच्छितत्व असल्यामुळे अवश्यकर्तव्यतावा-
(=फलवस्तुवस्त्र)
स्तवी आहे. परंतु तेथें शब्दाचा व्यापार नसतां इच्छेवरून कर्तव्यतेची प्रतिपत्ति आहे, कर्तव्यता-
५५।६
प्रतिपत्तीवरून इच्छा नाही. शब्दावरून नित्यकर्तव्यता प्रतिपत्ति असतां तर शब्दाला सर्वदा सर्वाप्रत

॥ विवरण ॥

वा
विशेषणाने (=विशेषावाचून) व्याख्याने होते ? त्यावर सांगतात- 'व तसें असतां', 'वास्तवी' = फलवस्तुसामर्थ्यावरून प्राप्त होणारी असामर्थ्य. पण अध्यापनांत क्वचित् (=काम्यत्वपक्षांत) फलसाधन कामसाधीन कर्तव्यता प्रतिपत्ति आहे. अन्यत्र (=नित्यत्वपक्षांत) तर शब्दावरून कर्तव्यताप्रतिपत्तीच्या आधीन अध्यापनांत फलसाधनेच्छा आहे. येथे
१११।२२
अध्यापनाच्या नित्यकर्तव्यता प्रतिपत्तीला काय प्रमाण झाले ? त्यावर सांगतात- 'शब्दावरून', येथे विशेष आहेच.
१११।२३
ग्राहकादिकांत
कारण ? अध्यापनविधि तर शब्दावरून नित्यत्वाने कळणारा विशेषण या स्वाध्यायोऽध्येतव्य पाठ्यांत सर्वदा सर्वा प्रत्त अ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शब्दप्रमाणाभाव सांगणे निष्फळ आहे. असा अर्थ. पण अवश्यकर्तव्यतेचा 'वास्तवी' याने परमार्थत्वाने उपन्यास निष्फळ आहे. कारण तेथें विमतीचा अभाव आहे ? अशी आशंका असतां सांगतात- 'फलवस्तुसामर्थ्यावरून' पण इच्छेमुळे कर्तव्यता प्रतिपत्तींतही कांही अनिष्ट प्राप्त केल्या जात नाही ? अशी शंका घेता- 'पण अध्यापनांत'. अध्यापनाला नित्यत्व किंवा काम्यत्व असतां विशेष सांगितला नसल्यामुळे 'परंतु तेथें' या समाधानाला आभासत्व आहे. पण काम्य इच्छेला नित्यत्व असून अन्यत्र अनित्यत्व आहे असें वैषम्य आहे ? अशीही शंका घेतां येणार नाही. कारण शब्दावरून नित्यकर्तव्यता प्रतिपत्तींतही अनधिकाऱ्यांना इच्छेचा उदय होत नाही ? अशी आशंका असतां व्याख्यानाने सूचित विशेषाला सांगतात- 'येथे विशेष आहेच' " यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् " अशा वेळी निजीवनाच्या पाठ्यांत असंप्रासः काली समावेश अवश्यकर्तव्यता सांगितली असतां अवश्य अनुष्ठेयत्वाप्रमाणे शब्दावरून अध्यापनाची अवश्यकर्तव्यता प्रतिपत्ति असतां नित्य अनुष्ठान प्राप्त होते. इतरथा = 'विश्वजिता यजेत पशुकामः' इत्यादि कांत वाक्यांनी प्रतिबंध असतां विश्वजित्या अननुष्ठाना प्रमाणे अननुष्ठान होईल असें सांगतात- 'अध्यापनविधि तर' 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य पाठ्यांत' = विधिघटक-

॥ व्याख्यान ॥

(२ नित्यत्व) (~~[illegible]~~)

एकरूपत्व असल्यामुळे इच्छाही त्याच्या वश असेल की तशीच सतत; इच्छा कोणाला कशी
नित्यत्व नाही.
केव्हां कदाचित् ह्रास असल्यामुळे ~~तिला~~ औचित्यादिकांचा अभाव असतांही प्रमाणावरून

॥ विवरण ॥

पुरुषांत इच्छा उत्पन्न करून प्रवृत्त करिते. कारण प्रामाणिक कर्तव्यताप्रतिपत्तीला स्वाधीन संकोचाचा अभाव आहे. (= इच्छेच्या) ~~इच्छा~~धीन कर्तव्यताप्रतिपत्तींत तर नित्यत्वसंकोचामुळेच कर्तव्यता ज्ञानाच्या संकोचामुळे नित्याप्रमाणे अध्यापनाची सिद्धि होत नाही. १४।१३६ पण प्रामाणिक नित्यकर्तव्यताधीन ही इच्छा क्वचित् देशीकालांत वस्तूंत कारकसामर्थ्याच्या अभावादि वशाने औचित्यापासून प्रतिहत होऊ जाते. तेथे नित्यकर्तव्यताधीन नित्य इच्छेच्या द्वाराने नित्याप्रमाणे अनुष्ठान कसे? १५।५।१ त्यावर सांगतात 'इच्छा कोणाला' इत्यादि. 'औचित्यादिकांचा'? १५।५।२ औचित्यादिकांचा असतांही इच्छेच्या संकोचा

भावरूपाय सांगतात - 'इच्छा कोणाला' त्या आदि उपद्रवामुळे कर्त्याच्या संकोचाला सांगतात - 'कोणाला' (अध्यापनाच्या) ~~अध्या~~- नाच्या दौर्बल्यादि निमित्तक संकोचाला सांगतात - 'कशी' सुदेशकाल दौर्लभ्य निमित्तक संकोचाला सांग- तात - 'केव्हां' ह्रासाला निमित्तक संकोचाला सांगतात - 'कदाचित्' सामर्थ्यादिकांच्या पर्यायाने सं- प्रसंग दिसत आहे. (तिचा संकोच होत असल्यामुळे शब्दावरून) अशा रीतीने इच्छेला औचित्यादिकांचा अभाव असतांही अवश्यकर्तव्यतेची प्रतिपत्ति साक्षी अ- सतां यथाशक्ति अनुष्ठान सिद्ध होईल असा अर्थ. १५।५।२ 'प्रमाणावरून तरी' नित्य अध्यापनविधि प्रत्यवायाच्या भयाप्रमाणे ~~प्र~~ अवश्य इच्छादि द्वाराने अधिकाऱ्याला (अध्यापनाचे) अनुष्ठान करविते असा अर्थ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

संध्यादि निमित्त ब्राह्मण्यादि उपाधींत असा अर्थ. पण शब्द कर्तव्यता प्रतिपत्तीसही अननुष्ठान दिसते अशी शंका देता- २६।१५ "पण प्रामाणिक" शब्दाचा स्पष्ट करीत उत्तर सांगतात - 'त्यावर सांगतात औचित्यादिकांच्या' पुढील 'प्रमाणावरून' यांच्या पूर्वील ग्रंथ स्पष्ट आहे. व्याख्यानातील अपेक्षिताला पूर्ण क- रितात - 'प्रमाणावरून तरी' पण नित्यता प्रतिपत्ति असतांही प्रतिबंध असतां नित्यधर्माचे अनुष्ठान कसे? अशी आशंका असतां व्याख्यानातील अपेक्षिताला पूर्ण करीत सांगतात - 'प्रत्यवायाच्या भयाप्रमाणे' पण कामनाधीन कर्तव्यता प्रतीती ~~[illegible]~~

॥ व्याख्यान ॥

तर (अध्यापनविधि) नित्य होईल. त्याने नित्याने (=नित्य अध्यापनविधीने) तशा प्रकारच्या (= नित्य अध्यापनाला) च प्रयोजित केले जाईल. म्हणून नित्यानित्य संयोगविरोध येणार नाही. फलवशात् वरून कर्तव्यता प्रतिपत्ति असता तर जरी फल नित्य अभिलषित असले तथापि उपायान्तरापासूनही त्याची सिद्धि होत असल्यामुळे तो एक उपाय असतानाही आलस्यामुळे किंवा आयासाच्या असहिष्णुतेने कामना कुंठभाव असता कर्तव्यतेची प्रतिपत्ति होत नाही. अशा रीतीने (अध्यापनाला) अनित्यत्व असले तर त्याने नित्याच्य (अध्ययनाचे)

॥ विवरण ॥

'त्याने' हा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. पण प्रमाणावरून विधीच्या नित्यत्वाप्रमाणे इच्छेवरून ही कर्तव्यतेला नित्यत्व का असणार नाही त्यावर नाही असे सांगतात - 'फलवशात् वरून कर्तव्यता प्रतिपत्ति असता तर' येथे 'ती अनित्य होईल' असा अध्याहार. पण अशा फल नित्य इच्छित असल्यामुळे कर्तव्यता प्रतिपत्तीचे निमित्त काम ही नित्यच आहे त्यावर सांगतात 'जरी' उपाय [illegible] नित्यत्व असले तरी उपायाच्या भेदामुळे अध्यापनाची कर्तव्यता ही अनित्यच आहे असा अर्थ. पण उपायान्तरांत असमर्थ अशा कोणाला तो एक उपाय असल्यामुळे नित्यकर्तव्यता आहे? त्यावर सांगतात - 'तो एक' म्हणून नित्यानित्य संयोगविरोध येतो असे सांगतात - 'अशा रीतीने'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

तरी नित्यानुष्ठान सिद्ध होते? अशी शंका देतो - 'पण प्रमाणावरून' कारण फलाच्या नित्य अभिलषितत्वाने त्याच्या कामनेलाही नित्यत्व आहे असे जाणावे. कामनेलाही अनित्यत्व असल्यामुळे तिने प्रयुक्त कर्तव्यताही अनित्य आहे असे
'तथापि' याला साकांक्षत्वामुळे आनर्थक्य आहे? अशी आशंका असता सांगतात - 'उपायाच्या'
सांगतात - 'त्यावर नाही' कामनेला अनित्यत्व असिद्ध आहे? अशी शंका घेतो - 'पण अशा' पण याजन प्रतिग्रहलक्षण उपायान्तरांच्या अभाव असता अध्यापनाला नित्यत्व सिद्ध होते? अशी शंका घेतो - 'पण उपायान्तरांत' अशा त्याने नित्याच्या अप्रयोज्यत्वाच्या समर्थनाचे फल सांगतात - 'म्हणून नित्यानित्य'

।। व्याख्यान ।।

(अध्ययनाचे) प्रयोजकत्व उपपन्न होत नाही.

पण पित्याला पुत्रोत्पादनविधि "तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति" [बृ. १।५।१७] असा अनुशासनपर्यंत श्रुत आहे. म्हणून पुत्रोत्पादनाला नित्यत्व असल्यामुळे व त्यालाही अनुशासनपर्यंतत्वासल्यामुळे व उपनयन व अध्ययनाला त्याने आक्षिप्तत्व असल्यामुळे अध्यापनविधि अनित्य कसा असणार?

।। विवरण ।।

आतां स्वतः नित्यत्वाचा अभाव असतांही नित्यपुत्रोत्पादनविधिशेषत्वाने उपनयन व अध्यापनाला नित्यत्व असल्यामुळे नित्यानित्यसंयोगविरोध नाही? अशी शंका घेतो- 'पण पित्याला' वेदांत पुत्रोत्पादनविधीने, परलोकीं गेलेल्या पितरांची परलोकांत पुत्राने पिंडपितृयज्ञादिकांच्या अनुष्ठानद्वाराने तृप्ति संपादन करणे प्रयोजन आहे. ते अनुष्ठान तर उपनयन अध्यापन अर्थज्ञानादिकावाचून संभवत नाही व त्यामुळे नित्यपुत्रोत्पादनविधीच्या फलपर्यंततेने अपेक्षित अनुशासनाचे त्याच्याद्वारा तेनें "तस्मात् पुत्रम्" इत्यादि वाक्य विधान करितें. व म्हणून पित्याच्याच नित्यपुत्रोत्पादनविधिसामर्थ्या-

।। विवरणव्याख्यान ।।

पण अध्यापनविधीला काम्यत्व असल्यामुळे नित्यत्वशंका कशी? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो- 'आतां स्वतः' दर्शपूर्णमासाला जसे काम्यत्व व नित्यत्व आहे तसे अध्यापनालाही आहे असा अर्थ. पण अनुशासनावांचून पुत्रोत्पादनविधीच्या अनुपपत्तीचा अभाव असल्यामुळे त्याला अनुशासनाचे आक्षेपकत्व कसे? किंवा अनुशासनाला उपनयनादिकांचे आक्षेपकत्व कसें? याचे तात्पर्य सांगतो- 'वेदांत' तथापि त्याला (= पुत्रोत्पादनविधीला) अनुशासनाचे आक्षेपकत्व कसे? त्यावर सांगतो- 'तें अनुष्ठान तर' अनुशासनं 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे. (पूर्वी उत्तरपक्षाने) अध्ययनविधीचे अभावबोध फल नाही असें सांगितले. तरी असें असतां निष्कृतज्ञाने-

॥ व्याख्यान ।

व अध्ययनाळा अर्थावबोध पर्यन्तता कशी असणार नाही ? सांगतात - या वाक्याने पुत्रोत्पादन विधिशेषत्वाने किंवा स्वतंत्र पुत्रानुशासनाचे विधान केले जात नाही. परंतु संप्रत्तिकर्मविधिशेष हा अर्थवाद आहे. कारण त्याच्याशी याचा एकवाक्यता आहे. म्हणून हे यथाप्राप्त अनुशासनाचा अनुवाद करिते. पण ते अनुशासन कोणते किंवा त्याचा ग्रहाप्रमाणे अनुग्राह कसा केला जातो ? सांगतात - नित्य पुत्रोत्पादन विधीचे जे प्रयोजन कुलपिंडोदक क्रिया अशा मिळवली नरक पातश्रवण असल्यामुळे - पितृपिंडोदकक्रियादि अनुष्ठानाने नरकपातादिकापासून तारण, त्याच्यातर शास्त्रीय परिज्ञानावाचून अनुष्ठान संभवत नाही. त्याने पित्याने - नित्य आपल्या पुत्रोत्पादनाधिकार परिसमाप्त करावा।

॥ विवरण ॥

मात उपनयन अध्यापनादि विधींना नित्यत्व प्राप्त होते असा अर्थ. व त्यामुळे अनुशासनाच्या अर्थज्ञान पर्यन्ततावरून अध्ययनाचे अर्थज्ञान फल आहे असे सांगतो - 'व अध्ययनाचे' ? परिहार करीतात - 'सांगतात या वाक्याने'. 'अथातः संप्रत्ति यदा प्रैष्यन् मन्यते अथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकः' [बृ.१।५।१७] अशा रीतीने स्वतःला अनुष्ठेय अशा कर्मांत समर्प्यमाण व त्याचा अर्थ वक्त्याच्या फळाचे - तो पुत्र त्याबद्दल उत्तर

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असे सांगतात - 'त्यामुळे अनुशासनाच्या' पण विधीला अपेक्षित अर्थाला प्रतिपादन न करणाऱ्या वाक्याला साधेयोजनत्व कसे ? म्हणून या परिहाराचा आभासत्व आहे अशी आशंका असतां सांगतात - 'परिहार करीतात' साधक परिहाराला दाखविण्याकरिता संप्रत्ति कर्माचा संगतात - 'अथातः' इत्यादि. 'अथ' - प्रारब्ध कर्माच्या भोगानंतर. 'अतः' = दुसरीकडे फलोन्मुख झाली असतां. 'प्रैष्यन्' = पुढे मरणारा. कुल्याहिकांनी कळलेला मरणसूचक स्वप्नादिकांत उपलब्ध गर्दभारोहणादिकांच्या दर्शनाने मरणाला जाणारा असा अर्थ. 'त्वं ब्रह्म' - इत्यादिकांच्या अर्थाला सांगतात - '[illegible] ... वेद तो मी'

```
[OrderDescription]
,CREATED=05.10.19 11:23
,TRANSFERRED=2019/10/05 at 12:01:54
,PAGES=169
,TYPE=STD
,NAME=S0001973
,Book Name=M-1377-SHRI BRAHAMSUTRA SUTRI BHASYA VYAKHYANAM
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
```

```
FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
```

```
FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
```

```
FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
```

```
FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
```

```
FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
```

```
FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,
```